
Printed by G B Dool at the Bombay Vaithav Press Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

and

Published by J P Ghaspure at the office of the Collections
of Hindu Law Texts Girgaon Bombay

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १५)

॥ श्रीः ॥

महनीलकण्ठोद्धतभगवन्तभास्करे

तत्तनयश्रीशंकरभट्टकृतः

संस्कारमयूखः

(प्रथमः)

स च

गन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्ल. बी.

हायकोर्ट वकील, मुंबई,

पुण्यपत्तनस्वव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

प्रा. क्रि. १८४८, क्रिस्ताब्दाः १९२७.

(अस्मिन् ग्रन्थस्य सर्वे अधिकारा राजशासनेन स्थापयिष्यन्ते ।)

मोहमय्या 'मुबईयेमय' मुद्रणालये 'चिंतामण सत्तासम देवळे' इत्यनेन मुद्रित,
'जगन्नाथ रघुनाथ बाण्डरे, हायकोर्ट-बकीठ' इत्यनेन प्रकाशितम् ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं पंचदशमो ग्रन्थोऽधुना प्रकाशं नीयते । मद्रुनीलकण्ठोद्घुत-
मगवन्तभास्करारव्यधर्मशास्त्रग्रन्थे द्वादश मयूखाः ‘संस्काराचारकाला’ इत्यादि श्लोके दर्शिताः ।
तेषामायोऽयं संस्कारमयूखो नीलकण्ठमद्रुपुत्रः शंकरमद्रो रचितवान् । आचांगद्येकादशमयूखास्तु
मद्रुनीलकण्ठेन स्वयमेव रचिता इत्यत्र विशेषः ।

भाट्टवंशविस्तारस्तथा मद्रुनीलकण्ठस्य कालदेशादिविचारोऽस्मद्विरचितव्यवहारमयूखस्यांग-
माधान्तरेऽस्या एकमालायाश्चतुर्दशमे विस्तरतः सावकाशश्च कृतः । सैव संक्षेपतो नीतिव्यव-
हाराचारोऽसंग्रहितदिग्दिक्पुचिन्मयूखेषु दर्शितो भाट्टवंशवृक्षश्च वृक्षतत्तत्स्थलेऽन्वालोचनीय इति नात्र
उद्धापित इति शब् ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते । तयथा

अ—डेकनकॉलेजसंग्रहात्प्राप्तं १८८४-८७।२९९ इत्यनुक्रमिकेन चिह्नितम् ।

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७०८ ” ”

उ—सत्सपुरवासि श्रीबालाचार्यगजेन्द्रगडकर इत्येतेः प्रेषितं ५६।२७ ”

फ—फर्ग्युसनकॉलेजमंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

य—श्रीमत्सरदारबिबलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम्

र—कलिकाता रॉयल एशियाटिकसोसाइटीतः प्राप्तम् II. A. 9. ”

ह—श्री वाराणस्यां शिलामुद्रितं ।

ग—श्री गुजराथीमुद्रणालये मोहमय्या मुद्रितं ।

इत्युपकृतं ओ डेप्टः मद्रासादेतानि प्राप्तानीति स्म ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे.

विषयानुक्रमिका ।

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
मंगलाचरणम् ...	१	जीवस्मिन्नुक्तकैरि ...	७
शंकरभट्टेन धनुरन्वोपक्रमः ...	११	पितामहप्रपितामहोर्जावतोः ...	११
निबंधोपयोगिविचारः		संस्काराः	
धर्मप्रमाणानि		मौतमोक्षावत्वारिंशत्संख्याकाः ...	११
याज्ञवल्क्योक्तानि ...	२	वागिरिषोक्तः पंचविंशति ...	८
प्रयोगपारिजाते ...	११	त्रैभिस्त्रिंशद्-वार्षिक-मासिक-नित्या आशुकायनोक्ताः	११
सर्वस्मृतिषु अनुस्मृतिः प्रबला ...	११	तेषां फलम् ...	११
स्मृतिप्रवर्तकाः-याज्ञवल्क्योक्ताः	११	द्विषु ...	११
“ पैठीनसिनोक्ताः ...	११	(१) गर्माधानम्	
संहिताः ...	११	रजोदंसेन प्रवृत्ताप्रवृत्तकालाः	८
संहिताकर्तारः ...	११	राशिफलम् ...	११
“ लक्षणम् ...	११	तियि ...	११
महापुराणानि ...	११	नक्षत्र ...	११
उपपुराणानि ...	११	पक्ष ...	११
धर्मलक्षणम् ...	११	याम ...	११
धर्मो धर्मयोः स्थापनपरित्यागी ...	११	वाघर ...	११
धर्मद्वैविध्यं धौतस्मार्तेति ...	११	शेषफलम् ...	११
देशाः ...	११	स्थलविशेषण फलम्	११
विश्वपुराणोक्ताः ...	११	वृक्षविशेषेण फलम्	११
मनुकाः ...	११	वस्तुविशेषेण	११
विष्णूणाः ...	११	रजोविन्दुफलम् ...	११
व्यासोक्ताः ...	११	तत्र शान्तिः ...	११
संस्कारोपयोगिविचारः		रजस्वलानियमाः	
आचार्येते विनायककुलदेवतापूजनम्	११	प्रथमतो विरोधः ...	११
पुण्याद्वाचनम् ...	११	द्वितीयावर्तौ ...	११
स्वस्तिवाचनम् ...	११	त्रिराश्रान्तारं ...	११
मातृपूजनम् ...	११	गर्मादानं-कदा कार्ये ?	११
नादीश्राद्धनिमित्तानि ...	११	मुष्मतिविधु ...	११
तत्रापवादः ...	११	पूर्वाणि ...	११
आभ्युदयिके कालः ...	११	गमने विपिदकालः ...	११
नवमातरः ...	११	पञ्च विनाशवि क्रीडागणना	११
पितरः ...	११	गर्भिण्यां ...	११
विद्वानग्न्यवस्था ...	११	गर्भिणीपतिधर्मोः ...	११
तत्र विरोधः ...	११	गर्भिणीनियमाः ...	११
कर्तव्यवस्था ...	११	पुंसवचनम् ...	११
		तत्कालः ...	११

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
अनयलोभनम्	११	तन्मयतानि च	२१
सीमंतोष्णयनम्	११	वर्षमाषादयः	२१
तन्वालः	११	अन्नमासतपुणम्	२१
वर्षधोभनदिनानि	११	मासविशेषे कर्तव्येति	२१
मोक्षदोषः	११	गोणघातः	२२
अत्रातपीडितायाः प्रसूनी	११	मास्यमासायधितम्	२२
सूतिद्यायम्	१४	निविद्धातः	२२
जातकर्म	१४	अनयायप्रतिप्रसवाः	२२
अपये अति स्नानम्	१४	सुदूर्गवधम्	२३
आशौचान्तरे पुत्रे जाते	१४	तन्मामानि	२३
वृद्धिभादं	१५	मित्र्येनेमिति दानप्रायाः	२३
आमभादं हेमभादं च	१५	पूर्वाह्नादिप्राशम्यम्	२४
कात्थन्तरम्	१५	तन्मनुष्यः	२४
तत्फलम्	१५	अधिकारसंवादकार्ये प्रायश्चित्तम्	२४
दशदिनमध्ये विशेषः	१५	पञ्चाशानामप्युपनयनम्	२५
नामकरणम्	१५	उपनयनम्	२५
तत्कालः	१५	तदभावे	२५
वर्षतो नामानि	१५	परिधानोत्तरीये	२५
मासदिनामानि	१५	मेघस्त	२६
युक्तकाले क्रियालोपे विशेषः	१५	दम्पाः	२६
कणधियः	१५	यज्ञोपवीतम्	२६
निष्क्रमणम्	१५	तत्र विशेषः	२७
उपवेशनम्	१६	कर्तव्यता	२७
तत्र मंत्रः	१६	धारणे विशेषः	२७
अन्नप्राशनम्	१६	बहुताक्षिः	२७
तत्र कर्तव्यम्	१६	अनुकृत्यः	२७
तदुत्तरं जीवितापरीक्षा	१६	पुनरुपनयने विशेषः	२७
चूडाकर्म	१६	तन्निमित्तानि	२८
तत्र कालः	१६	पुनर्भौतकर्मोदिनिमित्तानि	२८
विशेषाः	१६	ब्रह्मचारिधर्माः	२८
एतेषां लोपे प्रायश्चित्तम्	१६	वमिदाहरणं	२८
तत्र विस्वः	१६	वमितपरिमाणम्	२८
मातरि रजस्वलायां	२७	अभिवादनम्	२८
विद्यारंभः	२७	गुरुः	२९
तस्य कालः	२७	आचार्यः	२९
अनुपनीतधर्माः	२७	उपाध्यायः	२९
बालानां भेदा लक्षणानि च	२७	अभिवादनप्रकारः	२९
उपनयनम्	२७	तत्र दोषः	२९
तत्र काला वर्षभेदतः	२७		

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
व्रत विशेषः	३१	हीनकुलानि	४६
पादोपसंग्रहप्रकारः	३१	बधूवरपरीक्षा	४७
प्रत्यभिवादनम्	३१	कन्यालक्षणानि	४७
वसिष्ठद्विशेषः	३२	सपिंडसन्दर्भः	५०
तत्र प्रायश्चित्तम्	३३	सापिण्यविचारः	५१
" अपवादाः	३३	तत्र अपवादाः	५१
अभिभाषणम्	३३	मातुलकन्यादिपरिणयने	५२
मान्यताभिमित्तानि	३३	सापलमात्तमहकुले	५३
अध्ययनधर्माः	३३	गोत्रप्रवरनिर्णयः	५४
स्वपरशास्त्राध्ययने	३४	गोत्रलक्षणम्	५४
गुरुधर्माः	३५	प्रवरलक्षणम्	५५
ताद्वने नियमाः	३५	गोत्रमणाः	५५-६०
वेदाध्ययनस्य श्रेष्ठ्यम्	३५	यामुप्यमणाः	६१
विद्यादानफलम्	३५	तत्र कारिकाः	६२
अनध्यायाः	३६	प्रायश्चित्तप्रपञ्चः	६३
नित्या भैमितिकाश्च	३७	विवाहकर्मः	६४
सञ्ज्ञोत्तरनध्यायः	३८	वर्णक्रमेण भार्यावस्था	६४
अहोरात्रम्	३८	विवाहभेदाः	६४
आकालिकम्	३९	तत्र गुणदोषाः	६४
पक्षिग्नध्यायः	३९	विवाहव्यवस्था	६५
त्रिदिननाम्नायः	४०	विवाह कालनिर्णयः	६५
अनध्यायपवादाः	४०	विवाहकालः	६५
शिक्षाप्रकारः	४१	कन्यादातृकर्म	६६
शिक्षाप्रमाणम्	४१	धर्मावे कन्ययैव स्वयंवरः	६६
ब्रह्मचर्यावधिः	४२	दत्तापहारः	६७
तद्देविष्यम्	४२	विवाहपूर्तिः	६७
भैष्टिकब्रह्मचर्यम्	४२	अरण्योत्तरं मरणे देशान्तरगमने वा	६७
वस्त्रार आश्रमाः	४३	यदुभिवरणे कृतो विशेषः	६८
आश्रमविकल्पसमुच्चयौ	४३	कन्यादोषाः	६८
स्नानम्	४४	अधिनेदमभिमित्तानि	६८
तत्र विशेषः	४४	विवाहोपनयनादौ विवेकाः	६९
गुरुदक्षिणा	४५	अनुकल्पाः	६९
स्नातकवर्माः	४५	विशेषाः	६९
अभोज्याशानि	४६	निवाहगमन्यनुगमनादौ प्रायश्चित्तम्	७०
स्नातकभेदाः	४६	आशौचनिर्णयः	७१
विवाहः	४७	रजोदोषः	७२
उद्गातृकन्याः	४७	वेदिः	७२
वर्ज्याः	४७	कन्यादानार्थं स्नानम्	७२
कुलपरीक्षा	४८		

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
बभ्रुहृदयेष्टः ...	७१	आधमपमोः ...	८२
" " विधिः ...	"	गृहपपमोः ...	"
मरुपोद्वाघनकातः ...	"	कानप्रपपमोः ...	८३
केचिद्विदेशाः ...	"	संन्नागिनी ...	"
गृतीयमानुषीविवाहविदेशः ...	"	तस्य बानुर्विष्यं ...	८४
परिविविधविचारः ...	७४	तत्र कातः ...	"
पुनर्विवाहेऽभिः ...	"	आधुरसंन्यासस्य ...	"
सायंप्रातर्होमः ...	"	यत्नेन मनि ...	८५
प्रादुच्छरणकातः ...	"	सौपीन-कटिमुत्र-पात्राणि ...	"
श्रीयमोः ...	७५	कार्तीयसूत्रानुसारी प्रयोगः ...	८६
भोवितपतिष्ठापमोः ...	"	तत्र परिभाषा ...	"
विषवापमोः ...	"	पुंसवनम् ...	८७
वर्णानिविवेकः ...	७६	सौम्येप्रयनम् ...	"
आत्युत्पत्तिः ...	"	सौम्येदी ...	८८
अनुलोमजाः ...	"	जालहर्म्यं ...	"
प्रतिषोमजाः ...	"	नेमितिष्ठम् ...	८९
संकरजातयः ...	"	नामकरणम् ...	"
वर्णयमोः ...	७७	निष्क्रमणम् ...	"
आपकल्पाः ...	"	अप्रज्ञाशनम् ...	९०
मादृगस्य ...	"	पूराकरणम् ...	"
कात्र-विद्-पूराणां ...	७८	उपनयनम् ...	९१
वृत्तान्तरम् ...	७९	समावर्तनम् ...	९१-९२
	८०	विवाहप्रयोगः ...	९२-९८

श्री भगवन्तभास्करे अथ संस्कारमयूखः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः ॥

यतः सर्वं विश्वं भजति जनि सत्ता लयमिदं य आत्मा सर्वेषां स्थिरचरजडानामपि विभुः ।
तमेतं मासवतं विधिहरिमहेशानवपुषं नमस्यामः कामं परमकमनीयं सुकृतिना ॥ १ ॥
श्रीभास्करं शिवकरं शिरसां प्रणम्य श्रीनीलवटपितरं जननीं च गंगा ।
तत्पादचिंतनबलौ पुपशंकरारुह्यः संस्कारभास्करममुं वितनोति काङ्क्षाम् ॥ २ ॥

५

१ छद्मरत्नअपाठः; अ-सतः । २ ज्ञा-ग्रहता ।

एत-यो लीलया संतनुतेऽत्र विश्वं तत्पालयत्मात्मनि विश्वकृते । लयं नयत्याहु च पूर्णं कामः शिवे तनोत्वाहु राविर्ममाहौ ॥
जज्ञे पितामहस्तनोः याल कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाषकाऽयः ।
तं पुत्रिणां धुरमरोपयन्पुण्यशृङ्खलास्यान्येऽप्यजनि कृत्स्नियरामिधानः ॥ २ ॥
तस्मिन्वेव महति वितते संगराऽये नृपाणां राजा कर्णः समजनि यथा शान्ते शीतारमिः ।
कीर्त्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोतपात्रेऽभिपूर्णं कर्णस्यापि प्रथिततर्क्या नावकादां लभन्ते ॥ ३ ॥
विशोकाऽयदेवस्ततस्तत्सुतोऽभूदशोककृता येन सर्वा धरित्री ।
ततोऽप्यास राजाऽस्तशत्रुस्ततोऽभूदयाहयो रमेणेव सर्वोद्विगतः ॥ ४ ॥
कभूताय वैराट् राजस्ततोऽभूत्तुषे मेदिनीवत्तमो वीरराजः । नभस्तदेवस्ततोऽभूत्पृथ्वीराजमिधानः ॥ ५ ॥
शिवगणाऽवन्नुपः समग्रन्यसो शिवगणाऽप्यगुरं प्रचकार यः ।
स्निग्धमेव धमः सहस्रेभ्यैः शिवशिवप्रथमो गणनामु यः ॥ ६ ॥
रोहिचन्द्र इति ततानयोऽभूत्कर्मसेवनूपतित्तमयानु । छोरुवो नरहरिर्नृपराजो रभचन्द्र इति तत्तनुजातः ॥ ७ ॥
यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनूपस्ततः । चक्रयेनस्ततो राजा सज्जयिहनुषो यतः ॥ ८ ॥
ततोऽप्यभूद्रूपतिचादिदेवः स्वकीर्त्तिभिर्निर्जितदुग्धभिन्नुः । अमृततः श्रीभगवन्सदेवः सदैव भाग्योदयवाग्विर्वाहः ॥ ९ ॥
यद्वातविगादिभिर्जितवपू रत्नाचलो लज्जया ह्ये स्तस्य इत्यवुने निविशते नो यत्र पुंशो यतिः ।
किंच प्रसदरातिशयमनयनानेताम्बुमिर्बिर्भित्ततोऽमिर्बिडवासुशोऽपतुतनुकनुषः कथं नो मनेत् ॥ १० ॥
आहस्तस्तेन राजा विपुत्रलमणिदक्षिणारयावतंसो भ्रातृः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिपु हवमतिर्जीमिनीवेऽद्वितीयः ।
आज्ञामादाय श्रुतां सविनयममुना तस्य सर्वात्रिगन्धान्द्रुता धम्मशिविष्य प्रविनताकेरणस्तन्वते मास्करोऽयम् ॥ ११ ॥
प्रतारकेराहन्मत्र किञ्चिन्मया तु निर्वृत्ततया तदुज्जितम् ।
छनोक्ताऽतो नहि तेन काचित्पुण्यहेनोऽप्यचिन्ने हीयते ॥ १२ ॥
संस्काराचार्यकाः समुचितचक्राः आदनीतां विज्ञादो दानेदुर्गप्रतिष्ठा कण्ठि अदकृताः संगतायांनुबद्धाः ।
प्रवर्तितां विनुजितदनु निगदिताः शमितोर्वं कमेन एवाता प्रत्येऽत्र छुदे तु यत्रननुयदा द्वादशेते मयूखाः ॥ १३ ॥
मयवन्तमारुहतामे प्रत्येऽस्मिन्निशृङ्खलते च ततः । संस्कारविधिमयूखः प्रत्येऽवते नीलकण्ठेन ॥ १४ ॥
सधूमनिर्भूयमपि म्यवस्था विनाहतं यद्विदवस्य केतुः । जानीवपैतद्विधियापन्यासैर्भिदमरातुक्तैः धर्म मलम् ॥ १५ ॥

तत्रास्य धर्मप्रमाणविवेचकत्वात् प्रथमं धर्मप्रमाणानुच्यते । तान्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ७)
 “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संस्कृत्यजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति” ॥
 सदाचारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धोऽदृष्टार्थो वसंतोऽसवादि । धर्मं मूलं प्रमाणमित्यर्थः । सम्यक्संस्कृत्याज्जातः
 कामो यथा भोजनव्यतिरेकेण जलं न पातयामिति । एतेषां च विरोधे पूर्व पूर्व बलीयः ।

५ तथा च प्रयोगपरिजाते संग्रहे

“श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परं । पूर्व पूर्व बलीयः स्यादिति न्यायविदो विदुः” ॥
 स्मृतिष्वपि मनुस्मृतिः प्रबलेति । तथा चांगिराः “मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा
 बिभ्रश्यति” । अनादरणीयेत्यर्थः । तथा “मनोर्कचः सामिधेन्यो भवन्ती” इत्यस्य वाक्यशेषे श्रूयते ।
 “यद्वै किंच मनुरवदत्तभेदप्रमिति” । स्मृतिप्रवर्तका उक्ता याज्ञवल्क्येन (आचारे ४)

१० “मन्वद्विविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽज्ञानो गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
 “पराशरव्यासशंखालिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकाः” ॥ इति ।

अन्येऽपुक्ताः पैठीनसिना

“तेषां मन्वगिरोऽप्यासगौतमान्युशनोपमाः । वसिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥
 “विष्णुश्वस्तं बहारीतः शंखः कल्याणनो मुकुः । श्वेता नारदो योगी बौधायनपितामहौ ॥

१५ “सुमंतु काश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च । सत्यवतो भरद्वाजो गार्ग्यः कात्यायनस्तथा ॥
 “जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः । इति धर्मप्रणेताः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः” ॥
 षट्त्रिंशदिति न परिसंख्या । तेन विश्वामित्रादीनामपि धर्मप्रणेतृत्वं सिद्धं ।
 एवमायुर्वेदादीनामपि स्मृतित्वं । तत्र केचन दृष्टमूलाः केचन श्रुतिमूला अर्थाः ।
 एवं पुराणादीनामपि । अस्माभिस्तु प्रमाणिकानां ब्राह्महितादीनां वचांसि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यन्ते ।

२० संहिता उक्ता हेमाद्रौ अविध्यत्पुराणे

“भार्गवा नारदीया च बार्हस्पत्यांगिरस्यपि । स्वार्थभुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥”
 यत्तु सूतसंहितायां

“आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता । तृतीया शांकरि विप्राश्चतुर्था वैष्णवी मता ॥
 “तत्परा संहिता ब्राह्मी सौर्यत्या संहिता तथेति” संहिता उक्तास्ताः स्कान्दात्मता न स्वतंत्राः ।

२५ अन्येऽपि संहिताकर्त्तारः कश्यपेन गणिताः

“सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः । कश्यपो नारदो गमो मरीचिर्मनुरांगिराः ॥
 “रोमशः पौंडरीक्यश्च यववो यवनो भृगुः । शौनकोऽष्टाश्वेति ज्योतिःशास्त्रप्रवर्त्तकाः” ॥ इति
 संहितालक्षणं च

“आदौ शास्त्रोपनयनं षेठचरोन्द्रलक्षणं । तिथिवारसप्तश्रवणो गतिर्ध्वजलक्षणं ॥

३० “मुहूर्तोपमहः सूर्यसंक्रातिर्गोचरक्रमः । चंद्रताराबलं चैव क्रिया षोडशकर्मणा ॥

“नृपाभिषेचनं देवप्रतिष्ठासद्यज्ञभृगं । अग्न्याधानं मेघगर्भनिखिलोत्पातलक्षणं ॥

“तच्छातिर्मिश्रकाव्यायस्तृतीयस्संघसंभवः” ॥ तृतीयः स्कंधः संहिता । संभवो रचना ।

१ पद-सौत्रविशेषोपयोगि किंचिदुच्यते । तत्र प्रथमं पदमंत्राणां अनुच्यते ॥ २ इ-शसतो-१ ३ इह-पीतम्

-महापुराणान्युक्तानि वैष्णवे (१।६।२०-२१)

-“ ब्राह्मं पाद्यं वैष्णवं च शैवं मागवतं तथा । तथान्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमं ॥

“ आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशं स्मृतं ॥

-“ वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशं । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं स्मृतं ॥

-“ मातस्यं च गरुडं चैव ब्रह्माहं च ततः परं । अष्टादश पुराणानि कीर्तितानि मया तत्रेति” ॥ १

उपपुराणानि कौर्म (पू. १।१६-२१)

“ अन्यान्येपि पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नरसिंहमतः परं ॥

“ तृतीयं नांदमुद्दिष्टं क्रमारेण तु भाषितं । दुर्वाससोक्तमाश्रयं नारदेकमतः परं ॥

“ कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितं । ब्रह्माहं वारुणं चैव कालिकाग्रहयमेव च ॥

“ माहेश्वरं तथा सावं सौरं सर्वार्थसंचयम् । पराशरोक्तं प्रथमं तथैव भागवताग्रहयम् ॥ १०

-“ इदमष्टादशं श्लोकं पुराणं कौर्ममुत्तमम् ॥ महापुराणमग्रे गणितानामपि उपपुराणेषु गणनाया-

-न कोऽपि विरोधः । एकस्यैवोपसंज्ञाकरणे विरोधाभावात् । इत्युपपुराणानि ॥

“ धर्मलक्षणं जैमिनिराह (१।१।२) “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” । विधिश्चोदनाशब्देनोच्यते ।

“ तत्प्रमाणक इत्यर्थः । धर्माधर्मयोरुपादानपरित्यागावुक्तौ स्कान्दे

-“ धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखसंभवः । तस्मान्धर्मं सुसार्थाय कुर्यात्पारं विसर्जयेत्” ॥ १५

-“ धर्मेण प्रापमपनुदतीति ” च स्मृतिः (तेत्तिरीयारण्यके नारायणीये) ।

उर्मश्च द्विविधः । प्रातः स्मार्त्तश्च । श्रोतोऽभिहोत्रज्योतिषोमादिः । स्मार्त्तोऽष्टकादिः । अस्मिंश्च
पथे स्मार्त्तधर्मः क्रियते ।

अथ देशाः ।

विष्णुपुराणे (२।३)

२०

“ उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणं । वर्षं तद्रुमारतं नाम भारतो यत्र संततिः ॥ १ ॥

“ अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रेरपि सत्तम । कदाचिन्नमते जंतुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ” ॥ २३ ॥

मनुः (२।१२) “ आ समुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रानु पश्चिमात् । तथोर्वीरांतरं मयोरार्यावर्त्तं विदुर्मुधाः” ॥

तपोहिमवर्द्धिभयोः । विष्णुर्विशेषमाह (८४।४)

“ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादुपायवैभक्तः परं ” ॥ २५

मनुः (२।२३)

“ कुण्डासारस्तु चरति मुने । यत्र स्वभावतः । स श्रेयो यक्षियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ ”

“ सरस्वतीद्वयद्वयार्देवनयोर्वर्द्धतरं । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ” ॥ (२।१७) तथा

“ हिमवद्दिग्भयोर्मध्ये सा प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः परकीर्तितः ” ॥ (२।२१)

विनशनं सरस्वत्याः । तथा (२।९)

२०

“ कुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनिकाः । एष ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनंतरः ॥

“ एतान्दिजातयो देशान् संश्रयेयुः प्रथमतः । शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्भृष्टकिर्षितः ॥

“ एष धर्मस्य वै योनिः समासात्कथितः क्लृप्तः । सर्वपापहरः पुण्यसाधनं सर्वकर्मणां ” ॥

अनंतरं ईषन्त्यूनः । मत्स्याः विराट्देशाः । पंचालाः कान्यकुब्जदेशाः । शूरसेनिका मथुरादेशाः ॥

१ तत्र नि मुद्रितकर्मपुराणपाठः । २+ चतुर्थं विषयमोर्ध्वं साक्षात्प्रदीक्षमात्रेण । इति मुद्रितपाठः ।

तथैव भार्गवाग्रहयम् मु. पाठः ४ इदं तु पयद्वर्कः मुद्रितपाठः ५ फ-मारतीः इदं-मारतायनसंततिः ६ स्वतः

७ इदं ७ इदं फ-वाचालाः

व्यासः

“ सर्वेशिलोच्चयाः पुण्याः सामराः सरितस्तथा । अरण्यानि च पुण्यानि विशेषात्रैमिपं तथा ” ॥
तथा “ आर्यावर्त्तसमुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाऽद्विजः । कर्मदां सिंधुपारं च करतोयान्न लंपयेत् ॥
“ आर्यावर्त्तमतिक्रम्य विना तीर्थकिंयां द्विजः । आज्ञां चैव तथा पित्रोर्देवे न विशुद्ध्यतीति ” ॥
इति निबंधोपयोगिविचारः ।

अथ संस्कारोपयोगिविनायकपूजनस्वस्तिवाचनाद्युच्यते । गृह्यपरिशिष्टे

“ आदौ विनायकः पूज्य ऋते तु कुलदेवताः ” । तथा “ अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु
कृद्धिर्विवाहोत्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूर्ते कर्मणश्चायंतयोः कुर्यादिति ” ।
शौनकः

१० “ पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽयं यथाविधि । प्रयोजुः कर्मणा चादावते चोर्देयसिद्धयः ” ॥ इति ।
व्यासः

“ संपूज्य गंधमात्यायैर्ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ” ॥
तच्च प्रधानप्रयोगोत्तममिति केचित् । प्रयोगवर्हिर्भूतमिति ॥ बहवः ।

तत्राप्ये प्रधानसंकल्पं कृत्वा तत्कार्यं । द्वितीये तु तत्कुरवा प्रधानसंकल्प इति प्रयोगरत्ने

१५ भट्टशरणाः । कर्मप्रदीपे

“ कर्मादिषु च सर्वत्र मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूज्यन्ति ताः ॥
“ प्रतिभासु च शुद्धासु लिखित्वा वा पटादिषु । अपि वाऽभूतपुंजेषु नैवेद्यैश्च पुष्पाग्नयैः ॥
“ कुण्डलप्रा वसोर्धाराः सप्तवारं पूतेन तु । कारयेत्संचारा वा नातिनीचा न चोद्धृता ॥
“ आयुष्पाणि च शौर्यार्थं जपवातत्र समाहितः । पटभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपकरोविति ” ॥
२० मातरो गौर्यादयः षोडश । वसोर्धारा । देवता ग्राही माहेश्वरीत्याद्याः सप्त स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ज्ञेयाः ।
पटभ्य इति कातीयछंदोगपरं । अन्येषां तु नवदैवत्यं ।
“ महालये गयाभ्रादे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । नवदैवतमब्रेष्ठं शेष पाट्पौरुषं विदुरिति ” ॥
हेमाद्रौ वचनादिति तातचरणाः । मम तु प्रतिभाति
“ महालये गयाभ्रादे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तर्हि षोडशसु चेति ” ॥
२५ द्वादशदैवत्यविधानात्पञ्चममपि यथासंप्रदायं व्यवतिष्ठत इति ।
नांदीभ्राद्धनिमिचान्याह लीमाक्षिः
“ नामात्रचौलमोदानसीमोपनयपूर्वमेव । स्नानाधानविवाहेषु नांदीभ्राद्धं विधीयते ” ॥
बुद्धगार्ग्यः “ अन्त्याधानमिपेकादिभिष्टापूर्ते क्षिया कतो । वृद्धिभ्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे
तथेति ” । विष्णुपुराणेऽपि (३११ ३१५-६)
३० “ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेजे नववैश्मनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मणिके तथा ॥
“ सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नांदीमुखं पितृगणमर्चयेत्प्रयतो गृही ॥ ”
तथा (३११ ०४)
“ जातस्य जातकर्मादिक्रियाकांडमश्नेपतः । पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्ध चाभ्युदयात्मकं ” ॥
जातकर्मादिक्रियाकांडमपत्यसंस्काराः । पुत्रस्येति पुंस्रमविवक्षितमनुवाक्यविशेषणत्वात् ।
१ २-कर्मदा । २ ३१-१५वा वटकायु च, अ-मनथा ।

तेन कन्याया अपि संस्कारांगमाम्युद्ययिकं समंत्रकमेव भवति । मंत्रवाचे मानाभावात् ।

यत्तु पुंजातकर्मादिसंस्काराश्च उक्ता याज्ञवल्क्यवचः (आ० १३) “तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रक” इति तत्प्रधानांगमंत्रवाचपरं । यदि हि “अप्स्ववभूयेन चरंतीति” तृतीयवितेनेषां सांगमावनामुक्त्वा तस्यां तूष्णीत्वं विधीयते-तदा स्यादंगभूतमंत्रवाचः ।

इह तु “यज्ञार्यर्षणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या” इत्यत्रेष्टीनामिव क्रियाणां प्रधाना- ५
पदोपात्तत्वात् प्रधान एव तूष्णीत्वविधिर्नामिषीति बुद्धिश्राद्धं समंत्रकमेव भवतीति श्राद्ध-
-मयूखे तातचरणाः ।

यत्तु “नानिमिषा तु पितृभ्यः श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत्” तत्र प्रातिष्ठिकवाक्ये नान्दीश्राद्धमुक्तं तत्रैवोपसंख्यते । यद्वा वाक्यांतरप्राप्तकर्मगतत्वे एतत्पूर्वकालतामात्रमेव बोधयति न कर्मगतामपि । अतो न संध्यावेदनावावतिप्रसंगः । पक्षद्वयेऽपि “नाष्टकाले भवेच्छ्राद्धं” १०
न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोऽर्प्यती जातकर्मप्रोपितागतकर्मस्त्विति ” कर्मप्रवृत्तिपवचो-
नुवाचकमेव न निषेधकं प्राप्यभावात् । सोऽर्प्यती कर्मसुप्तप्रसवार्थः । प्रोपितागते च पुत्रे पितुः
कर्म हृद्दोषपरिशिष्टे प्रसिद्धमत एव “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमाम्युद्ययात्मकं । पुत्रजन्मनि
तत्कार्यं जातकर्मसमं नरेरिति ” मार्कण्डेयपुराणवचने नैमित्तिकजातकर्मसमपदाभ्यां
‘पुत्रजन्मनिमित्तकमेव श्राद्धं न तु कर्मागमित्युक्तं संगच्छते । १५

यत्तु हेमाद्रौ “बुद्धिश्राद्धं तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै” इति तत्रापि जातकर्मादौ येषामित्यपवृणसर्वज्ञानबहुवीहिणा नामकर्मादीनामेव ग्रहणं न जातकर्मण इति । एवं च जातकर्मातिरिक्तसंस्कारेषु नान्दीश्राद्धस्यांगत्वे सिद्धे यदेकसंस्कार्यस्यानेकसंस्कारेष्वेक-
कर्तृकेषु एकस्मिन्काले सुगणतुपस्थितेषु देशकालकर्मव्याद गृह्यमाणरूपतन्मन्त्रापादेव मातृपूजनभ्युदयिकयोः सकृदनुष्ठानमितिः २०

“गणशः कियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पुपगादिविति ॥”
श्राद्धवचनमनुवादकमेव न सकृद्विधिपरं । अन्ये तु । अनेवेव न्यायेनानेकसंस्कार्याणां सजातीयविजातीयानेकसंस्कारेष्वपि सकृदेव तत् इत्याहुः । तत्र । संस्कारजन्यचरमापूर्वाणाम-
नेकसंस्कार्यनिष्ठत्वेन तर्वाभाभ्युदयिकश्राद्धग्रन्थागापूर्वाणामपि तन्निष्ठत्वावश्यकत्वात् । न च
तद्वैभवति । एकया प्रागग्रया एकमेव कार्यं जन्यत इति नियमस्य योगसिद्ध्याधिकरणे २५
स्थापितत्वाच्च सकृदनुष्ठितेनाभ्युदयिकेनानेकापूर्वोत्पत्तिरिति अनेकसंस्कार्येषु पृथगेव
बुद्धिश्राद्धमिति तातचरणाः ।

ननु सजादिविषयेक्यजनमानमतान्यपूर्वाण्येकस्मात्समयोगादुत्पद्यंत इति उक्तनियमे व्यभिचारा-
त्यकृतेपि तयास्त्विति चेन्न । तत्रापि स्वस्वात्मषट्तितासामर्थ्यमेवात् ।

प्रधानावृत्या प्राप्ताया नान्दीश्राद्धावुत्पत्त्येवाद्ः कर्मप्रवृत्ते ३०

“असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नेता स्युर्मातरः श्राद्धमेव चेति ” ॥

तान्येव कर्माण्याहुः

“आपानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तपेव च । बलिर्काणि दहो च पौर्णिमास्तौ तपेव च ॥

“ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव मवेच्छाद्भमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ”
 असकृत्पुनः । प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रयत्नं चेति यावत् । नवयज्ञो नवाग्नेष्टिः । पूर्वश्लोकस्य—
 कर्मशब्दस्य उत्तरश्लोकपरिगणितेषु कर्मसु उपसंहारस्तेनापरिगणितज्योतिष्टोमादिषु भवत्येव
 प्रतिप्रयोगं वृद्धिश्राद्धमिति तातचरणाः ।

- ५ होमादिनवयज्ञपर्यन्तेषु न पृथक्श्राद्धं किं त्वाधानादौ कृतमेव श्राद्धमुपकरोतीति केचित् ।
 आम्बुदधिके कालमाह यस्मिन्ः
 “ पूर्वधुर्मातृकं श्राद्धं कर्माहे पितृकं तथा । उत्तरेषुः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥
 “ अलभे मित्रकालानां नादीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेषु प्रकुर्वीत पूर्वाग्ने मातृपूर्वकमिति ” ॥
 मातृपूर्वकमेव श्राद्धत्रयं विवृतमाश्वलायनेन
- १० “ माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥
 “ एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽप्युदये द्विजैरिति ” । चतु बृद्धयसिष्ठवचनं
 “ नादीमुक्ते विवाहे च प्रपितामहपूर्वकं । नामसंकीर्त्येदिद्विज्ञानस्यत्र पितृपूर्वकमिति ” ॥
 स्मृत्यर्थस्तारे च “ बृद्धमुक्यास्तु पितरो बृद्धिश्राद्धेषु भुजते ” इति तद्वाश्वलायनान्यपरं ।
 आश्वलायनानां त्वाश्वलायनवचनादनुलोभ्येन तन्मात्रादिपूर्वकमिति मट्टचरणप्रभृतयो बहवः ।
- १५ मात्रादीन्विशिनष्टि विष्णुः “ नादीमुक्तान्पितृनादौ तर्पयेत्पितृदेवता ” इति ॥
 अत्र पितृशब्दो न जनकपरः किंतु सर्पिर्दीकरणजन्यवितृभावपरः पितृनिति बहुवचनात् ।
 यत्तु ब्राह्मे “ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुक्ता एते पितरः संप्रकीर्तिताः ॥ ”
 “ तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नादीमुक्ताः स्मृताः ” इति तन्महालयप्रकरणपठितत्वादिति
 हेमाद्रादयः । विभक्त्यादिविषये विशेषः प्रयोमरत्नसंग्रहे
- २० “ शुभाय प्रथमातेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत् । न बह्व्या यदि ॥ कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥
 “ अनस्मद्बृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणा । अनाम्नावातितायैश्च नादीश्राद्धं ॥ सत्यवत् ” ॥
 कारिकायां च “ संबंधनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्माणि ” ।
 पिंडदानव्यवस्थोका भविष्यत्पुराणे
 “ पिंडनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । बृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेश्य त्विति ” ॥
- २५ पिंडदानपक्षे विशेषमाह बृद्धयसिष्ठ “ दधिकर्कधुसंमिश्राग्निहोत्राद्व्याययाक्रमं ” ।
 कर्कधुर्बद्रीफलं । एकेकस्मै पिंडद्वयं वा देयं । “ एकं नाम्नाऽपरं तूष्णीं तथा पिंडद्वयं बुध ” इति
 चतुर्विंशतिमतात् । अत्र कर्तव्यवस्थोका कात्यायनेन
 “ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिढानोद्गाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कृमात् ” ॥
 तेषां सुतानामोद्गाहनात्पथमविवाहपर्यंतं पिता स्वपितृभ्यः पिंडदानोपलक्षितं बृद्धिश्राद्धं
 ३० कुर्यात् । तस्य पितुरभावे तस्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण पितृभ्यमातुलादिर्दद्यान्न
 स्वपितृभ्य इति हेमाद्रिः । अत्र पितुरभावो ध्वंस एव । न त्वत्यंताभावः । तथात्वे प्रति-
 निधित्वादेव तदीयेभ्य एव पित्रादिभ्यो दद्यात्पितृवैतिवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तं पितरमारभ्य स्वस्यः

पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण दद्यात् । तथा च तेषामिति तच्छब्देन स्वपितरः परामृश्यंत इति व्याख्यानमयुक्तं । तस्याभावे तेषां दद्यादित्यनेनैव साक्षात्पातक्रमादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ओद्वाहनादित्यत्र विशेषः सायणीये

“ नादीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात्स्वयमेव तु नादिकमिति ” ॥
अत्र ‘ लक्षण्यां धियमुद्देहव ’ ‘ अरोगामुपयच्छेते ’ त्यादौ सांगोद्वाहमावनाया वरस्य कर्तृत्वे च नादीश्राद्धेऽपि तत्कर्तृत्वं प्राप्तमपि पित्रोद्वाहनादित्यनेनापोदितमत ऊर्ध्वमित्यनेन प्रसूय इति विधिठाषवायात ऊर्ध्वमित्येव विधीयते न तु पिता कुर्यादित्यपि । तेन प्रथमोद्वाहे पितुरभावे वरः स्वयमेव कुर्यादित्युक्तं ।

जीवत्पिता कथं कुर्यादित्यपेक्षायामाह कात्यायनः

“ वृद्धौ तीर्थे च सन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत ” इति ॥ १०
ताते सतीति वृद्धितीर्थसन्यस्तपतपदैः प्रत्येकं संबध्यते । तत्रापि वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेक-
निमित्तसमावेशो वाच्यभेदापत्तेरूर्ध्वमंतर्वादिभिनोत्पन्नं बहिर्वेदीत्यंतर्वेदिपदे इव संधिदेशस्य जातपुत्रः “ कृष्णकेशोऽग्निमाध्वीति ” इति जातपुत्रादिपदानां वयोविशेषस्य वृद्धितीर्थपदे जीवत्पितृकाधिकारिकाश्रमाश्रमोपलक्षके इति आश्रमयुक्ते तातचरणाः । येभ्य एवेत्येव-
कारेण मुतमातृमातामहस्यापि तत्पार्वणेन भवत इति बोध्यं । १५

पितामहमपितामहयोर्जीवतोर्विशेष उक्तो तिष्णुपुराणे

“ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स एषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहे च येषां पितामहः । पितरि पितामहे अपितामहे च नैत्र दद्यादिति ” ।

आश्वलायनानां विशेषस्तु शुद्धपादिशिष्टे “ जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोस्तस्यां जीवत्या मातामहस्य कुर्यादिति ” ॥ २०

अन्नानयोरन्यतरजीवने तु सर्वार्हं ईज्यः । उभयोर्जीवने तु वर्गत्रयमपि पितृनिरूपित एव । केचित्तु एतद्वचसाऽपि स्वीयमातृमातामहपार्वण एव भवतो न पितृपार्वणवित्याहुरिति दिक् ।

॥ अथ संस्काराः ॥

तानुद्दिशति गौतमः (धर्म सू० ८८८)

“ गर्भाधानं पुंसधनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणाश्रमाश्रमचौलोपनयनानि चत्वारि वेदयतानि २५
ज्ञानं सहधर्मचारिणीसंयोगः । पंचानां यज्ञानामष्टाश्रममष्टकापार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्री आश्वयुजीति सप्त षाक्यज्ञासंस्था अग्न्याचेयमाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि आम्रयणेष्टि निरूढपशुवधः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निहोमोऽयमिष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोत्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा ” इति । “ यस्येते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावस्त्रगुणाश्च स वज्रणः सायुज्यमाप्नोतीति ” । ३०

पार्वणः स्थालीपाकः । श्रावणी तत्र क्रियमाणं भवणाकर्म । आम्रहायणी तत्र क्रियमाणं प्रत्यवरोहणं चैत्री तत्र क्रियमाणः शूलवधः । आश्वयुजीकर्म तत्र क्रियमाणं आश्वयुजीकर्म । अष्टावात्मगुणाः दद्या सर्वभूतेषु क्षांतिरनसृष्या सौचमनायासो मंगल्यमकार्पण्यवस्तुहोति ।

हारीतः ॥ द्विविध एव संस्कारो भवति । ब्राह्मो देवश्च । गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाश्चेति देवः । ब्राह्मेण संस्कारेण -संस्कृत कर्षाणा सलोकता गच्छति । देवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सलोकतां गच्छतीति ॥

अग्निरास्तु पंचविंशतिसंस्कारानाह -

- ५ " गर्भाधानं पुंसवनं सीमंते बलिरेव च । जातकुत्र्यं नामकर्म निष्क्रमोच्चाशनं परं ॥
 " चोलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयं । छानोदाहौ वाग्रहणमष्टकाश्च यथायथं ॥
 " श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्या च पार्वणौ । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ।
 " संस्कारा नित्या हेते ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥
 " पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याश्च ब्राह्मादिपुत्र्यंविता ॥ इति ।
- १० बलिर्विध्यब्रालिः । आश्वलायनस्तु संज्ञाविशेषमप्याह
 " नेमित्तिकाः षोडशोकाः समुद्राहवसानकाः । सतेवाग्रयणायाश्च संस्कारा वार्षिका मताः ॥
 " मासिकं पार्वणश्रोतमशक्तानां तु वार्षिकं । महायज्ञाश्च नित्याः स्युः संख्यावद्वाग्निहोत्रवदिति ॥
 पार्वणश्राद्धं मासिकं मासि मासि कर्तव्यं । अशक्तानां तु वार्षिकं वर्षे एकवारं कर्तव्यमिति ॥
 संस्कारानुष्ठाः द्यमः "शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृत" इति । होमोऽपि द्विजानामेव ॥
- १५ " गार्भहोमैर्जातकर्मचूडामांजनिबंधनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमुज्यत ॥ इति मनुवाक्ये (२।१७) द्विजग्रहणादिति धर्मप्रकाशः ।
 बीजं शुकशोणिते तत्संबंधि निविद्धकालमैपुनादिप्रयुक्तं वैजिकं । अशुचिगार्भिकेऽशस्थितिजं गार्भिकं तदपगच्छतीति कुल्लूककभट्टः । बीजगर्भयोः पापनिमित्तत्वाभावाद्भूमयसंसर्गादशुचित्वमात्रमेन-
 शब्दार्थो न पापमिति तु मेधातिथिः । विश्वामित्रश्चरस्तु " एवमेनःशमं याति बीजगर्भसमुद्भवमि "
- २० त्यतयाख्याने गोब्रह्मपाधिसंकांतिनिमित्तमेनो न तु पतितोत्पन्नत्वादित्वाह (पु. ५ पं. ९)
 पापनिरासार्थत्वाच्च नित्यताऽपि । यज्ञवत्कथः (आ. १०)
 " ब्रह्मज्ञत्रिपविद्भुद्रा वर्णास्त्वाद्यस्यो द्विजाः । निषेकायाः स्मृशानां तास्तेषां वै भ्रतः क्रिया ॥ इति ।
 तेषां भ्रतः क्रिया इत्युक्तेः शूद्रस्याभ्रतका इति गम्यते । तत्र तस्याध्ययनरमावात्तद्गभूतोपमयन-
 वेदव्रतादीनां निवृत्तिः ।
- २५ जातकर्मायाः स्त्रीणामप्यभ्रतकाः "तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंभ्रत इति" स्मृतेः ॥
 अत्र चोपनयनोत्तानामावृषकत्वं न स्नानाक्षीनां । तेन " यमिच्छेत्तु नमस्वसेहृष्टचर्यादेव प्रवजे-
 दिर्यादि " संगच्छते ।
 आश्वलायनेन तु उपनिषदि गर्भलंभनं पुंसवनमनवलोमनमप्युक्तं । अन्येऽपि कर्णवेधादयः
 संस्कारा ज्योतिःशास्त्रोक्तास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते । इति संस्कारोद्देशः ।

३०

॥ अथ संस्क १ः ॥

तत्र गर्भाधानहेतुरजोदर्शने प्रशस्ताप्रशस्तकालानाह चारदः

" कुलारवृषचापांस्त्यक्तन्यातुशष्ठाः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्तवे ॥
 कुलारः कर्कटः । चापं धनुः । जैत्यो मीनः । त्र्युक् मिथुनः । षटः कुंभः । एषु सूर्ये विद्यमाने इत्यर्थः ।
 " अमा रिक्ताष्टमी षष्ठी द्वादशीप्रतिपत्तवापि । परिषत्स्य च पूर्वार्धे द्यतीपाते च वैभूतौ ॥

र. मिथुन.

“संध्यासूपष्ठवे विद्यामशुमं प्रथमार्चवं ।” उपप्लवो ग्रहणं ।

तथा “रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगमागिनी । पतिव्रता क्लेशयुक्ता सूर्यवारादिषु क्रमात्” ॥
नक्षत्रफलमाह शर्माः

“सुभगा चैव दुःशीला वंध्या पुत्रसमन्विता । धर्मयुक्ता वतघ्नी च परसंतानमोहिनी ॥

“सुपुत्रा चैव दुःपुत्रा पितृवैश्मरता सदा । दीना प्रज्ञावती चैव पुत्राद्या चित्रकारिणी ॥

“साध्वी पतिव्रता नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी” । स्मृतिचंद्रिकायां

“शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुटिला भवेत् । कृष्णस्य दशमी यावन्मध्यमं फलमादिशेत्” ॥

नारदः—“साध्वी पतिव्रता नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी । स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्या पात्रादि संयुता ॥

“नित्यं धनकयासका पुत्रधान्यसमन्विता । मूर्खाऽप्याद्या गुणवती दसशदिः क्रमात्फलम्” ॥

स्मृतिरत्ने

१०

“शुभं चैव तु पूर्वाण्ये मध्याह्ने मध्यमं फलं । अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रौ शुभं भवेत्” ॥

कश्यपः “मलिना मंदवारे तु रात्रावपि तथैव चेति” । तथा

“अमासंक्रातिविष्टया च व्यतीपाते च वैधुतौ । परिपश्य च पूर्वाह्णे पटं च गंडातिगृहयोः ॥

“व्यापाते नवशूले तु नाह्यः दैवर्तुदहनि । वैधव्यमर्थहानिं च सुतनाशं महद्वयं ॥

“वैधव्यं शत्रुद्विंद्विं च वारिष्ठं क्षीणजिवनं । तेजोहानि समायाति सदा पुष्पवती क्रमात्” ॥ १५

स्थलविशेषेण फलमाह वसिष्ठः

“ग्रामाद्गृहिः परग्रामे वैश्यासता व्यभिचारिणी । पतिव्रता पतिस्थाने सुशीला गृहमध्यके ॥

“ग्राममध्ये च वृद्धिश्च विधवा च दिगंबर । परग्रामे च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ” ॥

परगृह इत्यनेन पित्रादिगृहमपि गृह्यते । वस्त्रविशेषेण फलभेदमाह वसिष्ठः

“सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद्दृढवस्त्रा पतिव्रता । क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुसान्विता ॥ २०

“दुर्मगा जीर्णवस्त्रा स्याद्भोगिणी रक्तवाससा । नीलांबरधरा नारी विधवा पुष्पिता यदि ॥

“मालिनावरतो नारी दुरिद्रा स्याद्भजनस्वला” ॥

चैवरातः—“समाजनी काष्ठतुणामिदृर्पान्हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

“तत्प्रापमोगे तपसि स्थिता चैहृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यादिति” ॥

इदं फलं प्रथमरजोदर्शन एव । रजोविन्दुफलमाह वसिष्ठः

२५

“वते स्फुर्विपमा रक्तविंदवः पुत्रमाप्नुयात् । समाश्लेकन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्चवे” ॥

शान्तिमाह नारदः “निर्दक्षतिथिपारेषु यदि पुण्यं ग्रहश्यते । तत्र शान्तिं प्रप्नुयात्

पुतदूर्ध्वतिलाक्षतैरिति । शान्तिस्तु शान्तिमयूखे वक्ष्यते ।

वसिष्ठः “प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्पुण्यं ततः शान्तिकर्म कार्यं ।

“विदर्जयेद्देव तदैकशय्यां यावद्रजोदर्शनमन्यधत्ते” ॥ एकशय्यां भेषुनं ।

३०

अथ रजस्वलानियमाः । तत्र प्रथमतो विशेषः स्मृतिचंद्रिकायाम्

“प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवती स्त्रियः । जशतैरासने कृत्वा तस्मिन्स्तामुपवेशयेत् ॥

“हरिद्रागंधपुष्पादीन्दुस्ताम्बूलं स्रजं । दीपनीयजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद् गृहे ॥

“लवणापूपमुद्गादि दशाक्षय्यः स्वशक्तिः” ॥ इति । द्वितीयाधर्तौ दक्षः

१ अ. गार्ग्य । २ अट्टरफ-मोदिनी । ३ अट्टफ-पश्यतः इ-घ-त्रिपट । ४ इति । ५ दक्ष-

नातचरणद्वयशान्तिमयूखे ज्ञेया ।

“ अंजनार्घ्यंजने धानं प्रवासं वंदधावनं । न कुर्यात्सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥

“ नखानां कृतंनं रज्जुतालपत्रादिवर्धनं । दग्धे शरावे भुंजीत पेयं खांजलिना विभेत् ॥

यसिष्ठः ॥ त्रिरात्रं रजस्वला स्नानाच्छुचिर्भवति । नांज्यान्नाभ्यंज्याभ्राप्सु स्नायादधः शयीत
न दिवा स्वप्यान्नाग्निं स्पृशेन्न रज्जुं सृजेन्न र्दतात् पादयेन्न मांसमश्रीयादिति ॥ १

- ५ चतुर्थदिने च स्नानादिना शुद्धा । तथा च स्मृत्यर्थसारे “ ब्राह्मणी रजस्वला चतुर्थेऽग्नि-
पष्ठिभूतिक्रामिः शौचं कृत्वा क्षत्रियादिह्यी पादपादन्यूनमृत्तिकामिर्विषवा द्विगुणामिः
शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य सपैठं संगवे स्नायादिति ॥ अतः पूर्वोदयात्पूर्वं स्नानाचरणं
इराचार एव । इति रजस्वलानियमाः ॥

अथ गर्भोपानं ।

- १० तत्र प्रती कार्यं । तदाह याज्ञवल्क्यः (आ. ७९)

“ शोढशर्तुर्निष्ठाः स्त्रीणां तस्मिन्पुग्मासु संविसेत् । ब्रह्मचार्येव पर्यण्मासाभ्यतस्तत्र वर्जयेत् ॥
निष्ठाग्रहणे दिवसनिषेधार्थं । तथा च भुक्तिः “ प्राणं वा एते मरुदंति रे
दिवा रत्या संयुज्यंते ब्रह्मवर्चसमेव तद्दद्यान्नो संयुज्यत ” इति ।

शंखल्लिखितायापि “ नासंवेऽपि दिवा व्रजेदिति ” । आयाभ्यतस्त इति चतुर्थदिने

- १५ रजसोऽनिवृत्तौ श्रेयं । रजोनिवृत्तौ तु वेचलः “ तस्माच्चिरात्रं दाराम्बे पुष्पितान्परिवर्जयेदिति ” ।
हिरण्यकेशिख्यमपि “ चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवत्तामलंकृतां ब्राह्मणसंभाषामाचम्योपवृषत् ”
इति । ब्राह्मणसंभाषां प्रशस्तब्राह्मणेन कृतसंभाषणां । आपस्तम्बः

“ स्नानं रजस्वलावास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । गम्या निवृत्ते रजसि नान्निवृत्ते कथंचनेति ॥

पुग्मासु फलमाह मनुः (३।४८) “ पुग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रियोऽपुग्मासु रात्रिधिति ” ॥

- २० एकस्मां सकृदेव गच्छेत् । यथोक्तं (या. व. आ. ८०)

“ एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामं मघां मूर्धं च वर्जयेत् । सुस्थ इदौ सकृत्पुत्रं लक्ष्म्यं जनयेत्पुमानिति ॥

सुस्थे एकादशादिस्थानस्थिते । क्षामता चाग्निषमोजनादिना कार्या रजःक्षयार्थं । यद्योतं

(मनु० ३।४९) “ पुमान्पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके त्रिया ” इति । तत्र पुग्मा-

शोणिताधिक्ये पुष्पाकृतिः स्त्री भवत्युष्मासु शुक्राधिक्ये रुपाकारः पुष्पानिति श्रेयं । शुक्रशोणितयो-

- २५ रुपादानकारणत्वात् । ब्रह्मचार्येवेति यत्र ब्रह्मचर्यं विहितं भ्रातृमोजनार्थं तत्र गमने दोषः
पवाणि विष्णुपुराणे

“ चतुर्दश्यहमी चैव अमावास्याम्वर्षिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रांतिरेव चेति ॥
अगमने दोषमाह पराशरः

“अनुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रणहत्यायां युज्यते भाव संशयः” इति कचित्स्वल्पः सन्नितिपाठः

अथ गमने निषिद्धकालाः

मनुः (४।१२८)

“अमवास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीं । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ घ्रातको द्विजः” ॥ इति । ५

ज्योतिःशास्त्रे “ पित्र्यं पीप्यं नैवेदिते चैव धिष्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नां ।

“ पुष्टः क्षामां पुत्रकामोऽभिगच्छन् सत्त्वक्षयं पुत्रमाप्नोति पित्र्यं ” । यौगप्ये वेद्यलः

“ यौगप्ये तु तीर्थानां विद्यादि कर्मणो मजेत् । रक्षणार्थमपुत्रां वा ब्रह्मणक्रमतोऽपि वेति ” ॥

तीर्थरजः । विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (आ० ८) “ यथाकामी भवेदाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्निति ” ॥

यथाकामी अतुं विनाऽपि स्त्रीकामैनायां स्त्रियमभिरमयेत् ।

१०

एवं च “अतुं नोपैति यो भार्यामनुतौ यश्च गच्छति । तुल्यमाहुस्तयोः पापमयो नौ यश्च सिंचतीति ”

बौधायनीयिऽनुतुगमनानिषेधः । स स्त्रिया अकामनायां ज्ञेयः । गर्भिणीगमनमप्यनुज्ञानात्प्राप्तिः

“ यथासाक्षात्कामयेन्मत्स्यं गर्भिणीं स्त्रियमेव हि । आदंतजननादूर्ध्वमेवं धर्मो न ह्ययत् ” ॥ इति

बालके जाते तस्य वंतजनमादूर्ध्वं गच्छेदित्यर्थः । स्त्रीणामप्यगमने दोष इति हेमाद्रौ

“अनुज्ञाता तु यानारी भर्तारं नोपगच्छति । तां मामप्ये विरुषाप्य भृगव्रीं तु विवासयेदिति” ॥ १५

अत्र “अनुकालाभिगामी स्थायावपुत्रोऽभिजायत ” इति कूर्मपुराणवाक्येनैकपुत्रोत्पादनेन

शास्त्रार्थस्य कृतत्वादावपुत्र्ये च जाते न पुत्रांतरोत्पादनमावश्यकमिति केचित् ।

तत्र । यद्यप्यानुष्यं जातं तथापि एकपुत्रनिंदापूर्वकं बहुपुत्रप्राप्तिस्तुल्यं भारते

“अपत्यं तु ममैवैकं कुले महति भारत । अपुत्रं चैकपुत्रत्वमित्वापुर्ध्वमादिनः ॥

“चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नैव च मारत । चक्षुर्नाशि तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः” ॥ इति । २०

तथा अनुज्ञातां तु यो भार्यामित्यस्य एकपुत्रानंतरं सती जाते प्रत्यभिधानात् । तथार्थवादेऽपि

“एष्टव्या बहवः पुत्रा यदेकोऽपि गयां मजेत् । यजेत वाऽभ्यमेधेन नीलं वा वृषमुत्सुजेदिति” ॥

अतो बहुपुत्रोत्पत्तिरितिपेक्षायास्तस्याच्च कर्त्तव्या ।

आश्वलायनः

अथ शुर्विणीपतिधर्माः ।

“वपनं मेधुनं तीर्थं वर्जयेद्दुर्विणीपतिः । आर्द्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यच्च वेद्वित्” ॥ २५

आर्द्धं आर्द्धभोजनमिति केचित् । अत्र प्रमाणं कुर्यात् । अन्यत्कालनिधानव्यास्योक्तं

सप्तमान्मासादिति सर्वत्र ज्ञेयं ।

“क्षौरं शवानुगमनं नसकृतनं च आर्द्धं च वास्तुकरणं न्वतिदूरयानं ।

“उद्वाहमेषुधिजले गमनं तथेवमायुःक्षयं भवति गर्भिणीकापतीनां” ॥ कचित्तु । “उद्वाहमौपनयनं

जलपेथे माहमिति ” पाठः । ज्योतिषरत्ने गालवः

३०

“दहनं वपनं चैव चोलं वै गिरिरोहणं । नात्र आरोहणं चैव वर्जयेद्दुर्विणीपतिः ॥

“ प्रव्यक्तगर्भापतिरन्ध्रियाने मृतस्य बाहं क्षुरकर्मसंगं ।

“ तस्यां तु गन्ते गयादितीर्थं यामादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥” आयुःक्षयं तत्साधनं ।

पद्मपुराणेऽदितिप्रतिकाश्रयः अथ गुर्विणीनियमाः ।

“ नावस्त्रेपूषाविशेन्मुसलोत्सलादिषु । जलं च नावगाहेत श्रून्यामारं च वर्जयेत् ॥

“ विलिखेन्न नक्षैर्भूमिं नापारेण न भस्मना । न श्यालुः सदा तिष्ठेद्द्यायामं च विवर्जयेत् ॥

“ न तुषाग्नारभस्मास्थिकपालेषु च संविशेत् । वर्जयेत्कलहं लोकैर्गात्रभ्रमं तथैव च ॥

“ न शयीतोत्तरशिरा न चैवाग्रशिरः क्वचित् । न वस्त्रहीना नोदिष्या न चार्द्राचरणा सती ॥”

मात्स्ये

“ संध्यायां हि न भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्जिनि । न स्यात्तव्यं न गंतव्यं वृषभूलेषु सर्वदा ॥

“ न श्यालुः सदा तिष्ठेत्सद्ग्राह्याया विवर्जयेत् । सर्वोषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥

“ दानशीला तृतीयायां पार्वत्या भक्तिमाचरेत् ॥

“ गर्भिणी कुंजराश्वदिशोलहर्ष्यादिरोहणं । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥

“ शोकं रक्तविमोक्षं च साध्यसं कुक्कुटासनं । व्यवसायं दिवास्वार्प रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

“ अतिक्षारं तु नाश्रीयादत्यम्भतपूरे च । अत्युष्णमतिशीतं च गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥

“ यस्तु तस्या भवेत्सुखः स्थिरायुर्बुद्धिसंपुतः । अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥” इति ।
यात्राविषये बृहस्पतिः

“ चतुर्थे मासि वष्टे वाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यात्पापाटे तु विशेषतः ॥”

चतुर्थ्यात्षष्ठादष्टमादारभ्येत्यर्थः । इदं च समर्थासमर्थस्त्रीपर । अयसमर्थायास्तु चतुर्थमासादारभ्यैव यात्रा वर्ज्येत्यर्थः । आषाढे तु सर्वमासेषु दोहद्वयवश्यकं प्रदेयमित्याह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ७९)

“ दोहद्वयप्रादानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥

इति गर्भाधानं ॥

अथ पुंसवनं ।

याज्ञवल्क्यः (आ. ११) “ गर्भाधानमृतो पुंसः सवनं स्थंदनात्युरेति ” । गर्भचलनकालः

शारीरके “ तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोतीति ” । पारस्करः “ मासे

द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादिति ” । पुनश्च प्राणि तु

“ हस्तो मूठः श्रवणः पुनर्वसुमृगशिरास्तथा पुष्यः । पुंसं शक्रेषु कार्येऽप्येवानि शुभानि धिष्यन्ति ॥”

विशेषमाह जादूकण्यः

“ द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् । व्यक्ते गर्भेऽथ वा कार्यं सीमेतेन सहाययेति ॥

व्यक्ते अन्येनानुक्तेऽपि ज्ञातुं शक्ये । अत्र सति संभवे शुक्रास्तमलमासादि वर्ज्यं । असंभवे

तत्रापि कार्यमावश्यकत्वात् । इदं च चंद्रतात्काले कार्यं । पुंसवनं प्रकृत्य “ बलोपपत्ते

वपःथोश्चंद्रताराबलान्विते ” इति नारदवचनात् । इदं च पुमान् सूयत अनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मनामधेयं । तच्च कर्म पंचसहितमापद्ययुक्तद्विधाज्ञानं । अत्र कौश्लिकालाक्षिषेधति ब्रह्मस्पातिः “ कुडीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः ” इति ॥ इति पुंसवनं ॥

अथानवलोमनं ॥

वैजयापयुहो “ अथ पुंसवनानवलोमने करोति मासि द्वितीये वा तृतीये वेति ” । ५-
इदं च पुंसवनदिन एव तनुत्तरं कार्यम् । पुंसवनमुक्त्वाऽप्यास्यै मंडलागारछायायामजी-
तामोषधीं तस्तः करोत्याश्वलायनगृह्ये (१।१३।५) क्रमाज्जानात् । इदमपि तस्य
रूपकर्मणो न अवलुप्यते गर्भोनेनेति व्युत्पत्त्या गर्भाविनाशफलकं यत्कर्म तस्य नामधेयं ।
भकारश्चादितः । तथा च मंत्रलिंगमाह (१।१३।७) “ पौत्रमघं मां निमायामिति ” ।
पुत्रसंबंधि अथ पार्यं मा निमायां मा प्रमुयामिति । एवं च नाशकारणपापभावाद्गर्भनिहा १०-
इति । एते च कर्मणां गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्तते इति नारायणः । तन्मते “ सकृत्संस्कृता
नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति ” द्वेयलवाक्यं सीमंतोन्नयनविषयमेवेति प्रतीतिः । विज्ञानेश्वरस्तु
पुंसवनस्यापि सकृदनुष्ठानमिच्छति । तत्र युक्तिर्वित्या । इत्यनवलोमनं ॥

अथ सीमंतोन्नयनं ॥

आपस्तम्बः “ सीमंतोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे भासीति ” । सांख्यायनगृह्येऽपि १५-
“ सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनमिति ” । याज्ञवल्क्यः (गा. ११) “ षष्ठेऽष्टमे
वा सीमित ” इति । आश्वलायनः (१।१४।२) “ आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण
चंद्रमा युक्तः स्यादिति ” । पूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः । पुनर्पक्षपुक्तानि । इदं च सकृदेव
कार्यम् । प्रथमे गर्भे इति सांख्यायनापस्तंबोक्तेः । स्त्रीसंस्कारत्वाच्च । “ सकृज्ज संस्कृता
नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति ” वचने प्रवृत्तेः । यत् स्मृतिचंद्रिकायां विष्णुः (पू. १७पं. २२) २०
“ सीमंतोन्नयनं कर्म तत्प्रासंस्कार इष्यते । केचित्तु गर्भसंस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुजते ” ॥ इति
तत्र केचिच्छब्दादनादरः स्पष्टः । हारीतस्तु स्पष्टमेवाह

“सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजत्रियः । ये यंगर्भं प्रसूयते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति” ॥

तत्र च देवशोदिते शुभमुद्वर्त्तते कार्यं । यथाह गर्गः

“ सीमंतोन्नयनं कार्यं शुभांशे शुभलग्ने । कुडीरमृगकन्याश्च वज्र्याः शेषाश्च शोभनाः” ॥ इति । २५

अत्रापि शुकास्तद्विषयतिरिक्तकाललाभेन तत्र कार्यमन्यथाप्रसादावपि । इति नियतकालत्वात् ।

सीमंते च भोक्तृदोषमाह घर्मप्रकाशे धौम्यः

“मज्ञोदने च सोमे च सीमंतोन्नयने तथा । जातंभ्रातृ नवभ्रातृ भुक्त्वा चांशायणं चरोदिति” ॥

मज्ञोदनसाधनांगमूर्तं जातभ्रातृ । पुत्रे जाते वृद्धिभ्रातृ ।

अजातसीमंतायाः प्रसूतो सत्यव्रत आह

“ स्त्री यदाऽकृतसीमंता प्रसूयेत कदाचन । गृहीतपुत्रा विविक्त्वापुनः संस्कारमर्हति ” ॥

२०

पुनः पादपूरणार्थं । यः संस्कारोऽतिर्कातः स कर्त्तव्य इत्यर्थः । इति सीमंतोन्नयनं ॥
सूतिकाग्रहमाह वसिष्ठः

“ त्रेद्रे तु विक्रमस्थानमाग्रेये सूतिकाग्रहं । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमंदिरं ॥

“ कैवेर्यां तु घनस्थानमैशान्यां देवतालय ” इति । पद्मपुराणे पारस्करः

५ “ प्रविशेत्सूतिकागारं कृतरक्षं समंततः । प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथ वा सुदृढं शुभं ॥

“ देवानां ब्राह्मणानां च भवां कृत्वा च पूजनं । परंढमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव तां ॥

“ सुसप्तसवनार्थाय पश्चात्कायेऽनुलेपयेदिति ” ॥

अथ जातकर्म ॥

तत्र अपरये जाते ज्ञानमाह संवर्तः “ जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचैतं तु विधीयत ” इति
१० पुत्रे इति पुंस्त्वमाविशितं अनुवाचविशेषणत्वात् । धृष्यीचंद्रोदये कार्णाग्नानिः
“ प्राशुर्मासे पुत्रपुंस्योर्महणे चंद्रसूर्ययोः । स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान्वितृभादेन तर्पयेत् ” ।
इदं च शीताभिरग्निः कार्यम् । तदाह जाबालिः “ कुर्यान्नैमित्तिकं श्राद्धं शीताग्निः काम्य-
मेव चेति ” । इदं च राजावपि कार्यमिस्वाह द्यौस्तः

१५ “ रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिके च कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिपुं ॥ इति ।

“ ग्रहणोद्वाहसंज्ञातिथान्नातिप्रसवेपु च । दानं नैमित्तिकं शेषं राजावपि न दुष्यतीति ” ॥

संवर्तः “ माता शुद्धयेद्दशाहेन ज्ञानातु स्पर्शनं पितुः ” । जैमिनिः

“ यावन्न छियते नालं तावन्नामोति सूतकं । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत ” इति ॥

अस्माद्वचनामालच्छेदोत्तरमेवाशौचप्रवृत्तिरिति भाति । प्रांचस्तु यावन्न छियते नालं

तावच्छिशुमृतौ पूर्णं सूतकं नामोति । नालच्छेदोत्तरं तु शिशुमृतौ संपूर्णं प्राप्नोतीति ।

२० व्याचर ह्युः । एवं च ज्ञायते तेषां जन्मोत्तरमेवाशौचप्रवृत्तिरिति । युक्तं चेद् । आशौचं

जननोत्तरमेव प्रवर्तते । जातकर्मवृद्धिश्चास्मादाशौचं तु तात्कालिकी शुद्धिर्वचनेन बोध्यते ।

“ कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरिति ” इति । एवं च ज्ञानोत्तरं संव्यादिकं न भवत्येवेति दिक्

दानार्थं दिनमनुशातमात्रिपुराणे

“ देवाश्च वितरथैव पुत्रे जाते द्विजन्मना । अर्पयति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च संवतः ॥

२५ “ तत्र दद्यात्सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथमिति ” । पुत्रमुखावलोकनस्य फलमाह वसिष्ठः

“ जातमात्रकुमारस्य मुसप्तस्यावलोकयेत् । पिता कणादिमुभ्येत पुत्रस्य मुसदर्शनादिति ” ॥

आशौचांतरेऽपि पुत्रे जाते तात्कालिकी शुद्धिमाह प्रजापतिः

“ सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरिति ” ॥

१-२ पित्रः पुत्रे । २ इह-जाते पुत्रे मित्र-ज्ञानं सचैतं सूत्रोक्तयोः । स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान्वितृभादेन तर्पयेत् । ३ इत्यर्थः । ४ फ संखः । ५ हा च ।

जातकर्मणि प्रधानमाहाश्वलायनः “कुमारं जातं पुराऽन्यैरालंभात्सर्वमिधुनी हिरण्यनिकापं हिरण्येन प्राशयेदिति ” । कात्यायनसूत्रे तु विशेषः “अनामिकया भुवर्णातर्हितया मधुघृते प्राश्यति घृतं चेति ॥” । तत्कालमाह मर्याः

“जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते । स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि वेति ” ॥ पूर्वमित्यर्थः । मनुः (२।२९)

“प्राह्णनाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशयेच्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषी ” ॥ सर्वर्द्धनं छेदः । अत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । अनुवाक्यविशेषणत्वादिति केचित् । मेधातिथिस्तु विवक्षितमेव पुंस्त्वं । तेन नपुंसकस्य न भवति । स्त्रियास्तु बाधयांतरप्राप्तत्वादमंत्रकं भवत्येवेत्याह । अत्र च बुद्धिआह्वयमामेन कार्यमित्याह प्रचेताः

“छात्रादः स्वयैवक्ष्वेव जातकर्मणि चाप्यथ । आमन्त्राहं सदा कुर्याद्विधिना पार्षणेन तु ” ॥ १० स्वपचः स्वयं पचः । हेमाद्रौ संघर्तस्तु हेमैवाह

“पुत्रजन्मनि कुर्वीत आह्वं हेमैव बुद्धिमान् । न पकेन न पामेन कल्याणान्यमिकामयन्” इति । अत्र नैमित्तिककाम्यभेदेन आमहेमन्यवस्था द्रष्टव्या ।

यदा तु पुत्रजन्म मूलादिनभनेषु तदा मूलावलोकनजातकर्मादिशान्तिं विना न कर्यात् । एवं संक्रांतिविषयाश्चापि । शान्तिस्तु शान्तिमयूखे श्रेयाः । पुरुषापराधेन काले जातकर्मनिष्ठाने १५ कालांतरमाह वैजयापः

“जन्मनोऽनंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । वैशाखीतकाले चेदतीते सूतके चेतीति” ॥

अस्य फलमाहाश्वलायनः

“गर्भावपानदोषाणामपनुद्ये शिशुं पिता । प्राशयेन्मधुना सार्द्धं साज्यं हेमरसं शुभमिति ” ॥

छाणामप्येतदमंत्रकं कार्यं ।

इति जातकर्म ॥

२०

दशदिनमध्ये विशेषमाह व्यासः

“सूतिकावाप्तनिलया जन्मदा नामदेवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

“प्रथमे विवस्ते षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । विष्वाशीचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनीति ” ॥

“व्यासु प्रथमे हेम षष्ठे वा सप्तमोऽपि वा । बलिदानं तु दशमे” अर्चदानं प्रशस्यत ” इति ॥

अत्राशीचापावो दानादिविषय एव न संख्यादिविषये । मार्कण्डेयोऽपि

२५

“रक्षणीया तथा पश्वी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानो तथा बलिः ॥

“पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च वृत्त्यंगीतेष्व योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्यादंशम्बां चैव सूतके ॥”

नारदोऽपि

“जननात्सप्तमे चान्हि मृगयुरायाति पातकः । दिने दिने च रक्षेयं कर्त्तव्याऽऽयुर्विबुद्धये ॥” इति ।

प्रथमादिदिनकृत्यं । आश्वलायनशृङ्गे जातकर्मोत्तरं कालांतरमनुक्ता नाम चामे दयुषोपव- २०

दायंतर्तस्त्वमामेनिष्ठानां तं यशरं चतुरक्षरं वा यशरं प्रतिष्ठाकाममथतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामो युग्मानि त्वेव पुंतामयुग्मानि छाणामभिवादनार्थं च समीक्षेत तन्मातापितरौ बियातामोपनयनादिति ”

अत्र दिवसानुपादानाद्वैवशोदितं तन्मासस्थं शुभं दिनं ग्राह्यं । कारिकायां विशेषः
 “आदाय मेहान्निष्क्रम्य मच्छेयुर्देवतालये । अम्यर्च्य देवता सम्यगाशिषो वाचयेद्य ॥
 “कृत्वा प्रदक्षिणं मेहमानयेति ततः स्वकं । मातृष्वसृगूहं वापि मातुलादेर्गृहं नयेत् ॥
 “तदाशीर्षचनायैः स्याद्दीर्घायुरभिनेदितः । जयंतस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः ” ॥ इति ।

५ मातुलादिर्बालस्य । इति निष्क्रमणं ॥

उपवेशनमुक्तं पद्मपुराणे

“एवंमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भोमो राम विशेषतः ॥

“वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजः । पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवद्विजन्मनो ॥

“भूमामुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मंडलं । शंसपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ” ॥

१० तत्र मंत्र उक्तस्तथैव

“रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शिशुमिति ” । आयुःप्रमाणं नितिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

“अचिरादायुषस्त्वेव ये केचित्परिर्यथिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण ताव ॥

“धारिण्यशेषमूतानां मातस्त्वमभिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति ” ।

इत्युपवेशनं ॥

१५ अन्नप्राशनमाह यमः

“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि । अष्टमे वाऽथ कर्त्तव्यं यद्येवं मंगलं गृहे इति ” ।

कुले यद्येव मंगलं तदैव कार्यमिति । कालांतरं लौगाक्षिः “षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जाते

वन्तेषु वा पूर्णे संवत्सरे वेति” । अत्रापि दिनविशेषानुपादानाद्वैवशोदितं शुभं दिनं ग्राह्यं

कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः

२० “देवतापुरतस्तस्य धाद्युत्संगगतस्य च । अलंकृतस्य दातव्यमक्षपात्रेऽथ कांचने ॥

“मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसं तु तमिति ” । आश्वलायनगृह्ये तु विशेष

(१।१६।१-४) “षष्ठे मास्यन्नप्राशनमाजमन्त्रायकामस्तेत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो घृतौदनं तेज

स्कामो दध्नोदनमिन्द्रियकामो मध्वोदनमायुष्कामो दधिमघुषूतमिश्रमन्नं प्राशयेत्सर्वकामो भवतीति

विज्ञापते” । अत्र मांसं तित्तिरसमभिव्याहारात् । तत्र व्यंजनस्यानयिरव्यान्मांसस्थानं ब्राह्मणेव

२५ अन्नप्राशने फलाधिक्यमाश्वलायनस्मृतौ “स्वमलप्राशनाच्छुद्धये प्राशयेच्चायुषेऽपि वेति” ।

इत्यन्नप्राशनं ॥

तदुत्तरं जीविकापरीक्षोक्ता मार्कण्डेयेन

“देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पमोढानि सर्वशः । वस्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं”

शिल्पस्य लेखनादेर्माहं वस्तुनेस्सनी मयीपात्रादि । शस्त्रं युद्धवस्तु ।

३० “प्रथमं यत्पशुशेदालस्ततो माहं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यतीति”

इति जीविकापरीक्षा

चूडाकर्महि मनुः (२।१५)

“ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽङ्गे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ” ॥

यमः “ द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनादिति ” ॥ आश्वलायनः (१।१७।१)

“ तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वेति ” । तथा “ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलः कर्मोपनयनगोदानविवाहाः ” इति (१।४।१) । कारिकायां “ यथाकुलं च केषांचिदुपनीत्या- ५
सहेष्यत ” इति । आश्वलायनस्मृतौ

“ तृतीये वसरे चौलं कुर्वीतारयोचरायणे । लुकपक्षे शुभर्क्षे तु कृत्वाभ्युदयिकं तथा ” ॥ शुभर्क्षे
इति ज्योतिर्विदुषविष्टे मुहूर्ते इत्यर्थः । प्रयोगपारिजाते नारदः

“ जन्मनस्तु तृतीयेऽङ्गे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि जन्मतो मध्यमं भवेत् ” ॥

“ अष्टमं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेऽपि चेति ” ॥ तत्रैव १०

“ आद्येऽङ्गे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽङ्गे द्वितीयके । उपनीत्या सहैवेति विकल्पः कुलधर्मतः ” ॥ इति ।

विवाहचंक्षेभ्यः

‘ गर्भे मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं वर्त । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ” ॥

तत्तश्चे “ न जन्माधिष्ठे न च जन्ममासे न जन्मकार्त्तयद्दिने विदध्यात् ॥

‘ ज्येष्ठे न मासे प्रथमस्य सुनोस्त्वपाः सुताया अपि मंगलानीति ” ॥ नक्षत्राणि निषेधति व्यासः १५

‘ नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रोक्षपदयोः कार्यं नैवाग्नेये च भारत ॥

‘ तिथिं प्रतिपद् रिक्तौ विष्टिं चैव विवर्जयेत् ” । विहितान्यपि तेनैवोक्तानि

‘ अश्विनी श्रवणः स्वाती चित्रा पुष्यः पुनर्वसुः । धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठा मृगश्र्वेषु कारयेदिति ” ॥

शरमिति हायः । अन्ये च नक्षत्रयोगकरणविधिनियेषा ज्योतिःशास्त्रादवसेपाः ।

पात्रविशेषण विशेषमाह लौगाक्षिः “ दक्षिणतः कर्मुजा वसिष्ठानामुपपत्तोन्निकम्पानां मुंडा २०

गृधः पंचचूडा अंगिरसो बालिमेके मंगलार्थशिलिनोऽन्ये यथाकुलधर्म ” । कर्मुजा चूडा ।

अचित् कुमुजिति पाठः । अन्ये बालकेशपंक्तिं कुर्वीत । अंते समरेखया मुंडनं कृत्वा सर्व एव

हेक्षाः स्याध्या इति स्मृतिचंद्रिकायां । आपस्तम्बस्तु विशेषमाह “ केशाश्रितीय यथापि

शेखरां निदधाति । यथैषां कुलधर्मः स्यादिति ” । यथाश्वरः । एते संस्काराः स्त्रीणां मंत्ररहिताः ।

तेषां जातकर्मार्त्तानां लेपे प्रायश्चित्तमाह शौनकः २५

“ एतैर्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि स्वेवमरितं ॥

“ अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चोदिति ” । अतीतानां कालमाह मनुः

“ जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवंति चेत् । चौलादवाङ् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनंतरं ” ॥

गृह्यकारिकायां विकल्प उक्तः

“ प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चित् ” ॥ इति । ३०

शिशूनां तु करणपक्ष एव संमतः । विशेषांतरमाह नारदः

“ शिशूमातरि गर्भिण्या चूडाकर्म न कारयेत् । पंचमाङ्गादयोर्वै तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

“सहोपनीत्या कुर्येच्चित्तत्र दोषो न विद्यत ” इति । पंचमाध्यात्पूर्वमपि पंचमासपर्यंतं गर्भिण्यां न दोषः । तदाह मदनरत्ने बृहस्पतिः

“गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चोलकर्म तु । पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ” ॥
मातरि रजस्वलायां मेघातिथिः

५ “चोले च व्रतवधे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ” ॥
बृहन्मनुः

“विवाहव्रतच्छ्रासु माता यदि रजस्वला । तदा न मंगलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेषुभिः ” ॥ इति ।
इति चूडाकर्म ।

• विचारममाह मार्कण्डेयः

१० “प्रातेऽयं पंचमे वर्षे विचारं तु कारयेत् । ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेदिति ” ॥
वर्जनीयान् नित्यान् । दर्शदीन् । विचारमध्यानाक्षरपरीचिः । यथाह श्रीधरः
“उदगाते भास्यति पंचमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनां ।

“सस्वतीं विघ्नविनायकं च गुहोदनाचैरभिपूज्य कुर्यात् ” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः

“प्राते तु पंचमे वर्षे अप्रसुप्ते जनाङ्गेने । पठ्यं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीं ॥

१५ “रिक्ता पचदशी चैव सौरमौमदिने तथा । एवं सुनिश्चिते काले विचारं तु कारयेत् ” ॥ इति विचारमः ।
अथानुपनीतधर्माः । गौतमः (अ. २ सू. १) “प्रागुपनयनात्कामचारकामवाद्कामभक्षा” इति ।
कामचारोऽगादिदेशगमनं । कामवाद्दोऽल्लिलादिभाषणमनुतभाषणं च । कामभक्षो लक्ष्मणपथु-
वितमक्षणं । कामभक्षादिकं महापातकातिरिक्तविषयं “स्यात्कामचारमक्षोक्तिर्महतः पातकाहत ”
इति पदत्रिंशान्मतात् । गौतमः (२।४-५) “न पादमूनपुरीषो भवति न तस्याचमनकरूपे

२० विद्यते ” । न तस्योदङ्मुखो दिवा रात्रौ दक्षिणामुल इत्यादयो नियमः । स एव (२।३-७)
“अन्यत्रार्चमार्जनप्रक्षालनप्रोक्षणेष्वप्यो न तस्य स्पर्शनादशौचमिति ” । इदं कृत्वा स्पर्शः
कार्यमित्यर्थः । स्मृतिदीपिकायां

“शिष्टोऽभ्युक्षणं प्रोक्त बाटस्याचमनं स्मृतमिति । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव विधीयत ” ॥ इति
तल्लक्षणानि तत्रैव

२५ “प्राक्चूडाकरणाद्बाटः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौजी न वध्यते ॥” इति
बालं प्रहृत्य गौतमः (२।८) “न त्वेवैनमग्निहवनशालिहरणयोर्निषुञ्ज्यादिति ” ॥
मनुः (२।१७१-१७२)

“न ह्यग्निमन्त्रिचये कर्म यावन्मौजी न वध्यते । नामिग्याहरयेच्छ्रद्धा स्वधानिनयनाहते ” ॥
मङ्ग वेदः । स्वधानिनयनं प्रेतकर्म । इत्यनुपनीतधर्माः ।

३० उपनयनमुक्तं श्रुतौ “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति ” ।

याज्ञवल्क्यः (आ. १४)

“गर्माष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं । राजामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलमिति

१ अर्द्ध-गर्भो । २ अर्द्ध-प्रातो शु. ; ३-प्राते शु. । ३ अर्द्ध-तेयादि । ४ अपमार्जेनेति गौतमी
पाठ । ५ लक्ष्मणपथुनात् ।

सैके द्वादशे । गर्भकादशे गर्भद्वादशे द्वादशे वैश्यस्येत्याह पैठीनसिरपि “ गर्भपंचमे ब्राह्मणमुपनयेदिति ” । गुणफलमाह मनुः (२।३७)

“ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ” ॥ इति । आपस्तंबः (घ. सू. १।१।२१-२६) “ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुःकामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽज्ञाथकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पञ्चकाममिति ” । वर्णविशेषेण कृतनियम उक्तः श्रुतौ । “ वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजस्यं शरादि वैश्यमिति ” । * अत्र च माणवककर्तृकगुरुसमीपगमनं विधीयत इति प्रांचः । पितामहचरणास्तु निजार्थविवक्षायां मानानावादाद्यर्थकर्तृकं माणवकाधिकारिकमुपनयनमेव विधीयते नोपगमनं ‘ कृतिर्धनमानं वाचयति पंचभिः पावयती ’ त्यत्र यजमानाधिकारिकान्धर्तृकवाचनपावनविदित् । अत एव छान्दोग्योपनिषदि गुरुकर्तृकोपनयनानुकूलव्यापाररूपोपगमनकर्तृकता आवालो मातरमा- १० मन्व्यात्मानमुपनीयपितुं गौतममाजगामेति । हेमाद्रौ धुपयचस्यवि “ गर्भाष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनाययेदिति ” एतयाम्बाष्टकामया । जयेदित्यत्र तु यजमानस्य प्रयोऽप्याष्टवर्षादि कर्तृत्वे मानानावाचजेः स्वार्थवर्णिजर्थविशेषणतया यजनमेव विधीयत इत्यहुः । तत्र केचिदुपनयनशब्देनोपनयनमेवाभिधीयत इति । तदयुक्तं । उपनयनविषयप्रयोजकव्यापारस्योपनयनशब्दवाच्यत्वात्प्रज्ञायां मानानावादिति हेमाद्रिः । तेनाचार्यसमीपनयनार्थको १५ गायत्र्युपदेशप्रधानं ‘ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयति ’ श्रुतौ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीतेति । कात्यायनस्मृतौ चोपनयनस्य गायत्र्युपदेशागत्वदर्शनात् । मेधातिथिनिबन्धे श्रुतिरपि (पृ. ११; पं. १०) “ सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयति त्रिष्टुपा राजस्यं जगत्या वैश्यमिति ” । सावित्र्यज-गायत्री “ तत्सवितुर्वरेण्यमिति ” त्रिष्टुप् ‘ आकृष्णेनेति ’ जगती “ विश्वारूपानि प्रतिमुंचते ऋषिः । सासावीन्द्रे द्विषदे चतुष्पदे । विनाकमस्यत्सवितोर्वरेण्योनुग्रयाणमुपसो विराजति ” । २० अयमभिप्रायः । गायत्र्याः पादे अष्टौ अक्षराणि सन्ति । तेन ब्राह्मणस्याष्टमे उपनयनम् । त्रिष्टुमः पादे एकादशेति क्षत्रियस्यैकादशे जगत्याः पादे द्वादशेति वैश्यस्य द्वादशे वर्षे उपनयनम् ।

एवं चोपनयनपदं योगरूढं समिद्धादिपदस्येयांगवाचितोऽप्युपनयनपदस्य तत्संबन्धेन प्रधानसंज्ञात्वात्पत्तिरित्यवाहते । यथा एकत्ररूढस्यैव योगरूढपदप्रवृत्तेः पक्षजपदे । २५ अत्र तु नयने योगस्य गायत्र्युपदेशे च रूढस्य सद्भावे न नैकत्र माविवर्तनं (१) *त्वमिति । स्मृत्युक्तं काण्ठतरमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “ माषाद्रिषु तु माषेषु यौजी पक्षसु शस्यते ” । ज्येष्ठमासे ज्येष्ठोपनयनं न कार्यं । तथा च गगः

“ ज्येष्ठमासे विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि । उपनीतस्य पुत्रस्य जट्वं मृत्युरेव वेति ” ॥ जन्ममासे न कार्यमित्युक्तं संग्रहे “ विवाहे चोपनयने जन्ममासे विवर्जयेत् ” ॥ ३० जन्ममासलक्षणमुक्तं शुद्धगर्भेण

“ आरभ्य जन्मदिपक्षं यावर्बिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विशेषो गृहीतः सर्वकर्मसु ” ॥ एवं चाष्टम्यादिति विमारभ्याष्टम्यंतो जन्ममासोऽभिमतः । न तु दर्शितः पूणिर्मासो वा । विप्रेशमाह चंडेश्वरः

“ माषे द्विषिणशीलाह्वयः काल्पुने च दृढवनः । चैत्रे भवति मेघावी वेशास्ते कोविदो भवेत् ॥ ३५

“ ज्येष्ठे ॥ गृहनीतिज्ञ आषाढे ऋतुमासमेव । मार्गशीर्षे मवेन्द्रश्च शेष इ समवाप्नुयात् ” ॥
आषाढस्तु विष्णुशयनात्प्रमेव न तदूर्ध्व । तत्र सर्वेषां निषिद्धत्वात् । विशेषमाहुर्वसिष्ठादयः
“ आर्द्रादिके स्वातिविरम्भकाले नक्षत्रवृद्धे दशके रविश्चेत् ।

“ विवाहचौटवर्षधनाद्यं भुरपतिष्ठादि न कार्यमेव ” ॥ “ आपूर्यमाणपक्ष ”

५ (१४१) इति शुक्लआश्वलायननौको मुरय । अनुकल्पमाह वृहस्पति
“ शुक्लपक्षं शुभं प्रोक्तं कृष्णार्धोत्पत्रिकं विनेति ” ।

अथ गौणकालं गृह्ये (११९५-७) “ आषोढशाब्दाह्वणस्यानतीतं कालं जाद्विंश-
क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवति । नोपनयन्नाध्यापयेत्
याजयेच्चैर्मर्त्यवहरयेत् ” । अत्र मात्यताप्रायश्चित्तं प्रकम्य

१० “ सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । सक्षिप्तं वपनं कृत्वा मृतं कुर्यात्समाहित ” ॥
इति धर्मेन स्पष्टं पञ्चदशवर्षोत्तरप्रायश्चित्ताभिधानादाषोढशाब्देष्वाह मर्यादाधिक ।
एव पञ्चदशवर्षोत्तरमेव मात्यस्तोमादिकं जायत इति । यत्तु

“ औपनायनिकं कालं परं षोडशवार्षिकं । द्वाविंशतिं परोऽयस्य चतुर्विंशतिम पर ” ॥
इति द्यास्तवाक्ये सपूर्णषोडशवर्षग्रहणाद्विरोधमुपन्यस्यति । तत्र धर्मप्रकाशे एव व्यवस्थोक्ता ।

१५ यमवाक्यं जन्मप्रभृति पञ्चवर्षातिक्रमं प्रायश्चित्तविधिपरं । द्यास्तवाक्यं त्वाधान-
प्रभृति षोडशवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तपरमिति न द्वयोरपि विरोधः । ईदृशी च सरणि
प्राचां क्वचिदाश्रितैश्च । यथा

“ अष्टादशदिनाद्वर्षं गभ्रमित्वं न विपते । चतुर्दशदिनाद्वर्षं गभ्रचित्वं विधीयत ” ॥
इतिवाक्ययोः पूर्वं राजोदर्शनात्प्रभृत्युत्तरं तु स्नानादारभ्येति । याज्ञवल्क्य (आ ३८)

२० “ अत ऊर्ध्वं पतन्त्येन सर्वधर्मवहिः कृता । सावित्रीपतिता मर्यादा मात्यस्तोमादृते क्रतोरिति ” ॥
मात्यस्तोमो याम । ॥ विनोपनयनेऽधिकारो नास्तीत्यर्थः । स चानुपनादेनाऽन हिताग्निनाऽविद्वुपादेऽपि
अवकीर्णपशुशुक्लार्क्यं । यामोपयुक्तापनममत्या कर्तव्यं । तत स्मृयुक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा
उपनयनमिति ।

अथ निषिद्धकालः । रत्नकाशे

२५ “ नष्टे चन्द्रस्तगे शुके निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनमनयाय गलग्रहे ” ॥
राक्षिप्रयमोक्षं सूर्यो निरंशः । अनध्यायान्धिसरेणाप्र वक्ष्याम । गलग्रहास्तैश्चैव

“ त्रयोदशी चतुष्कं तु सप्तम्याद्वैश्यं तथा । चतुर्थ्येकाकिनीं प्रोक्ता अष्टावेत गलग्रहा ” इति ।
वक्ष्यमाणानध्यायप्रतिपदप्रसवमाह तु भरद्वाजवसिष्ठा

“ या चैत्रवैशाखासिता तृतीया माघेऽय सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

३० “ वृष्यो द्वितीयोपनये प्रशस्तः । प्रोक्ता मरद्वाजमुनीन्द्रमुर्योरिति ” । चैत्रवैशाखशुक्लतृतीय मन्वादि
युगादी । माघसितसप्तम्यपि मन्वादि । एतासामनध्यायच वक्ष्यते ।

टोढरानन्दे कारिकामित्रे च विशेष

“ अनध्यायाच्च पूर्वैश्चनध्यायात्परेहनि । *मत्तारयं विसर्गं च विद्यारभ न कारयेदिति” ॥
अनध्यायापोऽनर्गतिं द्वितीयेतरविषयः । *द्वितीयाया सुरेश्वरेण प्रतिपदोक्तत्वादि यपि व्याख्या

१ ॥ विद्वत् । २ ॥ हा-पातो ध्यपन- । ३ ॥ फ-दिनत्रयं । * * ॥ पुस्तके न पठ्यत । ४ ॥ हा-न्ति ।

तत्रैव । अत्रानध्यायपदं नित्यानध्यायपरं । न ॥ नैमित्तिकानध्यायपरं । तेषामनित्यत्वेन
नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । ननु सप्तम्याद्विषयमिति नवम्या अपि निषेधात्कोऽप्य
विषयः । उच्यते । निषेधद्वयवशाद्विषयविषयकल्पनेति केचित् । "पितृमहचरणास्तु यदा नवमी
दशदंष्ट्रा तदा ' निषेधः कालमात्रक ' इतिवचनाच्चतुत्तरमुपनयनं प्राप्तमनेन निषिध्यत इत्याहुः ।
कालविरोधोपनीतस्य पुनरुपनयनमाह वसिष्ठः " यायांश्चक्राते चंद्रे अतिनीचस्थितेऽपि च । ५
अनध्यायेनोपनीतः पुनः संस्कारमहति " । "अपरान्हे चोपनीतः पुनः संस्कारमहति" इति नारद्वीये
तु तृतीयः पाद उक्तः । अत्रापराहस्त्रिधा विभक्तदिनस्यात्यभागः । तथा ज्योतिर्मनुः

"सर्वदेशेषु पूर्वाण्ये मुख्यं स्यादुपनायनं । मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे तु महतिम्" ॥ इति ।

तत्रामानि स्कान्दे

" ऊर्ध्वं सूर्योदयात्कार्तं मुहूर्तानां तु पंचकं । पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥ १०

" अपराह्नस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचकमिति " ॥

अत्रानध्यायपदं नित्यनैमित्तिको (५) साधारणानध्यायपरं ।

" नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिनं । मेखलाबंधने शस्तं चोले वेदव्रतेऽप्येति " ॥

वसिष्ठवचने

" नैमित्तिकानध्यायाः कुष्णप्रतिपदादयः । श्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबंधने मताः " इति १५

कालावर्धाद्विष्टतवृद्धगम्यवचनात्त्रायश्चित्तोपनयनपरतैव नापूर्वोपनयनपरता । अनध्यायपदस्य
नित्यानध्यायपरत्वे तु नैमित्तिकानध्याय इव प्रतिपदपूर्वोपनयनापत्तेः । एतेन पुनः संस्कारविधि-
गतानध्यायपदस्य चतुर्दश्यादिनित्यानध्यायपरत्वेनोपयक्ष्यस्य नानित्यानध्यायमाहकत्वं । अमीषोमी
त्यर्थाभोक्त्यपरतया श्रातीयमाने न वदे [५] वादः षोर्णमासं हविरिति वचनेनाग्नीषोमीयपुरोडाश
यागस्यैवोत्कर्षो नाग्नीषोमीयो वा । याजस्यानित्याग्नीषोमीयहरपायोगादित्यपास्तं । किंच दृष्ट २०
॥ एवाग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैवोत्कर्षं । नित्याग्नीषोमीयसंबन्धो हेतुत्वेन भाष्यतंत्ररत्नशास्त्रदीपि-
कादि ग्रंथे उक्तः । प्रत्युत तदुत्तरविकल्पसंभवात्क्रुध्यते आज्यमित्यादितंत्ररत्नमंत्रस्वरस्याग्नी
षोमीयाज्यस्योत्कर्ष एव प्रतीयत इति ।

यत्तु " विद्युस्तनयितुर्बुध्निश्चापत्तौ यत्र संनिषतेयुस्त्रयहमनध्यायो यावद्भूमिर्द्युर्दृष्ट्येके " इति
धर्मप्रभोदाहृतवक्ष्येज्यसौयज्ञे त्रिरात्रमित्युक्तत्वात्मापादिषु बृहोर्नयतत्त्वान्मासावधुर्गुरिति २५
त्रैवृष्ट्यै नानध्याय । बृष्टिकालो दक्षिणायन एक उदयनयेष्यपरे इत्यर्थस्य ज्ञापक महाभारते
वैराटपर्वणि [अ. ४२] बृहन्नटावस्य पार्थवचनमुत्तमं प्रति " गांडीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं
वदुगिति " घनः प्रकृत्य " एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनंतरमेवाय मजापतिरधारयत् ॥
" त्रीणि पंचशते चैव शक्रेऽर्पति " च पच च । सोमः पंचशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
" पार्थः पंच च पाँडे च वर्षाणि श्वेतवाहनः " ॥ इति । अत्र सांडवदाहानन्तरं लब्ध ३०

धनुषः पार्थकृतुकधारणे पंचषष्टिवत्सरात्मकवर्षाणां बाधिकत्वात्सार्धद्वात्रिंशद्वत्सराः पंच-
षष्टिवर्षशब्देन विवाक्षिता इत्यवश्यं वाच्यं । अन्यथातीतानां मतवत्सराभिप्रायव्याख्यानं घरा-
वदिति भूतनिर्देशानुपपत्तेरिति त युक्तं पंचषष्टिवर्षाणां तस्योत्तरावधिमाम्नसमर्पकत्वात् । प्रयोगा
उत्तरावधिसमर्पकान् हि तत्रोत्पत्त्यादिरूपः पूर्वोवधिरपि प्रतीयते येन बाधः स्यात् । किंच
५ दक्षिणायनोत्तरायणयोर्वृष्टीकालत्वे

“ अनूराधर्षमारभ्य षोडशर्षेण मास्कर । यावच्छरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥

“ कालदष्टे तु तत्कालमकाले तु विराजकं । अतिमात्राय वा वृष्टिर्नाध्यायीत दिनत्रयं ॥

“ तयोस्तु द्विदिनं चैव वृष्टिमात्रे दिनं स्मृतम् ” ॥ इति स्मृतिरनन्त्यादिषुत-
गार्यवचने । तथा “ आर्द्रादि ज्येष्ठांता काला नान्यात्राकालवृष्टिरिति ” स्मृत्यर्थसारे अतो वर्षे

१० त्रिरात्रमित्येतस्योपनिषद्भाष्ये त्वार्द्रादिज्येष्ठांतं वर्षर्तुस्तत्र वृष्टिकालाकालपरिभाषणवैयर्थ्या-
पत्तेः । एतदभिप्रायेणैव यस्मिन्देशे यो वर्षाकालस्ततोन्वजापवर्तुर्तिथापस्तं व्रीथधर्मप्रभवाज्यस्य
व्याख्यान उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने तृतीयपटले (सू. २७) हरदत्तीयमयः संगच्छत इति । यत्तु

“ यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके ” धर्मप्रश्न (सू. २८) एव पश्चात्तरसत्वाच्चिराजानध्यायस्य निश्चय-
मिति । तदप्युक्तं । इदं ह नि-यस्याष्टम्यापनध्यायेष्टव्यापनेन तथा सकलमपसिद्धमित्यान-

१५ ध्यापत्वं न स्यात् । एतेनापि मनुकाकालिका स्थितिस्त्वत् (५) मनुजब्रवीदित्युक्तिर्विवाल्यार्थेत्यन्य
इति मेधातिथिना व्याख्यानादिति परास्तं ।

तथा च पूर्वाण्हादिप्राशस्त्यमाह धर्ममकाशे ज्योतिर्मनुः

“ सर्वदेशेषु पूर्वाहे मुख्य स्यादुपनायनं । मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे तु गृहितमिति ” ॥ भरद्वाजः

“ विनर्तना बसंतेन कृष्णपक्षे गलपहे । अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हतीति ” ॥

२० पुनरुपनयनमिच्छानि चाग्रे विस्तरेण वक्ष्यामः । विशेषमाह दृष्यवहारचङ्छेभ्वरः

“ केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्ताहानि परित्यजेत् । यावत्केतुदयस्तावदश्रद्धः समये भवेदिति ” ॥

इदं ब्रह्मपुत्राख्योपकेतुविषयमिति धर्मप्रकाशे । गर्गः

“ चंद्रसुषोपरागेषु ज्येष्ठं प्रागशुभं भवेत् । सत्याहमशुभं पश्चात्समृतं ग्रहणशूलकं ” ॥

संदर्भेऽगिराः

२५ “ सर्वप्रासे तु सप्ताहमर्द्धप्रासे दिनत्रयं । त्रिमेकांगुलतो प्रासे दिनमेकं तु वर्जयेदिति ” ॥

विद्याहचङ्छेभ्वरः “ ग्रहे रबीशोरवनिप्रक्षेपे केतुद्रमोल्कापतनादिदोषे ।

“ वते दशाहानि वर्ज्येति तज्ज्ञास्योदशाहानि वर्ज्येति केचित् ” ॥

ज्योतिर्निर्वाधेऽनुकल्पोऽप्युक्तः

“ पंचदिनानि वसिष्ठास्त्रिदिनं गर्गास्तु कौशिकस्त्वेकं

३० “ यत्रनाचार्यस्य मतं पथमुहूर्ताय दूषयति राहुः ” ।

एवं सर्वमालोच्य ज्योतिर्विदुषदिष्टे मुहूर्ते उपनयनं कुर्यात् । अत्र च माणवककर्तृकं गुरुसमीप-
गमनं प्रधानमिति जरन्मीमांसकाः । नव्यास्तु निजविवक्षायां मानामावादाचार्यकर्तृकं
माणवकाधिपारिष्टमुपनयनमेव विधीयत इत्याहुः । युक्तं चेदं । स्मृत्यर्थसारे तु
आचार्यसमीपनयनमपि समीपनयनं वा गायत्रीवाचनं वा प्रधानमित्युक्तं ।

३५ अयोपनेत्रपुनेयपोरधिकारक्षेपाद्वनार्थं प्रायश्चित्तमाह बुद्धचिष्णुः “ कृच्छत्रयं चोपनेता
त्रीकृच्छ्रोश्च बहुधरोदिति ” । आचार्यस्य विशेषः स एवाह

“सावित्रीमन्यसेदपि पवित्राणि च संस्मरन् । सहस्रं द्वादशाख्यं च सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ॥

“स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतमिति” ॥

पंडादीनामप्युपनयनमुक्तं ब्रह्मादि “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ॥

“तस्माच्च पंडवधिरकुञ्जवामनपंगुषु । जटगद्गदरोमार्तशुष्कांपविकलांगिषु ॥

“यतन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । स्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितमिति” ॥ ५

अज्ञदयामहीनेनेत्यर्थः ।

“मत्तोन्मतो न संस्कार्याविति केचित्प्रक्षते । कर्मस्वनाधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ॥

“तदपत्यं च संस्कार्यमपरे स्वाहुरन्यथा । संस्कारमंत्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ॥

“उपनेयांश्च विधिबद्धाचार्यस्वसमीपतः । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा अपेत् ॥

“कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विधेण कारयेदिति” ॥

३०

उपनेतृक्रममाह शर्माः

“पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजामजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परःपरः” ॥

*अत्र यद्यपि भ्रातृशब्देन बडोमेव भ्राता प्रतीयते तथापि पितुरेव स प्रातः । तथा च पितामहः

“पितृशेषनयेऽपुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पितृभ्राता तदभावे तु सोदरः” ॥ इति ।

*ज्ञानयः सर्पिडाः । अमजाः वयोपेक्षया गोत्रजेषु सपिण्डेषु तज्जिनेषु मध्ये ये अग्रजा वृद्धास्त उपनयना-१५

चार्यवाचिकाणिः । यस्तु “असंस्कृतास्तु संस्कार्या मातृभिः पूर्वसंस्कृतेरिति” (व्य. १२४)

योगीश्वरदत्तचनेनाप्रजानामधिकारावगमः स तु पितृध्यामावविषयक इति ॥ पुनः ।

उक्ताधिकार्यभावे शौनकाः

“कुमारस्पोषनयनं श्रुताभिजनपृच्छन् । तपसा धूतनिःशेषवाप्या कुर्याद्विजोचनः” ॥ इति

शौनवि स्वशास्त्रीय एव । तथाचार्थं कुर्यादिति अधिकृत्य व्यासः

२०

“वैदिकानिपुधर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचि । स्वशास्त्रीयमनात्म्यं विप्रं कर्तारमीक्षितमिति” ॥

इति कात्यादिनिर्णयः

अथ परिधानोत्तरीयनिर्णयः । तत्र गृह्यं (आ. १।१९।८-९) “अहतेन वाससा संक्षीतमैषेणेन वा ब्राह्मणं रोद्वेण क्षत्रियमाजेन वैश्यं । यदि वासांसि वशीरन् रक्तानि वशीरन्कापयं ब्राह्मणो माजिष्ठं क्षत्रियो हारिष्ठं वैश्य इति” ॥ अहतलक्षणं प्रचेता आह ।

३५

“ईषद्वीरं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितं । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति” ॥

पूर्वगृह्यार्थः । तत्र वासः साधारणं । यदा तु न प्रावरणं तदा ब्राह्मणादीनामजिनादीनि ।

एणी बिंदुसज्जिता भृगी । एषया दृञ् । यदि वासांस्तीत्यत्र वाक्यभेदव्यवहितान्वयो ।

वासोसि वशीरन्तिक्येकं वास्यं । यदि रक्तानि वशीरन् तदा कापावमित्यादि वाऽन्यत् ।

मनुविशेषमाह (२।४१)

३०

“कार्णवीरववास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वशीरजानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि चेति” ॥

“कार्णवीरववास्तान्युत्तरीयाणि कृष्णरुक्मस्तानि नान्युत्तरीणीति” शांख्यवचनात् । “वस्तच्छगलका

अजे 'त्यमरोक्तेः (१०।१८५८) । वक्षेपु विशेषमाह वत्सिष्ठः (११।६४) “ शुक्रमहत्
यासो ब्राह्मणस्य । कार्पासं मांजिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य । पीतं क्रोशेयं वैश्यस्येति ” ॥

इति घृत्नादिनिर्णयः ॥

मेखलाव्यवस्थामाह मनुः (२।४२)

५ “ मीजी त्रिवृत्तमा श्रवणा कार्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतीतवी ” ॥
ज्या कदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचित्तूणमयी । तत्र चर्ममयीव्यावृत्त्यर्थं मौर्वीति मेधातिथिः ।
ज्यायाश्च स्वरूपनाशप्रसंगान्निवृत्त्यादिगुणो नेति घर्मप्रकाशे तातचरणाः । शणे तु त्रिवृत्त्वा-
दिगुणोऽस्त्येव । गृह्ये विशेषः (आ. गृ. १।१९।१०-११) “ तेषां मेखला मीजी ब्राह्मणस्य
घनुर्ज्या क्षत्रियस्यावी वैश्यस्येति ” । अयूष्मन्कृतेत्यर्थः । अनुकल्पमाह मनुः (२।४३)

१० “ मुंजालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मंतकचत्वजेः । त्रिवृता ग्रंथिनेकेन त्रिभिः पंचभिरेव चेति ” ॥
अत्र कुस्तूकमट्टः औदिसदस्य लोपमर्गिकृत्याकाक्षितविधानान्मुंजादीनां तिसृणां मेखला-
नामलाभे क्रमेण कुशाश्मंतकचत्वजा ग्राह्या इत्याह । ग्रंथयश्च शिष्टाचारात्प्रवरसंख्यया
कार्याः । तथा च मनुक्तो विकल्पो व्यवस्थितः । एकप्रवरस्यैवैको ग्रंथिस्त्रिप्रवरस्य त्रयः ।
पंचैप्रवरस्य पंचेति । इति मेखलाव्यवस्था ॥

१५ दण्डा उक्ता गृह्ये (आ. गृ. १।१९।१२-१३) “ तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्यैर्दुवरः
क्षत्रियस्य वैश्वे वैश्यस्य । केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्षत्रियस्य । प्राणसंमितो
वैश्यस्य । सर्वे वा सर्वेषामिति ” । प्राणो नासा । मनुर्विशेषमाह (२।४५)

“ ब्राह्मणो वैश्वपालाशौ क्षत्रियो वाटसादिरौ । पेलवैर्दुवरौ वैश्यो दंडानर्हन्ति धर्मतः ” ॥ इति
न चात्र दंडनिर्देशासमुच्चय इति वाच्यः ।

२० एवं प्रदायेति सूत्रे गुणभूतदण्डैकत्वप्रवणात् । मनुस्मृतावेव गुणविधिवाक्ये केशातको
ब्राह्मणस्येकवचनप्रवणात् । यत्सिधुस्मृतौ (स. १।१।९२) स्पष्टमेव “ वैश्वः पालाशो वेति ”
विकल्पमिधानाच्च । अतो विकल्पितयोरेव दण्डनिर्देश इति । सर्वेषामलाभे यम आह
“ एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां सर्वयज्ञिया ” इति ।

दंडान्विशिनष्टि श्रीकण्ठात्मनः ॥

२५ “ नजवस्ते तु भवे स्फुरवणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्देगका नृणां सत्वचो नामिद्वृषिताः ” ।

इति दंडनिर्णयः

यज्ञोपवित्तमाह मनुः (२।४४)

“ कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् । शणसूत्रमथ राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ” ॥

शणसूत्रमथमित्यत्रापि ऊर्ध्ववृत्तं त्रिवृदिति संबध्यते । आविकमुच्यमाणसंभवं । एवं च यदिदानी-

३० तनानां क्षत्रियवैद्यानां कार्पासोपवीतधारणं तत्र मूलं न विद्मः । भद्रनरत्ने कात्यायनवचनं
“ कार्पासक्षौमगोवालक्षणवक्रतुणोद्भवं । तदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ” ॥ इति असं-
भवतः असंभवात् । एवं कार्पासासंभवे कार्यमित्युक्तं भवति । न तु पूर्वोक्तसंभवे इति ज्ञेयं ।

१ २-मुंजालाभे इति । २ २-पचका सप्तवा पुनः । वेदग्रन्थेण इतोऽहमिति मन्येत द्विव । तदर्थयस्तदगा
(५) नित ईदस्यानि संस्मरेदिति । ३ ह्य-दंडाः ।

विशेष उक्तः छंदोगपरिशिष्टे

“ त्रिवृद्धवृत्तं कार्यं तंतुत्रयमधोवृत्तं । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते ” ॥

कर्तव्यतामाह देवलः

“ ग्रामान्निष्कम्य संख्याय पणनक्त्यंगुलीषु तत् । तत्रत्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याऽन्तिमकैस्त्रिभिः ॥

“ दिवाभारऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ । सावित्र्या त्रिवृत्तं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥

“ हरिवह्नेभ्वरेभ्यश्च प्रणम्यावदधात्यथ । यज्ञोपवीतमित्यादिष्यादृत्या चापि धारयेत् ” ॥

तथा “ यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवततव ” इति । वसिष्ठस्तु विशेषमाह

“ नाभेत्तर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः । तस्मात्त्राभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ” ॥

कारत्यायमोऽपि

“ पुष्टदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विदते कटिम् । तद्वार्यमुपवीतं स्यात्त्रासिलं न चोद्भूतमिति ” । १०

धारणे विशेषमाह भृशुः

“ उपवीतं षट्ठोरकं द्वे तथेतरयोः स्मृतं । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥

इतरथोगृहस्थपवनस्थयोः । यतीनां त्रिदंदिनां स्नानोत्तरमेव द्वे इत्याह वसिष्ठः (१२।१४)

“ स्नातकानां द्वितीयं स्याद्वत्तर्वासस्तथोत्तरमिति ” एतद्वारणं नित्यं । बहुभि चायुष्कामस्येति

देवलवचनाद्ब्रह्मण्यपि धार्याणि । बहुत्वावधिमाह कश्यपः

“ त्रीणि चरचारि पंचाष्टगृहिणः स्युर्दशापि वा । सर्वेषां शुचिभिर्घार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ” ॥

अत्र त्रिप्रभृति दशपर्यन्तमधिकधारणे फलभूमा कल्प्यः । अनुकल्पमाह देवलः

“ कार्पासक्षौमगोवालहाणवल्कृतुणाविकं । सदा संभावितं धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ” ॥ इदं च

“ सद्योपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिलेन च । विशिखो ध्युपवीतश्च वत्करोति न तत्कृतमिति ”

भृशुस्मृतिर्नित्यं । तत्र पूर्वाद्धेन पुरुषार्थत्वमुत्तराद्धेन कर्त्तव्यत्वमिति । विशेषमाह मनुः २०

(२।६३) “ उद्धृते दक्षिणे पाण्युपवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्राचीन आबिती निवीती कंठसर्जने ” ॥

असमाप्तः छांदसः । स्मृतिसारं सूत्रमन्यकृतमपि ग्राह्यमित्युक्तं ।

“ छंदे विनाशो वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभं । विधवायामिष्य वा सूत्रं गृणहीत वै शुचिरिति ” ॥

मेखलादीनां छंदे जलमध्ये प्रक्षेपः कार्य इत्याह मनुः (१।६४)

“ मेखलाप्रजिनं दंडमुपवीतं कर्षेद्वर्तु । अक्षु प्राप्य विनष्टानि गृणहीतान्यानि मंत्रवदिति ” ॥ २५

उपनयनकाले येनैत्रे घृतानि ते मंत्रा गृह्यन्ते । इत्युपवीतनिर्णयः । इत्युपनयनं ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाहाश्वलायनः (१।२।२१-२६) “ अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं

केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीमिति ” । कृताकृतं

वैकल्पिकं । अनिरुक्तं न कर्तव्यमित्यर्थः । कालनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः । परादारः (१।२।३)

“ अजिनं मेखला दंडो मेक्ष्यचर्चा वतानि च । निवर्त्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणेति ” ॥ ३०

इदं च पुनरुपनयनं वेदान्तराध्ययनं चिकीर्षुः कुर्यादिति हरदत्तः । आहाम्बलायनः

“ अब्रह्मणो सामगानामूचमध्येतुमिच्छतां । क्रिया स्यात्परिदानांता दीक्षादिर्न विधीयते ” ॥

अथ ऋग्वेदं । परिदानमादिस्थाप्य अवर्त्तयेद्वर्तु ते दद्यामीति विहितं । अन्ये तु यत्र पुनः

संस्कारो विधीयते तत्रापि यमेवेति कर्त्तव्यतेति ।

अथ पुनरुपनयननिमित्तानि । भरद्वाज

“ विनक्तुना वसतेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । उपनीतस्त्वन्वाये पुन संस्कारमर्हति ॥

अपराणह चोपनीत पुन संस्कारमर्हतीति ” ॥ पराशर (१२।२)

“ अज्ञानात्प्राप्य विष्णुं सुरासमूहमव च । पुन संस्कारमर्हति त्रयो वर्षा द्विजातय ॥ ” ॥ विष्णु

“ विद्वराहग्रामकुक्कुटग्रामासमक्षणेपु द्विजातीनां प्रायश्चित्ते पुन संस्कार कुर्यादिति ” ।

“ लघुन गुजन जग्वा पलाहु च तथा शुन । उद्रमानुषकेमाश्व न रासमाक्षीरभोजनात् ॥

“ उपायन पुन कुर्यात्तत्तद्वृद्ध चर मुहु ” ॥ दशातर गतस्योर्ध्वदहिके कृते ययसो पुनरायाति तत्रोक्त सम्यक्

“ जीवन् यदि समागच्छेद्रघुतकुमे निमज्ज्यत । उद्रघुत्यस्यापचित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेदिति ” ॥

१० बौधायन सिंधुसौवीरसौद्रास्तथा प्रयतवासिनः । अगवगकलिगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

“ सौराष्ट्रसिंधुसौवीरानावर्य दक्षिणापथ । एता-देशादिजो गत्वा पुन संस्कारमर्हति ” ॥ यात्रार्थ गमने तु न दोष ।

“ अगवगकलिगांश्च सौराष्ट्रमगघास्तथा । तीर्थयात्रा विना गत्वा पुन संस्कारमर्हतीति ” ॥ श्लोकगीतमाक्ते । इति पुनरुपनयननिमित्तानि ॥

१५ अथ पुनर्जातकर्मादिनिमित्तानि । पराशर

“ य प्र पयमिनो विप्र प्रजज्वाला विनिर्गत । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्याच्च चिकीर्षति ॥

“ शरेत्रीणि च कुच्छ्राणि त्रीणि चाद्रायणानि च । जातकर्मादिभि सर्वे संस्कृत शुद्धमप्युयात् ” ॥

यत्तिष्ठ (१)-“ सत्यस्य दुर्भाति कश्चित्परावृत्तिवज्रेदिति । स कुर्यात्कुच्छ्रमभ्रात षण्मासात्प्रत्य नतरमिति ” ।

२० अत्र षण्मासिक विप्रस्य । चाद्रायणत्रय क्षत्रियस्य । कुच्छ्रत्रय वैश्यस्येति विज्ञानेश्वर ।

देशांतरगतस्योर्ध्वदेहिके कृते ययसो पुनरायति तदा विषयमाह मदनरत्ने वृद्धमनु

“ जीव यदि स आगच्छेद्रघुतकुमे निमज्ज्य च । उद्रघुतस्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

“ द्व दशा-द्वदने कुर्याज्जिज्ञमयवप्यनु । स्नात्वे द्वहत्ततो मार्यामन्या वा तद्मावत ” ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिधर्मा ।

२५ याज्ञवल्क्य (जा । १२६) “ गुरु चेवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ” इति । आश्वलायन

“ अजनाभ्यजन क्षौद्र गधपुष्पाक्षतान्नती । वर्जयत्पादुके छत्र यान णीपरयादिकान् ॥

“ न शयीतानरिक्षे तु न शुचौ न परे सह । न वाऽसीत न नमश्च नालीक विभृयाद्बती ” ॥

नालीक नालिकेरकमडलुमिति । धर्मप्रकाशे

“ मनसाऽपि न चोष्ठ्या गुरोराज्ञा कथंचन । गुरुवद्वरूपर्त्तुषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥

३० “ प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत प्रथमाश्रमी । वेदोदितवतैरन्या व्रतानन्याश्च सचक्षत् ॥

“ न स्नायात्सर्वतीर्थेषु न मुञ्जीयादितस्तत् ” ॥ तीर्थयात्रां न कुर्यादित्यर्थः ।

“ भैश्यमाहृत्य मुञ्जीयात्सायप्रतर्गुरो वसन् । देवर्षिपितृपूजां च कुर्याद्वा गुर्वनुशया ॥

“ अग्निहोत्राचार्योक्त्य द्वाजिनकमदहन् । यज्ञसूत्रवित्रे च मेसलां च गुरो वसन् ॥

" न शास्त्रकृते स्याता मातापित्रोर्मुखावृते । वतिनञ्चोत्सवालोकाः श्राद्धाज च न शस्यते ॥

" न मक्षयेद्य तादृलमथ प्रेक्षुनमेव च । वर्जयेद्विशुन लाजान्ताजापूषादिकान्त्रती ।

" चरित्वा चतुरो वेदाद्योन्मत्तो चैकमथापि वा । तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरु भक्त्या विनम्रण " इति । सुमत्र

" ब्रह्मचर्यं तपो भैषज्यं संध्ययोरग्निकर्म च । स्वाध्याय गुरुवृत्तिश्च चर्येण ब्रह्मचारिणः " ॥

व्यास " जघन्यशास्त्री पूर्व स्यादुत्पायी गुरुवेश्मनीति " । गुरुसेवाया फलमाह एतत् ५

" न क्षामेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया । ब्रह्मचारी दिव याति स याति गुरुपूजयात् " ॥

मनु (२।१९८) " भीच शय्यासन चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ । गुरोश्च चक्षुर्विषयेन यथेष्टासनो भवेत् " । प्रसारणादिकं न कुर्यादित्यर्थः । अत्र नित्यग्रहणान्ब्रह्मचर्योत्तरकालमप्येतेनूवर्त्तते

एव । समसनमप्यनुजानाति क्वचिद्विष्णु " नास्यैकासनो भवेद्वेते शिलाफलकनोपातेभ्यः " ॥

इति । मनु (२।२००)

" गुरोरग्रं परीबाहो निंदा वाऽपि प्रवर्त्तते । कर्णो तत्र पिपासय्यो मत्तस्य वा ततोऽन्यतः " ॥

सद्वीपकर्त्तनं परीबाह । अतर्होपोकमिंदा । निंदादिकरणे फलमाह स एव (२।२०१)

" परीबाहास्ततो भवति चे भवति निन्दकः । परिभोक्ता कुणिर्भवति कीटो भवति मत्सरी " ॥

परिभोक्ता अदृष्टगुरुदानमेका । हारीव

" इव वा यदि चार्द्धं पादं वा यदि वाऽक्षर । सफाशावस्य मृण्मयीभिषयत तस्य गौरवः " ॥ १५

मनु (२।१९९)

" नोदाहरदस्य नाम परोक्षमपि केवल । न चैवास्यानुकुर्वीत गतिमापितचेष्टितमिति " ।

केवल नाम न ब्राह्म किन्तु उपाध्यायादिविशिष्ट । उक्तं च गौतमन (२।२८)

" नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशदिति " । ममेन सहितं समान । ब्राह्मवत्त्वस्य (अ० ३३)

" मधुमासाग्नोऽपि उग्रशुक्लप्राणिहिंसनामास्करालाकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेदिति " ॥ २०

मधु क्षौद्र । आम्बलपानस्मृतौ क्षौद्रग्रहणात् । शुक्ल निद्रुवावय । यदि मासभक्षणान्निवर्त्तय

व्यावित्तदा गुरोर्ऋतेष्ट भक्षणाय । स वेद्यधीयीत काम गुरोर्ऋतेष्ट भयजार्थं सर्वं प्राक्षी-

यादिति । आपस्तम्बोपि (१।४।११) " वितुर्ज्येष्ठस्य च घ्रातुर्ऋतेष्ट भोक्तव्यमिति " । मनु (६।१४)

" वर्जयेन्मधुमासं च मधुमासपरिवासान् स्त्रियः । शुल्कानि चैव सर्वाणि प्राणिनां च विहितानि ॥

" अन्यगमजन चाक्षणीरूपान्छत्रधारण । काम क्रोध च लोभः च नर्तन गीतवादन ॥ २५

" यतः च जनत्रयं च परिव्राजं तथावृत्तम् " इतिपरिवादं बहुजनसंवादः (२।१७८ १०९) " स्त्रीणां च

प्रेक्षणालम्बमुपचात पराग्रचेति " । प्रेक्षणालमिति मैथुनशक्त्यामेवावयोकं गौतमन " प्रेक्षणालम्बने

मैथुनशक्त्यामिति " । एव च मान्यस्त्रीणां प्रेक्षणालम्बनं समापणं वा न दोषाय । आलम्ब स्पृशं ।

मनुर्विशममाह । (२।२१९) " मुढो वा जटिलो वा स्यादयं वा स्यान्ऽउल्लजटी " इति । अत्र

त्रयं पक्षा मुढः । जटो । शिलाजटी चेति । गौतमोऽपि (३।२१) " मुढो शिली वेति " । ३०

कात्यायनोऽपि " साक्षिणं वपनं कार्यमास्त्रानाब्दब्रह्मचारिणः " इति । सर्वमुढ वस्त्रावगविषयमिति

केचित् । तथा च विष्णुपुराणे ज्ञापकं

" एते लूनशिलास्तरश्च वृक्षनैघचिरोद्वे । कुसुकाशाविराजते वत्स सामगा इवेति " ॥

यमः “सटासनं च शयनं वर्जयेद्व्रतघावनं । स्वपेदेककुशेषेव न रेतःस्कन्दयेत्तच्चित्” ॥ कूर्मपुराणे

“ नाऽदर्शं वै समीक्षेत नाचरेद्व्रतघावनमिति ” ॥ याज्ञवल्क्यः (आ. ३२)

“ ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमयादनापदि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीदृशमिति ” ॥ ब्रह्म-

चर्ये स्थितो ब्राह्मणादिकेकमेकसंबन्धि अन्न नायत् । एकस्यान्नं न गृणीयात् । किंतु बहूनां ।

५ ब्रह्मचारी तु श्राद्धे निमंत्रितः सन्मधुमांसादिवर्जं एकस्यापि गृहेऽश्रीयात् । अनेन ज्ञायते श्राद्ध-

व्यतिरेकेणैकस्यान्नं न गृणीयादिति । तथा (आ. ३५) “ आग्निकार्यं ततः

कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपीति ” ततः संध्योत्तरं । संध्याविधिश्चाचारमशूखे विस्तरेण वक्ष्यते ।

कदाचिप्रातःसंध्योत्तरमकृतस्याग्निकार्यस्य यावद्भोजनं गौणकालमाह स एव (आ. ३१)

“ कृत्वाग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो भुवि नृजयेति ” । सायमेवाग्निकार्यमित्याह्यप्रस्तवः (१।४।१७)

१० “ सायमेवाग्निपूजेत्येक ” इति ॥ सामिदाहरणं मनुराह (२।१८६)

“ पुरादाहृत्य समिधः सन्निध्याद्विहायासि । सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमर्तद्वित ” ॥ इति

विहायासि मंडपाद्गविति । धर्मप्रकाशे आपस्तंबः “ नास्तमिते समिद्धारो गच्छदिति ” ।

समित्प्राणाममाह कात्यायनः

“ नानुष्ठादाधिका कार्या समित्पूतया क्वचित् । न विहीना स्वचा चैव न सकीटान पाटिता ॥

१५ “ प्रादेशात्ताधिका नोना तथा न स्याद्विशालिका । विशीर्णा विट्काहस्वा वक्राः समुत्तिराः कृशाः ॥

“ दीर्घाः स्पृष्टाश्च समिधो वर्जनीयाः प्रयत्नत ” । इति । आग्निकार्यकरणे प्रायश्चित्तसृष्टिवधाने

“ मानस्तोके जयेन्मंत्रशतसंख्यं शिवालये । अग्निकार्यं विना भुंक्ते न पार्षं ब्रह्मचारिण ” इति ।

इत्यग्निकार्यं ॥

ततोभिवादनमुक्तं याज्ञवल्क्येन (आ. २६) “ ततोऽभिवाद्येद्वन्द्वानसावहमिति ब्रुवन्निति ” ।

२० ततोऽग्निकार्यानंतरं । अत्राग्निकार्याभिवादनयोरगागित्वाभावात्कदाचिद्विचार्याकरणेपि अभिवादनं

कार्यमेव । बुद्ध्या मान्याः । तत्र मान्यो गुरुः । ते विशिनष्टि याज्ञवल्क्यः (आ. २४)

“ स गुरुर्वः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीति ” । क्रिया निषेकायाः । मनुरापि (२।१४२)

“ निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाग्नेन स त्रेषो गुरुकथ्यते ” । इति ।

एवं च पितैश्च गुरुः । निषेकादिक्रियाकर्तृत्वात्तस्य । एवं चोपनीय य ज्ञावेद-

२५ माचार्यः ॥ उदाहृत इति आचार्यस्योपनेतृत्वं पित्रमात्रे द्रष्टव्यं । यथापि क्षत्रियस्य वृत्त्यर्थ-

त्वेनाप्राप्तप्रस्थापनं तथाप्यापदि धर्मार्थप्राप्तमेव । अतश्च पितैरुपनयेत्पुत्रमिति । क्षत्रियादिप्रत्यापदि

प्रवर्तत एव । अयं परं विशेषः । याज्ञवल्क्यवाक्ये संज्ञासंबन्धस्त्रैविर्गणान्विषयीकरोति ।

मनुवाक्ये ॥ विप्रमहणाच्चेव विषयीकरोति । एवं च विप्रस्यान्नसमावनाकरणे गुरुत्वं यथापि

मनुवाक्यं न प्रतिपादयति तथापि याज्ञवल्क्यवचनात्तत्सिद्धिः । क्षत्रियादेरापि वेदाध्ययनाभावे

३० मनुवचनात्तत्सिद्धिः । एवं च त्रैविर्गणानां मध्ये यस्यैतद्वचनद्वयप्रतिपादितानि निमित्तानि

न संनि न तस्य गुरुशब्दवाच्यत्वं संभाव्यते । शूद्राणां तु न कदाप्येतद्वचनद्वयप्रतिपादितं गुरुत्वं

समाव्यते । नन्वेवं शूद्राणां गुरुतत्परागमनप्रायश्चित्तं न स्यादिति चेत् । यद्यपि गुरुतत्परागमनजन्यं न स्यात्तथापि मातृगमनजन्यं स्यादेवेति न विरोधः । यद्वा

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महामतिः । मातुलश्च गुरुस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

“वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः । माता मातामही गुर्वो पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

“पितामही स्वसा ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रिय” इति देवलवाक्येन केवलस्यापि पितृगुरुसंज्ञाकरणात्- ५
द्धार्यागमने मादित्यत्येव गुरुतत्परागमनप्रायश्चित्तं । आचार्यं विश्विनष्टि मनुः (२।१४०)

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । संकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥ इति ।
रहस्यमुपनिषदः । उपाध्यायं विश्विनष्टि स एव (२।१४१)

“एकदेशं ॥ यो वेदं वेदंगाम्यय वा पुनः । योऽध्यापयति कृत्यैर्यमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इति ।
शंखोऽपि “भूतकाध्यापको यस्तु स उपाध्याय उच्यते” इति । मासे दिने वर्षे वा १०

एतावद्देयमिति परिच्छिद्य योऽध्यापयति स भूतकाध्यापकः । विष्णुरपि “यत्त्वेन मूल्येना-
ध्यापयेत्तमुपाध्यापमिति” । विवादिति शेषः । एषु च मध्ये माता मान्यतरत्वेमुक्तं । याज्ञवल्क्येन

(अ. २५) “एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसीति” । धर्मप्रकाशे पुराणे तु
“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः । तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ॥

“अमांश्च बीजिनो मातां तदमांश्च तु पूर्वज ॥” इति पितृगरीयस्त्वमुक्तं । अत्रेष्टया विकल्पः । १५
तुल्यकल्पत्वं वा । अन्यं विशेषमाह विष्णुः “बाले समानवयस्यध्यापके गुरुवद्वर्तेतेति” ।

बाल इति नावगणनीय इत्यर्थः ।

इति गुर्वादिनिरूपणं ।

अभिवादनप्रकारमाह मनुः (२।१२२)

“अभिवादात्परं विप्रो ज्यायाञ्च समभिवाद्यन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्” ॥

अभिवादादभिवाद्ये इति पदात्परं स्वं नाम आहं । तथा “भोशब्दं कीर्त्तयेदं २०
स्वस्वनाभोऽभिवादाने” इति । तथा च ‘अभिवाद्ये देवदत्तोऽहं भो’ इत्युत्प्लेखः । एकहस्तेना-

भिवादनकरणे दोषमाह विष्णुः

“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्संज्ञा धर्ममाचरेत् । धर्मं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादाने” ॥ इति ।

विशेषमाह विष्णुः

“दक्षिणं पाणिमुत्थय प्रकाममभिवादयेत् । श्रोत्रिये त्वंजलिः कार्यः पादोपग्रहणं गुरोरेति” ॥ २५

उपग्रहणं संपर्शने शेषं । एतस्माच्च बावयादेकहस्तेनाप्यभिवादनं गम्यते । एवं च पूर्वोक्तदोष-
श्रवणं श्रोत्रियादौ शेषं । पादोपसंग्रहणप्रकारमाह मनुः (२।१२२)

“व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः प्रपृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः” ॥

गुरुवरण इति शेषः । चौधायनः (१।२।२७) “श्रोत्रे संपृष्टयेति” विशेषमाह ।

अन्यविशेषमाह मनुः (२।२०५) “गुरोर्गुरौ सज्जिहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेदिति” ॥ ३०

अथ प्रत्यभिवादनमुक्तं मनुना (२।१२५)

“आयुष्मान्मन्त्रं सोम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने । अकारश्चैव नाम्नोऽने वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः” ॥

अत्र न नाम्नोऽनेऽकारो विधीयते । किंतु यो नामतिऽकारस्तमुद्दिश्य प्लुतमात्रं

- विधीयते । नाम्नां च सर्वेषामकारांतत्वाभावादकारग्रहणं नामांतस्वरोपलक्षणमिति व्याख्यातृसंप्रदायः । सौम्येति नामग्रहणार्थः । तथा च नामांतस्वरः प्लुतो भवति । शर्मदि-प्रयोगोऽपि कार्य इति केचित् । एवं चायुष्मान्मव देवदत्ता ३ शर्मक्षिति प्रयोगः । केचित्तु शर्मशब्दांतर्गताकारं प्लुतं पठन्ति । तच्चिन्त्यं । शर्मशब्दस्य नामांतर्गत्यभावात् । तदंतर्गतौ केवलशर्मप्रयोगाभावादवश्यवक्तव्ये उपपदे व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति व्यक्षरनामानुपपत्तिः ।
- ५ इदं च शूद्रस्य न भवति । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति स्मृतिरूपं पाणिनिस्तूत्रात् (८।२।८३) अनेन च ज्ञायते शूद्रं प्रत्यपि प्रत्यभिवादनं प्राप्तमिति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादीनामभिवादाने प्रायश्चित्तमाह शातातपः
- "क्षत्रवैश्यावामिवाद्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणानां दक्षाष्टौ वा अभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥
- १० "अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं स्नानमाचरेत् । ब्राह्मणानां शतं सम्पद्यमिवाद्य विशुद्ध्यति" ॥ इति । अभिवादानापवादमाह विष्णुः
- "क्षमास्तु चैव सर्वोस्तु यज्ञे राजगृहेषु वा । नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणाभ्यामिवाद्येत् ॥
- कुचिदभिवादमाह शातातपः
- "उद्वक्त्रां सुतिका नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीं । अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥
- १५ अनेन निषेधेन ज्ञायते स्त्रियोऽप्याभिवाद्या इति । यथोक्त मनुना (२।१२६)
- "कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्वन्दनं कुर्यादसवहमिति ब्रुवन्ति" ॥ विशेष उक्तस्तेनैव
- "यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनं । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
- एतच्च अभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् । "ज्यायांसमभिवादयेदिति" स्मृतेः । अत एव ऋत्विगादीनां
- २० मान्यतेऽपि कनीयसामनाभिवाद्यत्वमाह गौतमः (६।९) "ऋत्विक्श्वशुरापितृव्य-मातृकानां तु यवीयसां प्रयुष्ट्याममनभिवादार्थः" । यत्तु यस्तिष्ठः (१३।४१) "ऋत्वि-क्श्वशुरापितृव्यमानुलाननैवरवयसः प्रयुष्ट्यायाभिवादयेदिति" तदभिवादनमाभिमुख्येन बन्दन परितोषणार्थं । अत एव बोधायन (१।२।४६) "ऋत्विक्श्वशुरामातृकानां तु यवीयसा प्रयुष्ट्यायामिमाषणमिति" । अभिमाषणनियममाह मनुः
- २५ "कुशलं ब्राह्मणं पृच्छेत्क्षत्रवधुमनामर्थं । वैश्यं क्षेम समामभ्य शूद्रमारोग्यमेव चेति ॥ ब्राह्मणेन स्वस्मात्स्नानानां क्षत्रियादीनां वाऽऽर्चयेत्पुष्कं भविष्यत्पुराणे "ब्राह्मणः संबंधीनां स्वस्तिं कुर्यादिति स्थितिरिति" । विशेष उक्तः शातातपेन
- "पार्श्वं पतितं वार्यं महापातकिनं शठं । नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेऽर्क्यं च ॥
- "धावंतं च प्रमत्तं च मंत्रोच्चारकृतं तथा । भुञ्जानमाचमनार्हं नाभिवादेऽर्क्यं च ॥
- ३० "वर्मतं कुंतमाणं च कुर्वतं दंतधावनं । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यंतं नाभिवादयेत् ॥
- जमदग्निः
- "देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदंष्ट्रिनं । नमस्कारं न कुर्याच्चेदहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥
- इत्यभिवादनप्रत्यभिवादननिर्णयः ॥

१ फ - सहाय, डर-उमाश्व । २ फ - च । ३ अ - वाभि । ४ अडर - याज्ञि, २ - यान्न ।

५ अडर - नटरवस, २ नपरवस । ६ अरडर - टतमान ।

अथ मान्यतानिमित्तानि । याज्ञवल्क्यः (आ. ११६) “विद्याकर्मवयोर्बधुर्वित्तैरमान्या यथाक्रमम्” ॥
अत्र पूर्वपूर्वस्य गरीयस्त्वं ज्ञेयं । उक्तं च गौतमेन (अ० १९।२०) “श्रुतं सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्येति” । मनुः (२।१३७)

“पंचानां त्रिषु वर्णेषु भूपर्षिण्युण्वेति च । यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशर्मा गतः” इति
नवतेरुर्ध्वावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । पंचानां विद्यादीनां । याज्ञवल्क्योऽपि (आ. ११६) ५

“एतेः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हतीति” ॥ मार्गपसारणे विशेषमाह मनुः (२।१३८)

“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पंथा देवो वरस्य च” ॥
वरो विवाहोद्यतः । भारतेऽपि अष्टाध्यायः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं वमापे

“अथस्य पंथा वधिरस्य पंथाः । स्त्रियः पंथा भारवाहस्य पंथाः ।

“राज्ञः पंथा ब्राह्मणेनासमेत्य स्नातस्य पंथा ब्राह्मणस्यैव पंथाः” ॥ इति ॥

१०

इति मान्यतानिमित्तं ॥

अथाध्ययनधर्माः । मनुः (२।१६५)

“तपोविद्येष्टैर्विचित्रैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः । वेदः कुस्त्रोऽधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति” १
रक्षस्यमुपनिषत् । श्रुतौ “तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति । स्वः स्वकीयोऽध्यायः शास्त्राः ।
तदुक्तं मनुपादैः अत्र “स्वाध्यायश्चन्द्रेण स्वशास्त्रेण तु गृह्यते” इति । १५

अनेन च स्वाध्यायाध्ययनस्य प्राथम्यमावश्यकं चोक्तं न तु द्वितीयवेदाध्ययनं । एवं च
“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” इति विरुद्धं । अत्र केचित् । बहूनां वेदानामध्ययनेऽपि
स्वेदमसंघर्षिणी द्वितीया शास्त्रा नाध्येतव्येति व्याचक्षते । यथा आश्वलायनेन शास्त्रायनशास्त्रेति ।
तदुक्तं । आश्वलायनेन यजुःशास्त्राऽध्येतव्या न शास्त्रायनशास्त्रेत्यत्र प्रमाणाभावात् ।
न च स्वाध्याय इत्यत्रैकवचनात्तत्पर्याध्वरमीमांसारीत्योपादेयत्वात्पशुनैः यत्रैव द्वितीयपश्चालंभवत् २०
द्वितीयशास्त्राध्ययनमिति वाच्यं । तत्र हि एकत्वं प्रकृत्य त्वयि व्यावर्तकं संभवति न स्वेदमत्र
स्वाध्यायस्यैकत्वेन परिज्ञातत्वात् । न ह्याकाश इत्यत्रैकत्वं व्यावर्तकं भवति । अतो नैव एक
एव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यर्थः । किंतु स्वाध्यायोऽध्येतव्य एवेत्यर्थतयायोग्यावृत्त्या सावधारणो
वाक्यार्थः । अत एव वसिष्ठेनोक्तं

“एकवेदस्य शास्त्रानां मध्ये योऽन्यां समाश्रयेत् । स्वशास्त्रां संपरित्यज्य शास्त्रारंढः स उच्यते” ॥ इति । २५

अन्यां स्वशास्त्राभिज्ञां । यत्र हि एकवेदशास्त्रानां मध्ये स्वीयां परित्यज्य योऽन्यामधीते
स शास्त्रारंढ इति वदतामधीत्य अन्यशास्त्राध्ययनमनुज्ञातं भवति । स एव “अधीत्य शास्त्रा-
मात्मीयां परशास्त्रां ततः पठेदिति” ॥ तथा पठेमां वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । विशेषमाह कात्यायनः
“स्वशास्त्राश्रयमुत्सृज्य परशास्त्राश्रयं तु यः । कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोषं तस्य विचेष्टितमिति” ॥

इदं स्वशास्त्रोक्तविरुद्धं न कार्यमित्येवंपरं । यथोक्तं तत्रैव

३०

“यन्नाश्नातं स्वशास्त्रायां पाठ्यमाविरोधे यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमाश्लेषादिकं यथेति ।”

अध्ययनधर्ममाह मनुः (२।१७५)

“ प्राक्कृलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हतीति ” ॥
 प्राक्कृलान्प्रागग्रामान् । पवित्रमाह गौतमः “ प्राणोपस्पर्शनं दर्शयति ” । प्राणा इंद्रियाणि । संवर्तः
 “ प्रणवं प्राक् प्रयुंजीत ध्यादतीस्तदनंतरं । सावित्र्याश्चानुवचनं ततो वृत्तांतमारमेत् ” ॥ इति ।
 वृत्तांतं यत्र स्थापितं । मनुः (२।८१)

- ५ “ ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोव्ययाः । त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखं ” ॥
 तिस्रः मूर्ध्वःस्वः । ब्रह्मणो वेदस्य । मुखं आरंभे पठनीयमित्यर्थः । “ ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादा-
 दावते च सर्वदा ” इति (मनु. २।७४) वचनादते प्रणवमात्रं । गौतमः (२।५५)
 “ ब्राह्ममुक्तो दक्षिणतः शिष्य उद्ब्रह्मुक्तो वेति ” । मनुः (२।७०)
 “ अपेक्ष्यमाणस्तत्वाचांतो यथाशास्त्रमुद्ब्रह्मुक्तः । ब्रह्मांजलिपुटोऽध्याप्यो लघुवासा जितेंद्रियः ” इति ।

- १० लक्ष्मणयोगेणाचमनमध्यपनार्गं । शुद्धसन्निधौ नाध्येयमित्याह व्यासः
 “ अन्ध्याद्येष्वधीतं यद्यश्च शुद्धस्य संनिधौ । प्रतिग्रहनिमित्तं यन्नरकाय तदुच्यते ” ॥ इति ।
 अस्मादध्ययने लब्धिर्भविस्यतीत्याशयाय पठितं । नारदः
 “ पुस्तकप्रणययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ । आजते न सभामध्ये जारगम इव स्त्रियाः ” ॥
 मनुः (४।९९) “ नाविस्पष्टमधीतीत न शुद्भजनसन्निधौ न निशति परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ” ॥
 १५ नारदः “ हस्तेनाधीयमानस्तु स्वरवर्णान् प्रयोजयन् । अग्न्यङ्गः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ” ॥
 हस्तस्वरार्ध्ययनं तु सामयजुर्वेदिनां । व्यासः “ मेखलाजिनर्द्वानां धारणैर्ब्रह्मचारिभिः ” इति ।
 “ वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सर्वज्ञानो दिजातिभिः । भिक्षाभिर्गुरोर्नित्यं शुश्रूषायां रतैः सदा ” ॥
 “ आसमातेर्मतं कार्यं वेदस्य विधिवद्विज्ञैः ” ॥ इति । शुश्रूषाफलमाह स एव
 “ यथा सनत् सनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुमतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ” ॥

२० नारदः

- “ अहेरिव फणोद्गीतः सौहित्यान्नरकादिव । गक्षसीम्य इव सीम्यः स विद्यामुपगच्छतीति ” ॥
 सौहित्यं तृप्तिः । लघुव्यासः
 “ ऋष्यादमध्यधीतीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित् । न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥
 “ वद्विष्ठावनात्तेन वरं मोनं समाश्रितं । वेदविष्ठावनोद्गीतो नरकं यात्यधोमुत्त ” ॥ इति ।

२५ वेदविष्ठावस्य लक्षणमाह धर्मः

- “ योऽर्थाधीं मां दिग्ने वयात्पठेच्चैवाविधानतः । अनध्याये च तं प्राहुर्वेदविष्ठावकं द्विजाः ” ॥
 विद्यानाशहेतुत्वारव आह
 “ धूर्वं पुस्तकशुश्रूषां नाटकासक्तिरेव च । श्रियस्तंद्री च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि पट्ट ” ॥
 पुस्तकस्य पुराणादेः शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा । अन्यान्यपि लोकतो विद्यानाशकारणान्यवगंतव्यानि ।

३०

इत्यध्वेतुधर्माः ॥

गुरुधर्मानाह याज्ञवल्क्यः (आ २८)

“ कृतज्ञाऽदोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः । अध्याप्या धर्मतः साधु शक्तास्तज्ञानवित्तदाः ” ॥

१ इह-स्थापितं । २ ब्रह्मण- इति मनुस्मृत्याः । ३ इ-गण्यत् ।

कृतज्ञ उपकारस्य वेत्ता । अद्रोहानपराधी । मेधावी धारणावान् । कल्पो नीरोगः । असूयकः पर-
दोषवक्ता । शक्तः शुश्रूषायां । आतोऽप्रतारकः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । विसदः अर्पणपूर्वमर्थदाता ।
धर्मप्रकाशो मनुः (२।१०९)

“आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः । आसः शक्तोऽर्षदः साधुः स्वाध्याप्या दक्ष धर्मतः ”॥
तथा (२।११२)

“ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विद्या । न तत्र विद्या वक्तव्या उत बीजमिवोत्तरे ”॥
यदा विहिताननुष्ठापकाय नास्तिकाय चाध्यापयति तदा धर्माभावः । नारदः

“ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यत ”॥ इति ।
चतुर्थं साधनं । यमः

“ सततं प्रातरुपाय व्रतघावनपूर्वकं । स्नात्वा हुत्वाऽपि शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं द्विज ”॥ इति । १०
भापस्तम्बः (१।३२।३) “ शयानश्चाध्यापनं वर्जयेदिति ” । मनुः (२।७०)

“ अध्येष्टमागस्तु गुरुर्नित्यकालमर्तद्वितः । अधीष्व मो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति वा स्मेत् ”॥
ताडनं तु शिरसि न कार्यं । यथेकं मनुना (८।३०१)

“ पुष्टस्तु शरीरस्य नोत्तममेकयंचन । अतोऽन्यथा तु महत्तमं प्रातः स्याद् घोरकिल्बिषम् ”॥

विद्याव्रतः प्रार्थितस्याध्यापनमावश्यकं । “ यो हि विद्यामधीत्याधिनि न प्रवर्धते ॥ १५
धर्ममाह स्यादिति ” वसिष्ठस्मृतौ श्रवणात् । अधीताया विद्यायाः संपूर्णं फलमाप्नोतीत्यर्थः ।
एतच्च “ अधिधीरं ह्ययो वर्णाः स्वकर्मस्य द्विजातयः । प्रभूपाद्वाह्यणस्तेषां नेतराविति निश्चय ”
इति मनु (१०।१) वचनाद्वाह्यणेनैव कार्यं । इतरो राजवैश्यौ । अत्र वाक्यत्रयं । त्रयो
वर्णा ब्राह्मणादधीयीरम् । वक्ष्यमाणवचनस्वरसाद्वाह्यणादिरूपसाहचर्यः । ब्राह्मण एव प्रभूपादिति
द्वितीयं । नेतराविति प्रतिषेधरूपं तृतीयं । एवं यदा क्षत्रिणादिरध्यापयति तदा तस्याध्येतुश्च २०
दोषः । आपपुनर्योर्दोषो नास्तीत्याह मनुः (२।२४१)

“ अत्राह्यणादध्यापनमावकाळे विधीयते । अनुव्रज्य तु शुश्रूषा यावदध्यापनं गुरोरिति ”॥
अनुव्रज्य शुश्रूषेत्यनुगमनमात्रं कार्यं । न यादृशक्षालनादि । इयं चापद्वाह्यणतः प्रापकामावक्या-
ऽप्येतुः । गौतमोऽपि [७।१-३] “ आपत्कल्पाद्वाह्यणाद्वाह्यणस्य विद्योपयोगोऽनुमनं
शुश्रूषासमाप्ते ब्राह्मणो मुच्यते ” । मनुरपि (२।२३८)

“ अह्मनः शुभां विद्यामाददीतोऽवरादपि । अंत्यादपि परं धर्मं स्वीरर्त्नं दुष्कुलादपीति ”॥
वेदाध्ययनस्य श्रेष्ठ्यमाह याज्ञवल्क्यः (भा. ४०)

“ यज्ञानां तपसश्चैव शुभानां चैव कर्मणां । चेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर ॥ ” इति ।
विद्यादानस्य फलमाह स एव (भा. २।१२)

“ सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽपिकं यतः । तद्वत्त्वा समवाप्नोति ब्रह्मलोकं सनातनमिति ॥ ” ३०
इति गुरुधर्माः ॥

अयानध्यायाः । ते च नित्यनैमित्तिकमेवेन द्विधा । तत्र नित्यास्तावदुच्यते । मनुः [४।१।१४]
 “अमावास्या गुहं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यो तस्मात्ताः परिवर्जयेदिति” ॥

तथा [४।१।१३] “अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकामु चेति” । अष्टमीत्वे-
 नाष्टकानामुपादानादोपातिशयार्थं पुनर्ग्रहणं । केचित्तु अष्टमीधित्येव पठन्ति । अहोरात्रं
 ५ चायमनध्यायः । याज्ञवल्क्येन युनिशमित्यनुवृत्तौ चतुर्दश्यादीनामुपादानम् ।
 रामायणे हनुमद्वाक्यं

“सा स्वभावेन तन्वगी स्वादियोगाद्विशेषतः । प्रतिपत्याठशीतस्य बियेव तनुतां गतेति” ॥

हारीतोऽपि

“प्रतिपस्तु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । श्वोऽनध्यायेषशर्वर्ष्या नाधीयीत कदाचनेति” ॥

१० तथा “प्रदोषेयु त्रयोदश्या नाध्येयं प्रतिपस्तुचेति” ॥ “त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते
 सती” त्युक्तप्रदोषे । यद्वा प्रदोष उक्तो बृहन्मनुना
 “चतुर्थ्या च त्रयोदश्या सप्तम्यामर्षरात्रतः । अर्वाह् नाध्ययनं कुर्याददीच्छेत्तस्य धारणं” ॥
 स्मृत्यर्थसारे विशेषः

“चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नवनाडीषु दर्शने । नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ॥

१५ “अर्धरात्रात्पुनरा चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रके” इति । पूर्वं चतुर्थ्यामर्धरात्रतोऽर्वाह् नाध्येय-
 मिति तावत्पर्यन्तं चतुर्थीसत्त्वे । अन्यथा नवनाडीपर्यन्तं । यद्वा पूर्ववचनेनार्धरात्रात्प्राक् द्वायेऽङ्गते
 पुनरत्र नवनाडीग्रहणं दोषातिशयार्थं । गार्ग्योऽपि “रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते
 “रात्रौ यावदयादुर्वाह् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विशेषः सर्वविद्याविमर्हितः” ॥ इति ।
 दृष्टः

२० “प्रदोषपञ्चमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयज्ञानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥

“संप्रहोऽपि” महानिशा तु विशेषा मध्यमं प्रहरद्वयं । मध्ये द्वियामयो रात्रौ नाधीयीत कदाचन” ॥ इति
 बौधायनः

“प्रातःसंध्या त्रिनाडी स्यात्सायं संध्या तथाविधा । महानिशा तु विशेषा चतस्रो षट्ठिकास्तथा ॥

“सायंप्रातः संधयोश्च नाधीयीत महानिशि” । तथा

२५ “महानिशा तु विशेषा रात्रौ मध्यमयामयोः । तस्यां ज्ञानं न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणमिति” ॥
 अत्रापि षट्ठिकाचतुष्टयं दोषातिशयार्थं* । स्मृतिचन्द्रिकायां पुराणे

“महानवम्यां द्वादश्यां मरण्यां च महायुते । तथाऽक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद् बुधः ॥

“माघमासस्य सप्तम्यां रथारूपायां विवर्जयेदिति” । महच्छब्दस्य द्वादश्यां मरण्या च सहा-
 न्य इति धर्मप्रकाशे । महानवमी आश्विनशुक्ला । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लद्वादशी ।

३० महाभरणी शीघ्रपचनं तरेति तत्रैव । नारदीये

“अयने विपुले चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ तथा
 “युगादिषु च सर्वेषु तथा मन्वन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत या च सोपपदा तिथिः” ॥

१ र-यथा । २ हा-साठः । ३ र-पाठ । ४ अह-मध्ये, र-मर्ष । ५ र-बोध, र-पाठ । ६ हा-बर्वाह ।

मन्वन्तरादयो युगादयश्च तात्त्वरूपकृतेऽप्राद्वमयूस्ते ज्ञेयाः । सोपदा उक्ताः कालादर्शे
 “सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः” इति ।
 यदि कदाचिन्नध्यायतिथिः प्रातः सायं वा द्विमुहूर्ता तदाप्यनध्याय इत्याह ब्रूयायनः
 “यदनध्यायतिथिर्द्विमुहूर्ता परिहृष्येत तमनध्यायं प्राहुःसिति” । दिनमस्य परिहृष्येतेत्यर्थः ।

अत्रापि त्रिमुहूर्ततिथिसंज्ञे सुतरामनध्याय इति सूच्यते । तथा च भविष्ये

५

“उदयेऽस्तमये वाऽपि मुहूर्तत्रयगामि यत् । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविशेषो विदुः ॥

“केचिदाहुः कचिद्देशे वा चतुर्दिननाटिकाः । तामदेव त्वनध्यायो न तर्हिमथ दिनान्तरे” ॥ इति ।
 तन्मुहूर्तत्रयगामिदिनं तिथिर्यस्मिन्महोरात्रे तदहोरात्रमित्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्यन्तरे ।

“प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं घयेति” ॥ घघ्नं
 त-प्राच्याचात्सूक्तं ज्ञेयं । कालादर्शे स्मृतिः “चतुर्मास्यद्वितीयासु वेदाध्यायं विवर्जये- १०
 दिति” । ता आह गार्ग्यः

“शुचावूर्ने तपस्ये च या द्वितीया विभुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥ इति ।
 विभुक्षयः कृष्णपक्षः । जाषाढचुत्तरा कार्तिक्युत्तरा फाल्गुन्युत्तरा चेत्यर्थः ।

इति नित्यानध्यायाः ।

अथ नैमित्तिकेषु तात्कालिकानध्यायानाह याज्ञवल्क्यः [आ. १४८।१४९।१५०।१५१] १५

“श्वक्रोद्गुर्हर्मो लूकसामघाणार्त्तनिष्वने । अमेध्यश्वशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके ॥

“देहोऽशुचावात्मनि च विद्युन्तनितसंभवे । मुक्त्वादपाणिर्गर्भोत्तरदर्शनेऽस्तिमास्ते ॥

“मातृवर्षे च दिग्दाहे संघानीहारमतिषु । घातः पूतिर्गंधे च शिष्टे च गृहमागते ॥

“सरोध्रयानहस्त्यश्वनोवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तत्कालिकान्विदुरिति” ॥ भाणो
 वंशः । शिष्टागमनेऽपि शिष्टाशयां नानध्यायः । यथैह घमः २०

“स्वौगतं वाऽतिथिं दृष्ट्वा नापीयीतैव बुद्धिमान् । अथानुज्ञापिते तस्मिन्मध्येतस्यं प्रयत्नतः” ॥ इति ।

यानं रथादि । द्विणिमूलरं महामूर्ध्नि । यावन्निमित्तं शब्दादि तावदेवानध्याय इत्यर्थः ।

मनुः [४।१०७]

“नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिर्गंधे च सर्वतः” ॥ इति ।

धर्मस्य नैपुण्यं संपूर्णं संप्रकाशयतीति । इतिश्रुते विशेषणम् “नगरेषु क्राशं शोषपशुंक्षिते २५
 परिलिखिते” चेति” । हेमाद्रौ स्मृतौ

“सर्वकुसितगंधे च परिसातसमासु च । गोविप्ररोधके सर्वराष्ट्रेषु आद्वपंक्तिषु ॥

“शात्मलस्य मधूकस्य कोविदारकपित्तयोः । श्लेष्मातकस्य छायायां चेति तात्कालिकान्विदुः” ॥

आद्वपंक्तिषु विहितमंत्रभिन्नेषु आद्वप्यगोष्वनध्यायः । विहितमंत्राः । “उपह्वय” इत्यादयः ।

आद्वमयूखे वक्ष्यते । मनुः (४।११२) ३०

“शयानं प्रौढपादश्च कृत्वा चेवावसविषकां । नापीयीतामिषं जग्वा सूतकाञ्चाद्यमेव चेति” ॥

प्रौढपादः प्रसारितपादः । पादारोपितपादो वा । अवसविषका जानुनोर्मध्यस्थ च वंशः ।

स एव (४।१६-१२१)

- “ नाधीयीत इमशानांते ग्रामांते गोवज्रेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वासः आदिकं प्रतिगृह्य च ।
 “ न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे । न मुकुमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न मुक्तके ॥
 “ शस्त्रेण च क्षते गात्रे रुधिरं च परिसृजे ” ॥ मुक्तकं मुसोद्धार इति । धर्मप्रकाशे यमः
 “ सामशब्देनार्थजयुधीति ” । नाधायितेत्यर्थः । आपस्तम्बः “ शास्त्रांतरध्वनौ सामानामनध्याय”
 ५ इति । गौतमः “ अग्रदर्शने चापेक्षी ” । अपेक्षी प्रावृत्तभिन्नता । हेमाद्रौ स्मृतिः “ गजगंडसारस-
 सिंहव्याघ्रमहापापिकृतप्रावेक्षणमनध्याय ” इति । एषां यावदेवेक्षणं तावदनध्याय इत्यर्थः ।
 प्रचेताः “ चतुर्थयवर्त्ममहापथराजोयानेषु नाधीयीतेति ” ॥
 शंखः । “ नाधीयीताभिमुकोऽपि यानगो न च गोगतः । देवायतनवर्त्मकइमशानवमसंभिघो ” ॥
 आपस्तम्बः “ ब्रह्माध्येयमाणो मलवद्वाससेछत् संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्यतया संभाषेत ब्राह्मणेनैव
 १० संभाष्यार्थीयतेति ” । यावद् ब्राह्मणसंभाषणं न कृतं तावदनध्याय इति । गौतमः (१६।७)
 “ बाणभेरीमृदंगमदार्तशब्देष्विति ” । अनध्याय इत्यर्थः । गर्द शकटं । इति तात्कालिकानध्यायः ।
 सज्योतिरनध्यायमाह मनुः (१।१०६)

- “ प्राहुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युस्तनितानिस्वने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेपे रात्रौ यथा दिवा ” ।
 प्राहुष्कृतेष्विति संध्योपलक्षणं । सज्योतिरिति सायंसंध्यायां रात्रौ । पूर्वं विद्युस्तनित-
 १५ वर्षाणि प्रकातानि । तत्रोभयोरुक्तं । शेपे वर्षे । यथा दिवा तथा रात्रौ । अहोरात्रमित्यर्थः ।
 वर्षं संध्यायामेव । अयं सज्योतिरनध्यायः प्राहुष्कृते । यथाह पैठीनसिः “ यदा वर्षास्वेव
 विद्युस्तनितं वा तदा सज्योतिरिति ” । अवर्षासु विद्युदादौ त्रिरात्रं वश्यते । इदं सायंसंध्यायां ।
 ह्यारीतेन “ प्रातःसंध्यास्तनितेऽहोरात्रमि ” त्युक्तत्वात् । स्मृत्यर्थसारे “ काकोलूकमूषकुक्कुट-
 मंडूकाद्यंतरागमनं । दिने चेद्दिनांतं रात्रौ चेद्रात्र्यंतमनध्याय ” इति । गौतमः
 २० “ इमशानग्रामांतमहापथाशौचेध्वनध्याय ” इति । इति सज्योतिरनध्यायः ॥
 अहोरात्रानध्यायमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १४।४७)
 “ संध्यामार्जितानिर्वातमूकंपोल्कानिपातने । सम्राप्य वेदै पुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
 “ पशुमंडूकनकुलस्वाहिमाजोरमूषकैः । कूर्तेतरे त्वहोरात्रं शकृपाते तथोर्ध्वे ” ॥
 अहोरात्रानुवृत्तौ वसिष्ठः (१३।१६) “ कलान्यापस्तितान्मक्षान्यच्चान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-
 २५ गृह्याप्यनध्याय ” इति । श्राद्धिकं पार्वणसंबंधि । एकोद्दिष्टे वश्यते । नवश्राद्धेऽज्ञजरणपर्वत-
 मनध्यायः । शातातपः “ अष्टकासु त्वहोरात्रमुल्कासु च महोत्सवे ” इति । गौतमः
 (१६।३४) “ संकुलोपाहितेवेदसमासिछादिश्राद्धेमनुष्ययज्ञमाजनेध्वहोरात्रमिति ” । संकुलोपाहितो-
 न्युत्वातः । छद्मं विशेषमाहापस्तम्बः (१।१०।२२-२३) “ छद्म्यित्वा स्मृनाते घृतं वा प्राश्येति ” ।
 अर्थाधीतित्यर्थः । स्वप्नांतं मोहनादि । धर्मप्रकाशे । अहोरात्रानुवृत्तौ गोमिलः “ सबद्ध
 ३० चारिणि मृते ज्ञेते मूमिपताजयीति ” । अनध्याय इत्यर्थः । गौतमः (१७।४३-४४) “ ऊर्ध्व
 मोजनानुसवे प्राधीनस्येति । अत्यर्थः । उत्सवे विवाहादावूर्ध्वं मोजनादहोरात्रमनध्यायः ।

१ छद्म-आपत्ती (१६।८) २ छद्म-यज्ञक । ३ र तथा छेपे । ४ अट्टर-संकल्पे, हा १-सकले ।

५ रअट्टर-मादेपदिति । ६ हा प्राधानस्येति ।

।धीनस्य प्रथमाध्ययने । अनुत्सवेऽपि भोजनादूर्ध्वमनध्याय इति । इत्यहोरात्रानध्यायाः ॥

।।कालिकानध्यायमाह मनुः (४।१०३)

“विद्युत्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संभवे । आकाशलिङ्गमनध्यायमेतेषु मनुर्ववीदिति” ॥
वेद्युदादित्रयसाहित्यमत्र श्रेयं । दृढनिर्देशादिति मेधातिथिः । इत्येकं निमित्ततेति हेमाद्रिः ।
इं च वर्षाकाले तद्विधे वक्ष्यते । यस्मिन् समये निमित्तं जातं तं कालमात्रं श्वस्तावकाल- ५
त्यंतं विद्युदादीनां निमित्तत्वं संख्यायामेव । यथाह स एव

“एतास्त्वभ्युदितान्विद्यायद्रात्रावुच्युताग्निषु । तत्र विद्यादन्ध्यायमच्युतौ चाभ्रदर्शने” ॥
इं च कृतावभ्रदर्शने नानध्यायः । अभ्रदर्शनेऽपि प्रावुच्युतान्वय इति धर्मप्रकाशः । आपस्तम्बः
(C/०१।१३।३०) “उल्कापातमन्युपातं च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ अनध्याय इत्यर्थः ।
हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे “अन्युत्पाते चाकालवृष्टौ चाकालिकोऽनध्यायः” इति । अन्युत्पातश्च १०
तमानग्राममवः आपस्तम्बः (१।११।२७।२९) “विद्युत्तननितवृष्टयोऽपचौ यत्र रात्रिपतेषु स्रष्ट
नध्यायो । यावज्जामिर्बुद्धकेत्येके । एकेन ह्यभ्या चैतेषामाकालमिति ।” अपर्तुमाह गार्ग्यः

“अनुराधर्क्षमारम्य षोडशर्षु मास्करः । यावत्प्रवर्तते तावद्काळं मुनयो विदुरिति” ॥
एवं च मृगमारम्य विशाखांतं कालः ।

इत्याकालिकानध्यायः ॥

१५

पक्षिण्यनध्यायमाह मनुः (४।९७)

“यथाशास्त्रं तु कृत्वेवमुत्सर्गं छंदसां बहिः । विरेपेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशमिति” ॥

कालादौ मनुः

“उत्सर्गं प्रथमेऽध्याये त्वनध्यायस्यहं भवेत् । घाटनाध्यायनादौ तु पक्षिणीं दिनमेव चेति” ॥
इति पक्षिण्यनध्यायः ॥

२०

त्रिविद्यानध्यायमाह मनुः (४।११०)

“प्रतिपद्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनं । व्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राशौ राहोश्च सुतक” ॥ इति ।
अत्र केचिन्नवभ्राह्मेऽज्ञजरणपर्यंतमनध्याय एकोद्विष्टे तु व्यहमित्यनोचित्यं मन्वाना
नवभ्राह्म्यामतिपूर्वाज्ञमोजनेऽज्ञजरणपर्यंतमेकोद्विष्टेषु मतिपूर्वं व्यहमिति स्वयस्थापयन्ति ।
मनुकेकोद्विष्टशब्देन च नवभ्राह्म्यामपि गृह्यते । अत्रैवः “राहृदर्शने शकृच्चजपतने २५
आचार्ये च मृते त्रिरात्रमिति” । इदं च संपूर्णपदे । खंडपदे तु गौतमोक्तमाकालिकमन
ध्यायं विद्यादिति तत्रैव । विद्वानेव्यरस्तु यस्तास्ते त्रिरात्रमन्ययाऽकालिकमित्याह ।
शकृच्चजकालमाह गार्ग्यः

“द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि श्रौष्ठपदे तथा । शकृमुत्थापयेद्वाजा विश्वश्रवणवासवैः” ॥
विश्वं वैश्वदेवमुत्तराधाटा । वासवं धनिष्ठा । शकृच्चजयातकालोऽपि पुराणे—“मासि माद्रपदे ३०
राजन् शकृदपिनिपातनमिति” । पौर्णमास्यामिति केचित् । मनुः (४।११९)
“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं त्रिरात्रक्षणं स्मृतमिति” । याज्ञवल्क्यः (आ. १४४) “व्यहं
प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यार्विगुरुवेषु” । विद्यामिश्रः “समाप्य वेदं त्रिविदेन वेदानध्ययनं भवेदिति” ॥

हारीतः " आरण्यशूकरस्य त्र्यहं ग्राम्यस्याहरिति " । अंतररागमन इत्यर्थः । इति त्र्यहानध्यायाः । महाशुक्रनिपाते ब्राह्मणस्य द्वादशरात्रमध्ययनादिनिषेधात्सोऽप्यनध्यायः । त्रिमासानध्याय उक्तो हेमाद्रौ "अविगमयत्राज्याप्रनास्तिकादौ त्रिमासमिति"। षण्मासानध्याय उक्तः श्लोकगौतमेन ।

- ५ "गुर्वेतासिनां वेदमध्येतृणां च मध्यतः । ययुः शशुः श्वपाकाऽत्रा नाधीयीताद्धवत्सरमिति" । पूर्वमजे मासत्रयमुक्तं । अतोऽत्र प्रथमारंभेऽत्रगमने षण्मासं क्षेत्रं । संवत्सरानध्याय उक्तो वसिष्ठेन "यदि हस्ती संवत्सरं व्याघ्रश्चैव तथेति" । अत्र व्याघ्रविषयेऽपि प्रथमारंभो ग्राह्यः । इत्यनध्यायनिर्णयः । अनध्यायापवादमाह मनुः (२।१००)
"वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नेत्युक्ते । नानुरोधोऽनध्याये होममंत्रेषु चैव हीति" ॥
- १० नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । शौनकाः

"नित्ये जपे च कर्म्ये च वेदपारायणे तथा । नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः" ॥
तथा "देवतार्चनमंत्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा । नानध्याये जपेद्देवान् रुद्रांश्चैव विशेषतः ॥
"पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमाहते" इति । यदि मयेदमपठित्वा न भोक्तव्यमिति नियमस्तद्वाऽध्येयमित्यर्थः ।

- १५ तथा "चतुर्दश्यष्टमी पर्व प्रतिपत्स्त्रेव सर्वदा । बुभुक्षसाधनध्यायस्त्वंतरागमनेषु च" ॥
"तत्र विस्मृतिशीलानां बहुवेदपपाठिनो । चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्भिरितिषु च ॥
"वेदाग्न्यायममिंसाधर्मशास्त्राणि वाच्यसेदिति" । पठितं ।

इत्यपवादाः ॥

शिक्षाप्रकारमाह मनुः (२।४८-४९)

- २० "प्रतिगृह्येष्टितं षडमुपस्थाय च मास्करे । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥
"भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवद्विजः ॥
"वेदपत्रोऽहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु । ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहमिति" ॥
भवत्पूर्वमिति 'भवती भिक्षा ददातु' 'भिक्षा भवती ददातु' 'भिक्षा ददातु भवतीति' । इत्यासः
"ब्राह्मणत्रयविश्वेश्वरोऽनुमैक्षमन्त्रहं । सजातीयमूहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति" । शूद्रादाम्
- २५ ग्राह्यं न तु पक्वं "तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रावप्यंगिराऽववीदि" । स्यंगिरः स्मृतेः ।
"यस्तु वेदमधीयानः शूद्राश्चमुपजीवति । शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छतीति" ।
पराशरेण सिद्धात्मस्य निन्दितत्वाच्च । एतच्चापदिपर्यं । "चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलामे कुलमन्दनेति" ।
भविष्यपुराणोक्तेः । मनुष्ये (२।१८५)
"सर्वं वाऽपि चरेद्ब्रह्मं पूर्णोक्तानामसंभवे । नियम्य प्रयतो वाचमामिशस्तांश्च वर्जयेदिति" ॥
- ३० अभिशस्तवर्जनेनैव पतितवर्जनं सुतरां सिद्धं ।
विशेषमाह मनुः (२।५०) "गुरोः कुले न भिक्षेत न क्षातिकुलचण्डेषु" । यत्तु
"मातरं वा स्वभारं वा मातुर्वा भगिनौ निजो । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न निवारयेदिति" ॥
तथा "अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्यारव्यायिर्न वेति" (आश्व.शु.सू. १।२२१७) तदुपनयनात्-

मिक्षापरमिति न विरोधः । एतच्च सायंप्रातः कार्यम् । “सायं प्रातरमंत्रेण मिक्षां चरेद्दि”त्याप-
स्तंबोक्तेः (१।३।१५) । अमंत्रे विशेषमाह हारीतः “लोहे” मन्मये वा पात्रे मुञ्जति । विशेषमाह
मनुः । (२।१८८) “मैक्षेण वर्जयेचित्यं नैकाचाक्षी भवेद् वतीति” ।

यमः “आहारमावाहविकं न कचिद्वैशमाहोव । युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहवज्जिति” ।
कामत इत्युक्त्याऽज्ञानादधिकारहणे न दोषः । अज्ञानादधिकारहणे आपस्तंबः (१।३।७-३९)
“न चोच्छिष्टं कुर्यादक्षकौ भूमौ नितनेदप्सु वा प्रवेशयेदिति” । गुरवे निवेद्यमित्याह मनुः (२।५१)
“समाहृत्य तु तद्वैक्षं यावदर्थमभायया । निवेद्य गुरवेऽध्यायावाचम्यं ग्राहमुक्तः शुचिरिति” ॥
अत्रामया गुरुप्रीत्यतीति भिषा स्वाङ्गं न गोपनीयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः (आ० ३१)

“कृतार्थिकार्यो मुंजीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया । अपोश्मनक्रियापूर्वं सकृत्पात्रमकुटसयजिति” ॥
गुरोरसभिधौ तत्पुत्रादिभ्योऽनुज्ञा ग्राह्या । “असन्निधौ तद्गुर्यापुत्रसब्रह्मचारिसद्भ्यः” इति १०
(३।४६) गौतमस्मरणात् । आपस्तंबः (१।३।३६) “भुक्त्वा स्वयममन्नं प्रक्षालयेदिति”
तच्च भोजनमपरिमितमित्याह वसिष्ठः (६।१०) “अष्टौ मासा मुनेर्भक्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडश ।
द्वाविंशतु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः” ॥ इति । आपस्तंबः (२।१०।१३)

“आहिताग्निनहुंश्च ब्रह्मचारितीति त्रयः । अग्नौ एव सिष्यति नैषा सिद्धिरनग्नतामिति” ॥
आहिताग्नेर्हिः समिदाहरणदेवव्यक्तसंन्यत्वाद् ब्रह्मचारिणश्च गुरुसेवाया अवश्यकर्तव्यत्वात्- १५
द्विरोधिधारितैर्नैकत्वापादकं काम्यवतादिनानुष्ठानार्हमित्यर्थः । अनुदुर्ग्रहणं दृष्टान्तार्थं इति मिक्षाधर्मा-
ब्रह्मचर्याविधिमाह याज्ञवल्क्यः (आ० ३६)

“प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पंच वा । ग्रहणांतिकमित्येक” इति । यावद्ग्रहणं स्वाधीनो-
च्चारणक्षमत्वं तावद्वा । यमः

“वसेद् द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा । पट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदमतं चरेदिति” ॥ २०
यस्तु चतुरो वेदानभ्येतुमिच्छति तस्याष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि । यथाहापस्तंबः (१।२।११-१२)
“उपेतस्याचार्यकुठे ब्रह्मचारिण्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणिति” । अत्र च पक्षविकल्पे अभ्ययनकाल
एव वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमिति न्यायेनैकः पक्षः परिग्रहीतव्यः । तस्मिन् द्वादशवर्षपक्षादौ
परिगृहीति मध्ये गृहीतेऽपि षेष्टे कालः पूरितव्य इति सेचाल्लिखिः । इति ब्रह्मचर्यावधिः
द्विविधो ब्रह्मचारी उपकुर्वणी नैष्ठिकश्च । तत्र नैष्ठिकस्य विशेष उक्तो याज्ञवल्क्येन (आ० ४९), ५५

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेद्वाचार्यसभिधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैश्वानरेऽपि वेति” ॥
वसिष्ठः (७।७।१७) “संयतवाक्चतुर्थषष्ठाष्टमकालमोजी मैक्षाक्षी । गुर्वधीनो जटिलः
शिलाजटो वा (गुर्वं गच्छन्तमनुमच्छेदासनिगन्वासीतोच्छिप्तमनुतिष्ठन्श्चयानमुपासीताहताध्यायी ।
सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया मुञ्जति । न सठ्ठाशयनदंतप्रक्षालनौजनाभ्यंजनवर्जास्यानासनशीलः
त्रिरहोऽभ्युपेयादप” । इति । त्रिकालं भ्रायादित्यर्थः । देवलेन तु सकृद्वषमाहर्नं सकृन्मोजनः २०
मुक्तं तदशकपरं । केषांश्चिन्नैष्ठिकब्रह्मचर्यमेवेत्याह विष्णुः

गृहस्यप्रभवा गृहस्योपजीविनः । अश्वस्तनवगादीनां गृहस्थानामपि गृहस्योपजीविवाञ्चतुर्णां ग्रहणं । क्रमश्च इति प्रातिलोभ्यं नार्थं । तथा च दक्षः

“त्रयाणामानुलोभ्यं स्यात्प्रातिलोभ्यं न विद्यते । प्रातिलोभ्येन यो याति न तस्मात्पापकुञ्जरः” ॥

त्रयाणामिति ब्रह्मचर्योत्तरेषां ग्रहणं । तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । मनुर्विशेषमाह (४११)

“चतुर्थमायुषो मागं वसित्वाऽर्धं गुरोः कुले । द्वितीयमायुषो मागं कृतदारां गृहे वसेत् ॥

“वनेषु च विहृत्यैव तृतीयं भागमायुषः । चतुर्थमायुषो मागं त्यक्त्वा संगमपरिव्रजेदिति ” ॥

अत्र “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः षंचर्विशतिवर्षपर्यंतमेकस्मिन्नाश्रमेऽवस्थातव्यमिति निबंध-
कृतः । एवं क्रमे स्थिते यदापस्तवेनोक्तं (२।२१।१) “चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्य-

कुलं मीनं वानप्रस्थमिति ” तत्रोद्देशमात्रे तात्पर्यं न क्रमे । आश्रमसमुच्चयस्य कलमाह हारीतः

“अनेन विधिना यो हि आश्रमानुपसेवते । स सर्वलोकान्निर्जित्य ब्रह्मलोकाय कल्पत ” ॥ इति । १०

विकल्प उक्तो जाबालश्रुतौ “यन्नि वेतरथा ब्रह्मचर्यावेव प्रवजेद्गृहाद्वा वनादेति ” ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि

“गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्वारपरिचयं । ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्सकल्पपूर्वकं ॥

“वैखानसो वाऽपि भवेत्परिषादय वेच्छयेति ” । पक्षिष्टेन गार्हस्थ्यस्य स्तुतिरुक्ता

“गृहस्य पक्ष प्रवजेद्गृहस्यः रतयते यतः । चतुर्णामाश्रमणां तु गृहस्यस्तु विज्ञियते ॥

“सर्वेषामपि वैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्य उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतास्त्रिभर्त्तिर्ह्येति ” ॥

ततश्चैवमुक्तं । प्रथमं ब्रह्मचर्यमावश्यकं । ततो यदि तत्रैव रुचिस्ततो ब्रह्मचर्येणैवाजीवं

तिष्ठेत् । यदि न रुचिस्ततो गृहीतवनी यती वा भवेदिति । ततो गार्हस्थ्येनैवायुः क्षपयेत् ।

वनाश्रमेण वा यथाश्रमेण चेति । तत्राश्रमचतुष्टयं विषादिवर्णत्रयस्य । “त्रयाणां वर्णानां चत्वार आश्रमाः” इति कठसूत्रात् । एवं “एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” इति (६।१७) मनुवाक्ये २०

ब्राह्मणग्रहणं द्विजोपलक्षणमिति धर्मप्रकाशे पितामहचरणाः । श्रुतितेऽपि सर्वेषु माह्वणो निर्वेद-

मायादित्यादिसंन्यासविधिषु ब्राह्मणग्रहणादस्य च स्मृत्यनुरोधेनोपलक्षणत्वे प्रमाणमावाप्त्यक्ष-

प्रतीतिरुद्धा काचित्स्मृतिप्रमाणं । “जायनीभिः पत्नी संयाजयतीति” वैत् । अथवा क्षत्रियादीनां

संन्यासप्रवर्णं विद्विस्तन्यासपरमिति ईश्वराचार्यादिनामाश्रयाः । इत्याश्रमविकल्पसमुच्चयौ ।

स्नानमाह याज्ञवल्क्यः

“गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युपयमेव वेति ” ॥

वरं गुरुसंतोषकारिणीं दाक्षिणां । संग्रहकारो विशेषमाह

“आहरिष्यामि किं तीर्थं सवतो वचनादिह । त्वयोक्तं हि करिष्यामि कृतार्थः स्यो गृहे स्त्विति ” ॥

“तेनोक्तं च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् ।

“अलभ्येन मे वरस त्वद्गुणैरस्मि तोषितः । गृहाय त्वनुज्ञानाम्” इत्यनुज्ञापर्यंतं कार्यम् । २०

तथा चोक्तं कूर्मपुराणे

“वेदं वेदो तथा वेदान् वेदान्वा चतुरो द्विजः । अर्थात् च अभिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विद्वज्जोत्तम ” ॥ इति ।

इदं च विस्तरतो भट्टपादैः “अपातो धर्मजिज्ञासे”त्यस्मिन् सूत्रे प्रपंचितमिति नेह प्रपंचितम् । दक्षिणा च गुरुतोषणार्था न तु मूल्यरूपा । विद्याया मूल्याभावात् । तथा च तापिनी श्रुतिः “सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्धेन कल्पत” इति । छंदोगश्रुतिरपि “यद्यप्यस्मा इलामद्भिः परिगृहीतां धनपूर्णां दद्यादेतदेव ततो मूय” इति । एतद्विद्याग्रहणं ।

५ हारीतोऽपि

“एकमप्यक्षरं यत्तु गुरुं शिष्येति वेदयेत् । प्रयिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्व्याऽप्यवृणी भवेदिति” ॥ यद्यप्येवं तथापि देयमाह मनुः (२।२४५)

“स्नोत्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञातः शाक्त्या सुर्वर्षमाहरेत् । क्षेत्रं हिरण्यं गामभ्यं छत्रोपानहमासनम्” ॥

“धान्यवासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरन्ति” ॥ आम्बलायन उपकल्पद्रव्याप्याह

१० (१।८।१-२) “अथैनान्युपकल्पयति समावर्त्यमानो मणिं कुंडले वस्त्रपुगं छत्रमुपानयुगं वंदं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमांजनमुष्णीपामित्यात्मने चाचार्याय ययुभयोर्न विदेताचार्यायैवेति” । कर्जकलं पेषयित्वा तेनोद्धर्तनमुन्मर्दनमिति वृत्तौ । इदं च स्वकर्तुं । ‘समावर्तमान’ इति सूत्रात् । एवं च तदंगभूतनोदीभावं स्वयमेव कार्यं । शौनकः

“कुर्वीत स्वयमेवेदं कर्माचार्यानपेक्षतः । विद्यायाम्युदयभ्रातृं पूर्वयुरपरेऽन्वि चेति” ॥ अत्र हि

१५ त्वाधित्यप्रयोगाद् समानकर्तृकता गम्यते । यत्र काठनिर्णयश्चोलवत् । उक्तं च शौनकेन

“गोदानेनातिविद्वत्त्वार्कर्मणोऽस्योत्तरायणं । पूर्वपक्षादियोगं च प्रतीक्ष्य ह्येतदाचरेदिति” ॥

गोदानेऽपि चोलातिदेशाच्चोलवदित्युक्तम् । स्नातकप्रमा उक्ताः कूर्मपुराणे

“यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कर्महलुं । छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ” ॥ धारये-

दिति शेषः । आम्बलायनः (१।१।५-७) “तस्येतानि मतानि भवन्ति । न नक्तं स्नायान्न नम्रः

२० शयीत । न नम्रां त्रियमीक्षेतान्यत्र मेयुनाद्वर्षति न धावेन वृक्षमारोहेन बाहुभ्यां नदीं तरेन संशयमभ्यापयेदिति” । याज्ञवल्क्यः (१।१२९)

२५

“न स्वाध्यायविरोध्यर्थमिहेत न यतस्ततः । न विरुद्धप्रसंगेन संतोषी च भवेत्सदा” ॥

स्वाध्यायो वेदस्तद्विरुद्धं तत्राशङ्करकमित्यर्थः । विरुद्धप्रसंगो घृतादिः तथा (१।१३०)

“राजतिवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदन्नं क्षुषा । दंभिहेतुकपासंढिवक्त्रवृत्तिश्च वर्जयेत्” ॥

२५ आपदि गृहणीयादित्यर्थः । दंभी प्रत्यर्थं धर्मलिङ्गधारी न श्रद्धया । हेतुकः सर्वत्र हेतुभिः संशयोत्पादकः । पासंढी अधिमालादिविरुद्धवेषधारी । वक्त्रवृत्तिरघोट्टिः ।

“अघोट्टिर्भङ्गुतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च चकवृत्तिरुदाहृतः” ॥ इति मनुक्तेः (४।१९६) ।

“शुक्लोवरधरो नीचकेशश्मश्रुनसः क्षुब्धः । न भार्या दशनेऽश्रियाभैकवासा ॥ संस्थितः ॥

३० “न संशयं प्रपद्येत नाकस्माद्विषयं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न चार्धुषी” ॥ चार्धुषी निषिध्य वृध्युपजीवी ।

“ दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान सकर्मदलुः । कुर्यात् प्रदाक्षिणं देवमृत्तोविश्वनस्पतीन् ॥ १३३ ॥
 “ न तु मेहेक्षत्रीद्यायावर्मगोष्ठोद्युभस्मसु । न प्रयान्यर्कगोसोमसंख्यां बुद्धिदिजन्मनः ॥ १३४ ॥
 “ नेक्षेतर्कं न नद्यां स्त्रीं न च संसृष्टमेयुना । न च मूत्रपुरीषं वा नाशुचीं राहुतारकाः ॥ १३५ ॥
 “ अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मंत्रमुदीरयन् । वर्षत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेतप्रत्यक्षिरा न च ॥ १३६ ॥
 “ अयं मे वज्रः पाप्मानमपहंत्विति ” मंत्रः । गच्छेन्न धावेत् ।

“ धीवनामुकशकुन्मन्त्रतोऽस्यसु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाशौ न चैनमभिलेपयेत् ॥ १३७ ॥
 “ जलं विवेक्षाजालिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षेः क्रीडेन धर्मसैन्याधिदैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥
 जलमिति पेयमात्रोपलक्षणं । नोजलिना पिबेदिति भौतमेव पेयविशेषानुपादानादिति कश्चित्तत्र । सामान्यस्यापि भौतमीयस्य विशेषेण याज्ञवल्क्येनोपसंहर्तुं शक्यत्वात् । अतो जलमेव न पेयमात्रमिति । शयानं श्रेष्ठं न* प्रबोधयेदिति । “ नैकः स्वप्याच्छद्गृहे श्रेयांसं १० न प्रबोधयेदिति ” मन्त्रोक्तः

“ विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधर्मं नदीतरं । केक्षमस्मृतुषांगारकपाठेषु च संस्थितिः ॥ १३९ ॥
 विरुद्धं जनपदकुलविरुद्धं । नदीतरणं बाहुभ्यां । अत उदुपादिना पारगमने न दोषः । नदीमिति तडागाद्युपलक्षणमिति कश्चित् । तत्र प्रमाणं सूर्यं । यदि परं भीमांसामिज्ञः सन्नुद्देश्यविशेषण-
 मविबक्षितमिति नीत्या नदीग्रहणमविबक्षितमेवं जलमानग्रहणमिति यदि मन्यसे तर्हि श्रेयांसमिति १५
 विशेषणविबक्षाहेतौ किमिति भूकोऽसि । एवं न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्राप्यतिप्रसंगः ।

“ नाचक्षीत धर्मतीं गां नाद्वारेण विक्षेत्कचित् । न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्सुखस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥
 परस्य क्षीरादि पिबेतीं गां तस्मै नाचक्षीत । यद्वा वस्त्रं वापयतीं अंतर्भाविनवर्षताच्छतुप्रत्ययः ।
 न विनिवर्त्सयेदपि । “ न वारयेद्गां धर्मतीं न वाऽचक्षीत कस्यचिदिति ” मन्त्रोक्तः (४।५) ।
 “ प्रतिग्रहे सूमिचक्रिभ्यजिवेश्यानराधिपाः । दुष्टा दशमुणं पूर्वात्पूर्वादेशे ययाकर्म ” ॥ १४१ ॥ २०
 सूनीं हिंसाशीलः । चक्रिः तिलर्पादकः । ध्वजी सुराचरेण जीवी ।

“ देवाविकृन्नातकाश्चापराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाकामेदृकविष्मूत्रघृष्टिनोद्वर्दनानि च ॥ १४२ ॥
 “ विप्राहिंक्षत्रिघारामानो नात्रज्ञेयाः कदाचन । आपुरोः श्रियमाकाक्षेत्रं कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १४३ ॥
 “ दूरादुच्छिष्टविष्मूत्रपादांभोसि समुत्सृजेत् ” ॥ (१५४) पादामः पादप्रक्षालनोदकं ॥
 “ श्रुतिसन्नुदितं कर्म नित्यं सम्यक् समाचरेत् ॥ १५४ ॥ २५

“ गोत्राक्षणां नलानानि नोच्छिष्टो ॥ पदं स्पृशेत् । न निंशताडने कुर्यात्पुष्पं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥
 कथं तर्हि एककवले गृहीते उच्छिष्टेन पुनः पात्रस्यं स्पृशते । भोजनायै पात्रस्ये न दोष इति शिष्टविमामानाभावात्कल्प्यते

“ कर्मणा मनसा वाचा यन्नाद्वयं समाचरेत् । अस्वर्ग्यं लोकविद्धिदं धर्ममप्याचरेत् तु ” ॥ १५६ ॥
 अभ्यनुज्ञातमपि भोजनावशिष्टमांसमक्षणादिकं लोकविद्धिदमत एवास्वर्ग्यं नाचरेत् । धर्मपत्रेनापि ३०
 नायोगात् स्वार्थे तात्पर्यं । केचित्निन्दार्थानां तानां मधुपर्के पशुवधनाकरणप्रीतिनामेतद्भवन्मूलकत्व-
 मिति वदन्ति । तत्र । कठिनिषिद्धत्वेनैवानाचरणात् । विधिविहितवाचकत्वायोगाच्च ।

॥ मातृपित्रितृपितामहजामिहसंबंधिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्यैर्वैद्यसंश्रितवांधवैः ॥ १५७ ॥

“ अतिक्लृपुरोहितापत्यमार्यादाससनामिभिः । विवाद् वर्जयित्वा तु सर्वान् लोकान् जयेद् गृही ॥ १५८ ॥

“ एवं पिंडाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु । स्नायाद्देवैवसात-हृदप्रसवणेषु च ” ॥ १५९ ॥

परवारिषु तृष्टोदकं ।

५ “ परश्रम्यासनोयानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नात्रमयादनापदि ” ॥ १६० ॥

अदत्तान्यननुज्ञातानीति मयंकृतः ।

“ कर्दपवद्धचौराणां क्लीवरंगावतारिणां । वेणामिशस्तवार्धुष्यगणिकगणदीक्षिणां ॥ १६१ ॥

“ चिकित्सकातुरकुटुम्बश्रमीमसविद्विषां । क्रूरोगपतिमात्यदाभिकोच्छिष्टभोजिनां ॥ १६२ ॥

“ अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितमामयाजिनां । शस्त्रविक्रयकर्मारंतनुवायश्ववृत्तिनां ॥ १६३ ॥

१० “ मृशंसराजरजककृतप्रवधजीविनां । चेलघावसुराजीवसहोपपतिवैश्मरनाम् ॥ १६४ ॥

“ पिशुनानुतिनोश्चैव तथा चक्रिकबन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ” ॥ १६५ ॥

कर्दप्यं “ आत्मानं धर्मकृत्यं च पुनराश्रयं वीहयेत् । लोमायः पितरो भृत्यान्सकर्दप्यं इति

स्मृतेति लक्षितः । वेणो वेणुच्छेदमजीवी । वेणावादनजीवीति केचित् । गणदीक्षी

बहुयाजकः । पराशरस्मृतिव्याख्याने तु गणार्धं । दीक्षी दीक्षितस्तस्य चेति व्याख्यातं ।

१५ गणार्धं च “ बहुनामेकमाडे पक्रमन्ने तदुच्यते ” दीक्षितान्ननिषेधश्चाग्नीषोमीयपञ्चसंस्यापर्यंतं

क्रीतराजको भोज्यान्न इत्यस्याप्रामाण्यादिति भाष्यकृतः । आचार्यास्तु वदन्ति । उभयोऽपि

श्रुतित्वाविशेषणावार्धान्नाप्रामाण्यं । तदुक्तं

“ क्रीतराजकभोज्यान्नशक्यं चायववैदिकं । न च तस्याप्रमाणस्य किंचिदप्यस्ति कारणमिति ” ॥

तथोभयोर्विषयोऽपि प्रदर्शितः ।

२० “ आपद्धर्मा यथैकान्ये मुख्यासंभवहेतुकाः । तथैव प्राणपीढायां क्रीतराजकमोजनं ॥

“ सामान्येनाभ्यनुज्ञातादिशेषश्च विशिष्यते ” । विशेषोऽप्यंतविद्वांसः स्तोत्रदोषेतरक्रियेति । प्रपंचितं

चैतद्भार्तिकारिरिति काठिन्यमिमा नेह विस्तरेण प्रपंचितं । अवीरा पतिपुत्रहिता । कर्मारो लोह-

कारः । तनुवायः सूचिशिल्पोपजीवी । श्वभिर्बुत्तं जीवनमस्यस्तीति श्ववृत्तिः । राजा पुरोहितश्च ।

“ राजपुरोहितान्नानि वर्जयेदिति ” शंखस्मृतेः । कर्दयाद्यश्च द्विजातय एव । शूद्राणां धन्यमाण-

२५ दासादिव्यतिरेकेणामोज्यान्नत्वात् ।

“ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेदिति ” ॥ १६६ ॥

अर्द्धसीरी कृपिफलमाममाही । अहं त्वेदकाश्रिन इति यो निवेदनमात्मनः करोति । शूद्रादीन

भोज्यान्नत्वमापदिष्यमिति हरदत्तः । चतुर्विंशतिटीकायां तु

“ कंदुपकं शूलपकं पापयं दधि सक्तवः । एतानि शूद्राद् ग्राह्याणि भोज्यानि मनुरध्ववेदिति ” ।

३० वचनोपात्तपरमिति । शूले यत्पकमस्पृष्टमित्यर्थः । परंतु कलावेतेषां भोज्यान्नत्वनिषेधान्नाती-

परिच्छेदोऽस्माभिः क्रियते । कलिवर्ज्यानि च समयमगृह्ये दर्शयिष्यामः । माधवीये मार्कंडेय

“ न म्लेंच्छमाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् । वर्जयेन्मार्जनरिणं नापेयं च निवेद् द्विज ” ॥ इति

अपेयं कांजिकादि । मनु (४।१८)

“ वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥
 “ नित्यं छात्राण्यवेक्षेत नियमांश्चैव वेदिकान् । नेष्टेतोर्धतमादित्यं नास्तयंतं कदाचन ॥
 “ नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसोगतं । न लंघयेद्दत्ततंत्री न प्रधावेच्च वर्धति ” ॥
 वत्सतंत्री वत्सवैधनरज्जुः । वत्सग्रहणं च गोत्रजातेरुपलक्षणादिति ह्यरदत्तः ।
 “ न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥

५

“ नाश्रीषाद्धार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत वाऽश्रुती । सुवर्ती जृम्भमाणां वा न चाक्षीनां यथासुतं ॥
 “ नाञ्जयंती स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृता । नात्रमथावेकवासा न नम्रः स्नानमाचरेत् ॥
 “ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रगे । न फालकुटे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
 “ नोदकययोऽभिमाषेत यज्ञं गच्छेन्नवाऽर्जुतः ” । अबुतो यजमानेनानाकारितो लोभान्न गच्छेत् । द्रष्टुं
 तु कामं गच्छेत् । “ न यज्ञमवृत्तो गच्छेद्दर्शनाय तु काममिति ” गौतमोक्तः (१।९।५४-५५) । १०
 “ स्वाध्याये भोजने चैव वक्षिणे पाणिमुच्येत् । नवीनिद्रापुर्घं हृष्टा कस्याचिद्दर्शयेद्बुधः ॥
 “ न भुञ्जीतोऽवृतस्नेहं नातिसौहितमाचरेत् ” । अनेन चोद्धृतस्नेहतकादिभोजनमर्माचारः ।
 यत्तु तन्मादिभिन्नपिण्याकाश्चिरत्वं कल्पयन्निति न तत्र किञ्चिन्मूलं । सौहितं अत्यन्तं ।
 “ न नृत्येद्यथा गायेन वादित्राणि वादयेत् । न पादो धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ॥
 “ न भिन्नमण्डे भुञ्जीत न माघप्रतिपूषिते । उपानहौ च वासश्च घृतमभ्यर्च्य धारयेत् ॥
 “ उपवीतमलंकारं स्रग्मं करकमेव च । बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्या भिन्नं तथासनं ” ॥

१५

बालातपः शराकालातपः । संग्रहातप इत्येके ।
 “ न कर्म निष्कलं कुर्यान्नायाया न सुसोद्यं । गवां पृष्टेन यानं तु सर्वथैव विगर्हितं ” ॥
 रथादियोगे त्वीर्षद्विगर्हितमिति श्रेयं ।

“ रात्रौ च वृक्षेमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् । सर्वं च तिलसंवर्द्धं नायादस्तमयं प्रति ॥
 “ नार्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । न शुद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविः कृतं ॥
 अयं च साक्षाद्बुपदेशनिषेधः । “ श्रावयेच्चतुरो वर्णांश्च कृत्वा ब्रह्मणमवतः ” इति करणे
 तु न दोषः । उच्छिष्टं मुक्तावशिष्टं न दद्यात् । शुद्रस्य गौतमेनोच्छिष्टशानं शिल्पवृत्तिश्चेति
 (२।१।६१-६९) उच्छिष्टशानस्याभ्यनुज्ञानाच्च दोषः । दातुस्तु भवत्येव । एवं च यदि प्रत्य-
 ग्यमर्गगीकृत्योच्छिष्टं ददाति तदा तेन भक्षणीयं । यथा कुक्षेत्रादौ दातुरभ्युदयः प्रतिग्रहीतुर्दोषः २५
 इवमत्रापि केष्विदं । सांप्रदायिकास्तु उच्छिष्टदानप्रतिषेधो गृह्यश्रुद्विषयः । तद्विज्ञाय
 सुद्वेयं । तथा च व्याघ्रः

“ उच्छिष्टमर्जं दातव्यं शुद्रायगृहमेधिने । गृहस्याय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिनं इति ” ॥
 “ न चास्थोपदिशेर्द्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ” । धर्म धर्मशास्त्रं । पूर्वधर्मनिषेधस्तु दंडनीतिविषय
 इति व्याख्याताः ।

३०

“ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कंदूयेतात्मनः शिरः । न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नानादिनोत्ततः ” ॥
 एतत् शिरः । इदं च शिरःस्नानं शतस्य ।

१ अर-सा । २ छ-कृत । ३ उद्वज इष्ट, र-इष्ट । ४ अर-माना । ५ र-प्रेतधूमो । ६ ह्यर-वर्ज्या

७ र-नाम । ८ छ-त्याप । ९ अ-नु । १० इ-प्रस । ११ अदर-पूर्वनिषेधस्तु ।

“ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिधिः ” । भोजनोत्तरं स्नानस्य निषेधो रागप्राप्तस्य ।

“ भद्रं भद्रमिति श्रुत्याद्भद्रमित्येव वादयेत् । शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ” ।
शुष्कं फलशून्यं । एवं विवादोऽपि ।

“ नाज्ञातेन समं गच्छेज्जेको न वृषष्ठे ” सह । अनातुः स्वानि सानि न स्पृशेदनिमित्ततः ” ।

५ सानि छिद्राणि ।

“ रोमाणि च रेश्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् । प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसंगतत्र वर्जयेत् ” ।

“ न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् । यमान्सेवेत नियतं नित्यं च नियमान्बुधः ” ।

“ आनुशंस्यं क्षमा स-यमर्हिता दमस्पृहा । ध्यानं प्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ” ।

“ शौचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । व्रतोपवासो मोनं च स्नानं च नियमा दश ” ।

१० “ नायाच्छत्रस्य पक्षात्ते विद्वानैश्राद्धिनस्तथा ” । अश्राद्धिनः श्राद्धारहितस्य ।

“ आददीताममेवास्माद्वृत्तविक्रयजकं । उत्तमेवत्तपैर्नित्यं संवत्सराचरेत्सदा ” ।

“ निनीषु, कुलमुर्कबन्धमानघर्मास्त्यजेत् । गुरुन् भृत्याञ्चोन्निहर्षिर्नार्थिष्यन् वेषतातिधीन् ” ।

“ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु त्यजेत्स्वयं ततः । येनाथ पितरो याता येन याताः पितामहाः ” ।

“ एषोदिता गृहस्यस्य वृत्तिर्विप्राय शाश्वती । स्नातकव्रतकल्पश्च सत्यवृत्तिकरः शुभ ” इति ॥

१५ अत्र “ स्वर्गाप्युपयशस्यानि व्रतानीमानि चारयेदिति ” मनुस्मृतावुपक्रमात् स्नातकव्रतकल्पश्च

“ सत्यवृत्तिकरः शुभ ” इत्युपसंहाराच्च मध्ये श्रुतानां नञामुपपदेनाभ्यापत्युदात्ता अंगीक्रियन्ते ।

तदुक्तं भगवता जैमिनिना (४।१।३) “ तदुत्तमं कर्मणि पुरुषार्थायेति ” । तथा

“ उपक्रमे धृतं कर्मचाविव्रतपदं यतः । तदन्वयप्रकृतकर्म विशेषो नोऽत्र विद्यते ” ।

“ तेन लक्षणयाऽप्यत्र पर्युदासः स च कृतो । बहिःश्रुतः कलाकांक्षी पुरुषार्थत्वमृच्छतीति ” ॥

२० संकल्प एव वाऽत्र लक्ष्यते । उदाहृता च तत्रैव स्मृतिः ।

“ त्रिसंयं जपता तेन सावित्री नेक्ष इत्यर्थः । आदित्यं ध्यायता कार्यः संकल्पः पापनाशनः ” ॥ इति

विस्तरस्तु तत्रैव स्नातकव्रतकल्पे द्रष्टव्यो दुर्गमस्त्वमिया नेह प्रपंचितः । अन्ये च स्नातकधर्मा

मानवगीतमीयादिशास्त्रे द्रष्टव्याः । विस्तरमयानु नेह प्रपंचिताः । इति स्नातकधर्मप्रकरणं ।

स्नातकमेदा उक्ता गौमिलेन “ विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतः स्नातकश्चेति ” । विद्या-

२५ वैशाधीत्यस्नान कृतवानिति विद्यास्नातकः । व्रतान्येव कृत्वा स्नानं कृतवानिति व्रतस्नातकः ।

विद्यामधीय व्रतानि कृत्वा च यः स्नाति स उभयस्नातकः । तेषामेत्यः श्रेष्ठः । उभौ तुल्यौ ।

इति स्नातकमेदाः ॥

उपकुर्वाणकस्य गार्हस्थ्यं कर्तुं विवाह उक्तो याज्ञवल्क्येन (आचारे ५२)

“ अविप्लुतवद्भक्ष्यो लक्षण्या स्त्रियमुदहेत् ।

१० “ अनन्यपूर्विकां कृतामसर्विदं यवीयसां । अतो गिणीं प्राप्नुमतीमसमानार्थगोत्रजामिति ” ॥

अस्यार्थः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां । बाह्यानि मनुनोक्तानि (३।१०)

“अभ्यंगांगी सौम्यनाग्री हंसवारणगाभिनी । तनुलोमकेशदशनां मुदंगीमुद्रहोस्त्रियामिति ” ॥
वर्ज्या आह स एव (३८-९)

“ नोद्वेहेत्कपिलां कन्यां नाधिकार्णो न रोमिणीं । नर्क्षकुसुनदीनाम्नीं नात्यपर्वतनामिकां ॥

“ न पश्यहिप्रेष्यनाग्रीं न* विभीषणनामिकामिति ” । विष्णुपुराणे (३११/१८-१९)

“ न इमश्रुत्यंजनवतीं न चैव पुष्पाकुर्ति । न घर्षस्वरां क्षाणां तथा काकस्वरां न च ॥

“ नानिवद्देक्षणां तद्वद् वृत्तांशीं नोद्वेहद् बुधः ” । अनिवद्देक्षणां मनोनुरंजनक्षणांरहितां ।

“ यस्याश्चै रोमशो जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ । गंडयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वेहत् ॥

“ नातिरक्तच्छविं पांडुरकरजामल्लेक्षणां । आपोनहस्तपादां च न कन्यामुद्वेहद् बुधः ॥

“ न वामनी नातिदीर्घा नोद्वेहत्संगतभ्रुवं । न चातिच्छिद्रदशनां न कराटमुखी नर” ॥ इति ।

आभ्यन्तरायुक्तान्यम्बलायनमेव (गू. सू. १/५५-६) “अष्टौ पिंडान्कृ-वा कृतमग्रे प्रथमं जज्ञ १०

कृते सारयं प्रतिष्ठितं । यदिपुं कुमारी येभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां । यत्तत्पुं तद्वद्व्यसामिति विंहा-

नमिमंज्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृशणेति । क्षेत्राच्छेदुमयतः सस्याम्प्रतिगृह्णीयाद्ब्रह्मस्यस्याः प्रजा

अविश्वतीति विषाहोद्गात्पशुमतीवेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्याविनांशिनोद्गात्सर्वसंपन्नाद्देवनात्कितवी

चतुष्पथाद्भिरवाजिनीरिणादव्या इमंज्ञानास्पतिप्रीति” । देवर्षेण श्रुतं । ईरिणमुखरं । न अन्यः

पूर्वो यस्याः साऽनन्यपूर्विका । दानेनोपमोगेन वा । कांतां मनोनयनानंदकारिणीं । यद्योक्त- १५

मापस्त्वमेव “ यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्धयस्तस्यामुद्धिरिति ” । इयं च परीक्षा कुल-

परीक्षोत्तरं कार्या । “ कुलमग्रे परीक्षिते”त्याम्बलायनस्यूतेः (१/५११) ।

मनुः (४/२५७) “ उत्तमेकतमो निर्वर्त्य संवधानाचरोत्तमेति ” । उत्तमानाह स एव

“ विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिर्दिष्टैः । अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

“ अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संबन्धिनाः सदा ” । नीचानाह स एव

“ ये स्तेनाः पिशुनाः कृषिा ये च नास्तिकवृत्तयः । विकर्मणा च जीवंतो विकृताकृतयस्तथा ॥

“ मबद्धवैराः शूर्ये राजकिस्त्रिबिणस्तथा । ब्रह्मस्वादननिन्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥

“ अमजा येपु वंशेषु स्त्रीमर्जाप्रसवास्तथा । पतिह्यथ सुवासिन्यस्ताश्च यत्नेन वर्जयेत् ” ॥

ताम् वक्ष्याम ।

“ महर्षयपि समृद्धानि गोजाविचनवान्यतः । स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

“ हीनक्रियं मिःपुरुषं निच्छंदो रोमंलंशैस्तं । क्षय्याभ्याज्यपसमारिष्यित्रिकुट्टिकुलानि च” ॥ तथा

“ कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणात्कर्मणेन च ॥

“ शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रपत्यैश्च केवलैः । मोमिरस्यैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेधया ॥

“ अयाज्ययाजनेष्वेव नास्तेक्येन च कर्मणा । कुलान्वकुलतां यांति यानि हीनानि मंत्रतः” ॥ इति ।

विष्णुः “अथं पित्रा परीक्षेन मात्रा कन्यां परीक्षयेत् । कृष्या भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथेति” ॥ ३०

नारदेन कन्यालक्षणन्युक्तानि

“ पूर्णचंद्रमूर्ती कन्या चानुर्यस्यप्रमा । विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखं ॥

१ ह-द्वहंती । २ अइडाफह-था । ३ “ अविदासिनो ” इतित्याम्बलायनीन्यायपाठः । ४ फट-
प्रजा । ५ फ-सी । * नव शीघ्रमेति मुद्रित मनुस्मृति पुस्तके पाठः ।

एवं स्थिते मातुलकन्यापरिणयने यथायथित्वादिस्मरणं तदामुरादिविवाहोत्पन्नाविषयं द्रष्टव्यं । किं तत्र प्रमाणमिति चेदुच्यते ।

- “ गोत्ररिषये जनयितुं भजेद्भूमिः सुतः । गोत्ररिषयानुगः - पित्रो व्यपैति ददतः स्वधेति ”
 (१।१४२) मनुवचनेनोद्देश्यविशेषणस्य पुंसवस्याविवक्षितत्वेन दानकर्मभूतस्य जनक-
 ५ कुले संबंधमात्रनिवृत्त्या सार्पिण्यस्यापि निवृत्तिः प्रतीयते । अतः कन्याया अपि
 माह्नादिविवाहचतुष्टये दानसद्भावात्तत्र च सार्पिण्यस्य निवृत्तेस्तत्परं मातुलकन्यापरिणयनं ।
 आसुरादिविवाहेषु दानाभावात्सार्पिण्यनिवृत्तेस्तत्परो निषेध इति । कथमिदानीं मातुलकन्यावर्त्ये-
 १० त्स्त्रेयी दौहित्री वा न परिणीयते । “ अस्वर्ग्यं लोकादिद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति ” निषेधा-
 दतो न दुराचारात्त्वमिति । अत्रोच्यते । “ गर्भे तु नो ” इत्यस्यामुचि पूर्वेषामाचरितं स्मृत्यनु-
 १५ मेयश्रुतिविरोधाच्च तादृशविधिकल्पकं । यत्र हि नान्यविरोधोऽप्राप्तार्थकत्वं च तत्रैव विधिनियेष-
 कल्पनं यथोत्सुकैर्ह स्मै पूर्वं समाजगमुरित्यादिषु । अन्यथा “ प्रजापतिरुपसमन्यैस्त्वां दुहितरमि ”
 स्यादर्थवाददर्शनाद्वन्यैरपि दुहितुमभनं कर्त्तव्यमिति कल्पनं तदुत्करीत्या केन निषायेतामिदार्थवादेषु
 च बहवोऽर्थाः । केचने सिद्धार्थानुवादका यथाग्रीर्हिमस्य मेपजं वायुर्ब्रह्मेपिष्टा देशतेति । केचन राग-
 २० प्राप्तानुवादका यथा तस्माद्दत्तो मातरं स्वसारं चाधिरोहति । यथा च ” तस्माच्छूभ्रूः श्वशुराश्च पुत्रश्च
 २५ दुहिताश्च सुरा पीत्वा विलपंतश्चासते ” इत्यादि । केचन प्रायो दृष्टानुवादका यथा तस्मात्प्रजा दशमासान
 गर्भं धृत्वा एकादशमनुप्रजायन् ” इत्यादयः । नेतावता विध्यादिकल्पनं अत एव स्वार्थे तात्पर्या-
 मावाप्त विधिपरत्वमभीकृतं सोऽरोदीदित्येवमादीनां मीमांसकैः । एवमत्रापि “ गर्भे नौ ”
 इत्यस्यां पूर्वोचरितमात्रं कीर्यते इत्यादि शास्त्रदीपिकाप्रकाशे पितामहचरणैर्विस्तरणोक्तमेव ।
 वस्तुतस्तु नो आर्वा अनिता जनयिता गर्भे नु गतः कः गर्भे कृतवानिति माध्याचार्यव्याख्यानमेव
 २० युक्तं । करिष्यस्यानुदात्तत्वेन पाताद्रेफातत्वदर्शनाच्च । अनित्यस्यातोदात्तत्वेन पाठाच्च जंत-
 मेव न तु लुहंतम् । ‘ तिड तिड ’ (८।१।२८) इत्यनुदात्तत्वापत्तेः । तेन अनित्यस्य जन-
 यिष्यतीति व्याख्यानमयुक्तं । अत एव “ न वा उ ते तन्वा तन्वं १ संपपृच्यो पापमाहुर्व्यः स्वसारं
 निगच्छात् । अन्येन मत्वमुदः कल्पयश्च ॥ ते भ्राता सुमगे बध्नेतत् (अ. सं. ७।६।८) ” इति
 यथोक्तप्रत्याख्यानं संगच्छते । अस्यार्थः । हे सुमगे ते तव तन्वा शरीरेण तन्वां स्वीयां तनुं
 २५ न वा उतैव संपपृच्यो संपर्कयिव्यामि । तत्र हेतुः । यः स्वसारं निगच्छात् यः स्वसारं गच्छति तं
 लोका देवाश्च पापिष्टमाहुः । तर्हि मे संतोषः कथं स्यात्तत्राह । मत् मत्तः जायमानाः प्रमुदः त्वं अन्येन
 पुंसा कल्पयश्च अर्जयस्व ते भ्राता यमः एतत्कर्म न वहि न कांक्षनीति’ दिक् । आयाहीदित्यस्यां
 च रागप्राप्तस्यानुवादः । कथमनियतप्राप्तस्य नित्यवदनुवाद इति चेत् । “ तस्मात्प्रजा ” इत्यस्य
 वाक्यस्य नित्यप्राप्तिः । तत्र यथैवानियतप्राप्तिमुपजीव्यानुवादोपपत्तिरेवमत्रापि । यत्तु दानेन
 ३० सार्पिण्यं निवर्त्तत इति तत्रोच्यते

“ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमाणादि । सदृशं धीति संयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमिः सुतः ”

१ इ-म । २ छ-इत्यस्य । ३ फ-पूर्व ; छ-पूर्व । ४ फ-मनु । ५ र-पाठ । ६ र-नृत्वा ।
 ७ र-ये । ८ र-च्छ । ९ मनु (१।१६८) ।

इति पुंस्त्वविशिष्टानुवादेन सज्ञाकरणात्कन्यायाश्च दत्त्रिमसंज्ञाभावाद्विप्रानुवादेन विधीयमानापि सापिंड्यनिवृत्तिर्न कन्याया भवति ।

नन्वेवं दत्त्रिमस्य सापिंड्यनिवृत्तौ जनककन्यादिपरिणयनं स्यात् । स्यादेव यद्यूर्ध्वं सप्तमा-
पितृवंधुभ्यो मातृवंधुभ्यः पंचमाद्रीजिनश्च सप्तमादिति वाक्यं नामविध्यत् । अत्र हि बीजि-
ग्रहणेन दत्त्रिमस्य जनककुले सापिंड्यमस्तीति ज्ञायते । गोत्रनिवृत्तिस्तु । “स्वगोत्राद्भ्रश्यते ५
भारी विवाहात्सप्तमे पदे” इत्यनेन वचनेन न त्वेनर्न । अतो मातुलकन्यापरिणयनं
दुराचारः । अत एव मट्टपादैरुक्तं “वसुदेवांगजाता च कौतियस्य विरुध्यते” इति ।
बौधायनेन च दुराचारस्य रिगण्यता स्पष्टमेवोक्तं (१।१।१७-२२) “पंचघ्रा विप्रति-
पदिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनुभ्याख्यास्यामो तथैतदनुपदेन सह-
भोजनं स्त्रिया सहभोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृवसुवहितृगमनमिति । अथोत्तरत ऊर्णा- १०
विक्रयः सीधुपानमुमयतोदन्निर्भ्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमिति । तत्रेतरदितरस्मिन्कुर्वन्
कुस्यति । तद्देशमागम्यत् मिष्येतदिति गौतमः । उमयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोध-
दर्शनाविति ” ग्रंथेन । सीधु मयं । उमयतो वंता येषां ते उमयतोदन्तः । तैरुमयतोदन्तिः । व्यध-
हारस्तत्करणकय विक्रयरूपः पानादिरूपो वा । आयुधीयकं आयुषेन जीवनम् । बृहस्पतिरपि
“उद्ब्रूते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजेः । मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥ १५
“उत्तरे मयपाश्चैव स्पृष्टा नृणां रजस्वलाः । सजाताश्चापि गुणहतिं प्रातुभार्याममर्तुकां ॥
“सर्वदेशेष्वभाचारो रथ्यातां ब्रूलचर्षणमिति ” ॥

विशेषः स्मृत्यन्तरे “गायत्र्या उपवेष्टुश्च कन्या नैवोद्बोद्धिजः ॥

“गुरोश्च कन्या शिक्ष्यो वा तत्संतत्याऽपि नेष्यते । पुरुषप्रयत्नेनैव भ्रात्रादेर्नैतद्विध्यत ” इति ।

सप्तममातामहकुले सापिंड्यमाह सुमंतुः “पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो २०
मातुलास्तद्भगिन्यो मातृव्रसप्तस्तदुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भामिनेषामन्यथासंकरकारिणः
स्पृशति ” । द्वितीयास्तद्भेदेन मातुलपरामर्शः । अत्र च यावद्वचनं वाचनिकमिति न्याया-
परिगणितेष्वेव सापिंड्यं न सप्तमादिपर्यंतं एतत्सापिंड्यविषयमेव ।

“असर्पिंश्च यथा मातुलसर्पिंश्च यथा पितुः । सा प्रशस्ता दिनातीनां दारकर्मणि मैथुन ” (३-५) इति ॥
मनुवाक्यमिति निबंधकृतः । एतदुपपत्तिश्च द्वैतानिर्णये उक्ता । अत्रासर्पिंशमिति निषेधः २५
सार्वभौमिकः । असमानार्पणोऽज्यामिति त्रयाणां तत्र क्षत्रियवैश्ययोः पुरोहितगोत्रं न स्वत इति ।
यथीयसीमिति वयसा परिमाणन च न्यूनां । वयोन्यूनताया विशेषमाह मनुः (१।९४)
“त्रिंशद्वर्षोद्बोद्धेकन्या दद्यात् द्वादशवार्षिकां । व्यष्टवर्षोद्बवर्षो वा धर्मे सीदति सत्वर ” ॥ इति ।
व्यष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः । बृहस्पतिर्विंशेपमाह २०

“त्रिंशद्वर्षो दशान्द्रां तु मायौ विदेत नक्षिकां । एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमाप्नुयादिति ” ॥

भ्रातृमतीति पुत्रिकाकरणशकानिवृत्तये मनुः (३।११)

“यस्यास्तु न भवेद्धाता न विज्ञायेत वै पिता । नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया” ॥ इतिः
अनेन पितुरभिप्रायमात्रेणापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । अत एव गौतमः
(२८।१७-१८) “ अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषां । तत्संशयाज्ञोपयच्छेदप्राप्तकामिति ” ।

- पुत्रिकाकरणप्रकारादिकं व्यवहारमयूखे दर्शयिष्यामः । असमानार्धगोत्रजामिति ।
५ आर्षं च गोत्रं च आर्षगोत्रे । समाने आर्षगोत्रे च समानार्धगोत्रे । समानार्धगोत्रे जाता समानार्ध-
गोत्रजा । न तादृशा असमानार्धगोत्रजा । अत्र च प्रत्येकं प्रतिषेधः । समानार्धा नोद्वाहा ।
सगोत्रा च नोद्वाह्येति प्रत्येकं प्रायश्चित्ताध्यानात् । तच्च प्रायश्चित्तमयूखे वक्ष्यते । आर्षं प्रवरः ।
गोत्रप्रवर्षकस्य ऋषेर्व्यावर्तको मुनिविशेषः । वत्सादिषिणयोः गोत्रभेदे प्रवरैक्यात् व्यामूष्यायणान्
संस्कृतीनां प्रवरभेदेऽपि सगोत्रत्वादुभयोपादानं । मातामहगोत्राऽप्यपरिणया । तथा च मनुः
१० “ मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रा तथैव च । समानप्रवरा चैव त्वरका चांद्रायणं चरेदिति ” ।
अत्र सगोत्रा नोद्वाह्येत्यनेनैव मातृगोत्रपर्युदासे सिद्धे मातृगोत्रग्रहणं मातृविवाहात्पूर्वं
गोत्रनिवृत्त्यर्थं । तथा च मातामहगोत्रा नोद्वाह्येति फलितं । तच्च मास्यदिनीयानां । तथा “
वत्सविंशतिमतटीकायां सत्यापादवचनं “ मातृगोत्रं मास्यदिनीयानामिति ” ।
अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः । तत्र स्मृत्यर्थसारे गोत्रलक्षणमुक्तं

१५ “जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्राजिगोतमाः । वसिष्ठकश्यापगस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

- † “ एतेषां ग्रन्थपत्र्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ” इति । अपत्यानीति न साक्षात् ।
किंतु पुत्रपौत्रादिपरंपरया । तथा बौधायनोऽप्याह “ एतेषामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यं तद्गोत्रमित्याक्षतम् ” इति । एवमुच्यमाने भृग्वादीनां गोत्रत्वं न स्यात् । तत्र
केचिद्विष्टापरया परिहरन्ति । अपरे भृग्वादिषु अनाविद्विष्टानां गोत्रत्वसमाख्यानात्प्रवरमंजरी
२० प्रयोगपारिजातमद्वयपरिजातादिग्रन्थविरोधाच्च न गोत्रत्वमपलपितुं शक्यम् । किंतु
यत्र शिष्टानां गोत्रत्वमसिद्धिस्तद्गोत्रं मंत्रत्वादिवदित्याहुः । वस्तुतस्तु एतस्य पक्षस्य
सुत्रानारूढत्वात्प्रवरत्वं गोत्रलक्षणं युक्तमुत्पद्यमानम् । तथा च सत्यापादसूत्रे प्रवरानुक्त्वा
तेगोत्राणीत्युक्तं । व्याख्यात च श्वरस्वामिभिः “ प्रवरैर्गोत्राणां गणव्यवस्था समानता
चेति ” । एवं च स्वरूपतः समानतया च गोत्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वमुक्तं । तथा च
२५ प्रवरत्वमेव गोत्रमित्युक्तं भवति । ततश्च यमेवैकमधिकृत्य प्रवरान्नानं सोऽधिकृतो गोत्रं । तस्य
वैकस्याधिकृतस्य येषु स्वस्वमणान्तर्गतेषु अनुवृत्त्यास्य साम्यं ते सगोत्रा इति फलितमिति
पितामहाचरणोक्तपक्ष एव श्रेयान् । एव च शिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति । बहुग्रन्थविरोध-
परिहृतो भवति । यत्तु बौधायनोद्भिर्गस्त्याष्टमानामपत्यं गोत्रमित्युक्तं । न तद्वक्षणाभिप्रायेण
कित्वयोगव्यावृत्त्येति ज्ञेयं । न चैवं वत्सविद्योरादिषिण्यादिभिः समोत्रतापत्तिरिति वाच्यम् ।

- २० “ एक एव ऋषिर्वात्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वंशिरसदंगणादिति ” बौधायन-
पर्युदासात् । अनेन च पर्युदासेन ज्ञायते भृग्वंशिरोगणेष्वस्ति सगोत्रत्वमिति । य-
प्रवरमंजरीकृता कचिन्नातैवैषां सगोत्रतेत्युक्तं तत्पूर्वापरग्रन्थविरोधात्परमताभिप्रायेण
यत्तु विश्वनाथेनोक्तं

“ भृगुर्गमिरोन्यदधिकचिद्वेद्यावत्सु वर्चनं । तावत्तमानगोत्रत्वमिति केचित्समूचिरे ।

“ तत्रैकं सति सर्वत्र संगोत्रत्वनिबन्धने । अनुदाहे तु कुत्र स्यात्प्रवर्त्यं प्रयोजकमिति ” ॥ तदस्माभिः पूर्वमसंकीर्णोदाहरणोपन्यासादप्यस्तं । तस्मादस्ति हरितादीनामपि गोत्रत्वं । यद्यपि गोत्राणामानर्थ्यं तथापि यानिधिकृत्य प्रवरा आग्रातास्ता दशगणा एकोनपंचाशद् । उक्तं च बौधायनेन

“ गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदाणि च । ऊनपंचाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनादिति ” ॥ ५

ते गणा यथा । भृगूणां सप्त ७ । जमदग्नेस्तदंतर्गवः । विश्वामित्राणां दश १० । अजेश्वत्वारः ४ । अंगिरसां सप्तदश १७ । अजैव गौतमभरद्वाजयोरंतर्गवः । कश्यपानां त्रयः ३ । वसिष्ठानां चत्वारः ४ । अमस्तेश्वत्वारः ४ । तथा च संप्रैहे उक्तं

“ सतेह भृगवः सप्त दशोभिरस एव च । ततोऽज्यश्च चत्वारो बोद्धव्याः कश्यपाश्चतस्रः ॥

“ चत्वारोऽन वसिष्ठाः स्युर्विश्वामित्रास्ततो दश । अमस्तयस्तु चत्वार इति संप्रैहकुह्वरः ” ॥ १० प्रवराः शिष्टपरंपराप्रसिद्धाः ।

इति गोत्रप्रवरलक्षणं ॥

“ अथोद्दिष्टगणक्रमेण बौधायनादिसूत्रोक्तानि गोत्राणि प्रवर्ष्यते । तत्र तावत् भृगूणां सप्त अंतर्गणाः ।

१ तत्र केवलभार्गवाः पंच । अर्द्धिषेणाः यस्काः मित्रयुवो वेन्याः शुनका इति । तथा । १५ आर्द्धिषेणा नैरय्यो ग्राम्यापणयः कात्यायनाध्वद्राश्याः पेटकलायनाः सिद्धाः सुमनायनाः गौरीभिरामिरिवेते आर्द्धिषेणाः । तेषां पंचार्षेयाः । भार्गवव्यावनामवानार्द्धिषेणानपेति । पशामविवाहः । इत्यार्द्धिषेणमजः ।

यस्को मौनो मूको वायुलो वर्ष्युष्पः मातृलयो ॥ राजतेनो बुद्धिनो मास्करो देवतापनो जैर्वतायनो वाकलयो माध्यमेयो वासयः कौशाचेयाः कौटिल्याः सत्यकेयाः कौचित्याः २० सत्यकयश्चित्रेनाः भार्गवतयाः कर्ष्वकेयाः । औतथाः और्धुविन्नतयः मागुर्विध इत्येते परकाः । तेषां व्यार्षेयः प्रवरो । “ भार्गवैतैहव्यसावेतसेति ” । इति यस्कगणः ॥

मित्रयुवो रौक्मायणाः नाशायजनाः रोष्ट्यायनाः रौक्योयनाः सत्वंदिनाः सुरभिनेया माह्या-
दया घात्याया महायान्यस्तार्क्ष्यायणा औरक्षायणा वाजायना उक्षायणा माजायना केतवायना इत्येते मित्रयुवत्तेषां व्यार्षेयः प्रवरः । “ भार्गववाध्वयश्चैवोदासेति ” । इति मित्रयुगमः । २५ वेन्याः भार्या वाष्कलास्तोषा व्यार्षेयः प्रवरो भवति । “ भार्गवैवेन्दुपार्षतेति ” । इति वेन्यगणः । शुनका गार्गसमायजपयः सौगंधयः सार्दमायना योगायना मत्स्यगंधा भार्यायणा श्रोत्रियास्तैत्तिरिया इत्येते शुनकास्तेषामेकार्षेयः प्रवरः शुनकेति गुत्समदेति वा । इति शुनकगणः । इति केवलभृगवः ।

अयं गणद्वयं सप्तैव्यतंगत वत्सविदार्यं तदुच्यते । मार्कडेया मांडव्या पार्द्धिकेयाः काश्येयाः कासिेयाः* कांसप जालेन दार्मायणाशार्कराक्षा देवत्यापनीः शौनकायनाः माधूकेया पार्थिकाः ३०

१ २-सतेति पितामहवरणा वत्साष्टिषेणोर्विदाष्टिषेणोश्च मित्रगोत्रयोः समानप्रवरयो रसमोत्रमित्यनेन पर्युदाहारमेवेन असमान प्रवरामित्यस्यामदभक्त्वात् । २ अथबहुक-तत्तदयाः, ह्य-तत्तदण्य । ३ क-गृहप-
रिष्ठे । ४ २-गमिर्गमि । ५ इहइहअय-अयि । ६ २-भोत्रवाः ; फल-भोत्रयाः । ७ टअ-वेत । ८ ग-तैरुपायना । ९ २-व्या । १० २-ग्रामकामि । ११ २-मार्कडेया । १२ रहफ-यना । १३ फ-व्यार्द्धिक ।

† इग-यत्र जमदग्न्या । ॥ यहा-मायो । ॥ २-पाठः ।

कांसाः प्राप्तायनाः पैंगलानां प्रेषयो बाह्यकयो वैश्वानरयो रयो वेहनिरयो विरोहिता बाह्या गोढा-
यणाष्टकयः काशकृत्स्ना वाङ्मत्तकाः कृतमाया एतिशायनाः सौकृतयो मंडविः सोविस्तयः हस्तप्रथो
हस्ताग्रयः शौद्धकयः सौद्धकयः वैकर्णयः द्रोणजिह्वयः । औरसयः कांबरोदरयः कंठोरकुट्टेहल-
विरूपाक्षः मिक्काश्वा उच्चैर्मन्यवः वैमत्याः आर्यायणाः मार्क्यायणा काव्हायनाः वायवाः देवमत्याः

- ५ आर्क्यायणाः कांकायना वायानिनः शार्करवश्चांद्रमसाः गंगेया तोयेया याज्ञेया यावतिर्बाहुमित्रायणा
आपिशलयः वैष्टपरेया लोहितायना उष्ट्राक्षा मालार्यानाः क्षारद्वतायना राजितवाहाः वासा वात्सा
वात्स्यायना इत्येते वत्सास्तेषां पंचार्षेयः प्रवरो 'मार्गवच्यावनाप्रवानौर्वैद्' इति ।

इति वत्सगणः ।

- विदाः शैला अवयः शौलाः प्राचीनयोग्या अमघदानाः कांठरययो वैतभृताः पुलस्तयः आकी-
१० यणास्तात्रायणाः कामला इत्येते विदास्तेषां पंचार्षेयः प्रवरो भवति मार्गवच्यावनाप्रवानौर्वैद् 'इति ।

इति विद्गणः ।

- आपस्तंबस्तु विद्गणविशेषमाह स उच्यते । तत्र यस्कगणो धीतहव्यगणत्वेन
व्यपदिष्टः । सावेतसेत्यत्र सावेदसेति शुनकगणो गार्त्समदत्वेन व्यपदिष्टः । मित्रयुगणो वाज्य-
गणत्वेन व्यपदिष्टः । विद्गणस्तु नोक्तः । कात्यायनेन भृगोर्द्विदशगणा उक्ताः । तद्यथा वात्स्या-
१५ यनाः आवाच्याः वैजवाः क्षाठरमाठराः विदाः । आर्हिषेणाः वत्साः वेदविश्वज्योतिषः पार्श्व-
इवेताः आपिशायनाः धीतहव्याः गृत्समदाश्चेति । वात्स्यायनानां पंचार्षेया 'मार्गवच्यावनाप्रवानौर्वै-
जामदग्न्येति' । आवाच्यानां 'मार्गवच्यावनावाच्येति' । वैजवानां 'मार्गवच्यावनाप्रवानवैजवने-
मच्येति' । क्षाठरमाठरानां 'मार्गवक्षाठरमाठरेति' विदानां 'मार्गवच्यावनाप्रवानेति' । आर्हिषे-
णानां पूर्वोक्तः । वत्सपुरोचसां 'मार्गवच्यावनाप्रवानवात्सपौरोचसेति' । 'मार्गववत्सपौरोचसेति' वा ।
२० वेदविश्वज्योतिषाणां 'मार्गववेदवेद्वज्योतिषेति' । पार्श्वेयानां 'मार्गववेम्यपार्षेयैति' । आपिशायनानां
'मार्गववाज्यवेद्वोदासेति' । धीतहव्यानां 'मार्गवधैतहव्यसावेचसेति' । गृत्समदानां 'गार्त्समदेति' ।
'मार्गवगार्त्समदेति' वा ।

- लौगाक्षिस्तु सप्तगणेषु विशेषमाह । गणास्तावत् । वत्सा विदा वात्स्या आर्हिषेणाः
सालायना धीतहव्या गार्त्समदाश्चेति । तत्र वात्स्यानां पूर्ववत् । विदानां व्याप्येया मार्गवौर्वै-
२५ जामदग्न्येति । वात्स्यानां मार्गवच्यावनाप्रवानेति । आर्हिषेणानां पूर्ववत् । सालायनानां मित्र-
युववत् । धीतहव्यानां मार्गवधैतहव्यसावेचसेति । एवं पूर्वोक्तेषु वत्सविद्विद्विषेणानामन्योन्यमविश्राहः ।
गौत्रप्रवरैक्यात् । यस्का मित्रयुवेन्यशुनकाः परस्परं न विवेहेयुः । बौधायनमते प्रवरैक्यात् पूर्वोपपादित-
प्रकारेण गोत्रैक्याच्च । यस्कादिचतुर्विंशद्विभिर्भवत्येव विवाहः । सगोत्रत्वामावात् ।
ननु मार्गवरूपैकप्रवरसाम्यात्कथं विवाहः । उच्यते

- ३० " पंचानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वयोः । भूषांगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति "
बौधायनयचनेन भृगुगणे एकानुवृत्तेरप्रयोजकत्वात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं । इति मार्गवनिर्णयः ।

अपोगिरोनिर्णयः । तत्र तद्गणास्त्रयः । केवलांगिरसो गौतमा मरदाजाश्चेति । तत्र केवला-

१ र-वि २ र-य । ३ र-कर्म्यायणाः अहल कर्मोपणा । ४ उहल-सभायताः ; र-सभायनोः ।

५ फ-विवाहयेयुः । ६ फ-आगिरसाः ।

गिरसः पद । चत्वारो भरद्वाजाः सप्त गौतमा इत्येवं सप्तदश । तत्र केवलांगिरसां षट्गणमध्ये एकः संकृतिर्बौध्यायणः तत्तत्प्रकरणे निरूपयिष्यामः । अवशिष्टाः पंच तथया । विष्णुवृद्धकण्व-
हरितरथीतरमुद्गलाख्याः । ते उच्येते । विष्णुवृद्धाः श्रुतामताः मद्रुणाः मद्रुणा वादरायणाः
मातृयप्रायणाः । सारथिकः शालंकायना नैतुष्याः स्तुत्याः भारुष्या वैहोढा देवस्यातयः इत्येते
विष्णुवृद्धास्तेषां व्याप्येयः प्रवरः 'आंगिरसपौरकुत्सत्रासदस्यव' इति । इति विष्णुवृद्धगणः । ५

कण्वाः औपमयः कठायना बाष्कलाः पौलाः हलिनी मांजिः मांजयः मौजिर्गंधा विजिवा जया
वाजश्रवस इत्येते कण्वास्तेषां व्याप्येयः प्रवरः 'आंगिरसाजमीढकाण्व' इति । इति काण्वगणः ।
हरिताः कौतसः सांख्यो दाम्भ्यो भैम्यो भैमगवो मलायुर्लंबोदरो बलोदरो महोदरो नैमिश्रयो
मिश्रोदना मिश्रयः कौतपाः कारीषयः कौल्यः पौल्यः मौद्गलो माधूपमांघातृमांढकारय इत्येते
हरितास्तेषां व्याप्येयः 'आंगिरसांबरीषयोधनाम्ब' इति । इति हरितगणः । १०

रथीतरा हास्तिदासिका य्हायना नैतिरक्षयः ऐशानयः शैलालयः मिळैमिल मायसा वहवा
भैक्षवाहा हेमगया इत्येते हरितास्तेषां त्रयः प्रवराः 'आंगिरसवैरुपराधीतरेते' । इति रथीतरगणः ।

मुद्गला हिरण्याक्षा तुक्षार्कपम्माभिनाः क्षपासस्याः क्षपायणाः वीर्षजंघाः प्रबलजंघाः
स्तरणमिंदव इत्येते मुद्गलास्तेषां त्रयः प्रवरा 'आंगिरस मार्यैश्वमौद्रत्येति' । इति मुद्गलगणः ।
इति केवलांगिरसः । एषु पंचसु स्वैरवं गणं हिंसा परस्परं विवाहः । ययप्यांगिरसेति प्रवरैक्यं सर्वत्र १५
तथाप्यंगिरोगणत्वादद्वेयः ।

अथ भरद्वाजांगिरसः । तद्गणाश्चत्वारः । भरद्वाजाः कपयः गर्गा रीक्षायणा इति ।
ते उक्ता वीषायनेन 'भरद्वाजाः क्षाम्पायणाः मंगडा देवाश्वाः उद्रहण्याः प्राग्वैशयः
बाहलमा बायो गावसानायना वैदेहा आनाः औक्षाः मूरयः परिणद्वेयाः केदासेयाः
शौद्धयः उरुदाः स्तारिप्रिययः औपसयः व्योक्षिमेदा अग्निवेश्याप्यायाः शठाः गौरिवाः २०
लेसायनाः स्तनकणाः क्षक्षा माणिमिंघाः कबोदकाः सौदलयो वैला सारुहा देवयो माद्र-
पययः सौत्परः शुंगा देवमतयः इषुमता ओदमेषयः प्रवाहणेयाः कुत्मायाः राजतंभिः
सुधावकृतः वाराहयः बलमीकयः रुद्रागमयाः शालाहलयः । वेदवेला नृत्यायनाः शालालयः शार्व-
लयः शाकला बाष्कलाः सत्यकेयाः क्रोढायना कौटिन्था ब्रह्मस्तेमा राजस्तेमा आपरस्तेमा
ये चान्ये स्तंभशब्दा आरणसिंधुकोमुदगंधयः शिंतायना आत्रेयायना मामाण्याः कुक्षाः कीकक्षियो २५
नैतृतयो वार्षयः श्यामेषाः मतसकायाः कठुणायनाः कारुपययः कारिणायणाः कांवत्या इत्येते
भरद्वाजास्तेषां व्याप्येयः प्रवरः 'आंगिरसबाह्रस्पत्यमारद्वाजेति' । इति भरद्वाजगणः ।

रीक्षायणाः कपिताः सफिला वैकिंढा कौशमोगिजिन्ही चकणिश्च सूनिश्चेति प्रतीक्षायणास्तेषां
पंच प्रवराः 'आंगिरसबाह्रस्पत्यमारद्वाजवांदनमातनचसेति' । इति रीक्षायणगणः ।

गर्गाः सोमरायणाः सांख्यनायणा गंधरायणा बालुकयो प्राप्त्रका भ्राष्ट्रवैदव क्रोष्ट्रकयः ३०
सौरामुनिः आजिनाक्षयो होत्रायः सख्यायययः यवाः नवपलाशाः शासावेनयः संप्रहकुल्याः ।
वेणुमिरिः सौहमकारिः रीतिकौचान्वाः राजत्रयोळयाः इत्येते गर्गास्तेषां पंचप्रवराः 'आंगिरस-
बाह्रस्पत्यमारद्वाजगाम्यैसेत्येति' त्रयो वा 'आंगिरससैन्यगाम्यैति' इति गर्गगणः ।

१ अह-सान्यरायणाः हर-सान्यरायणाः फ-मार्ग्यरायणाः । २ अह-सौजिमंघा, द-सोविः, फ-मौजि,
र-मौजि । ३ र-नृश । ४ फ-म्यं । ५ ज-मं । ६ अहदफ-मिंघा । ७ अहदरभ-ना । ८ अहद-
फर-नात्वापययः जवा । ९ इदफ-वतय, इ-वेजय ।

कपयः वैतलायनानां पतञ्जलीनां तरस्विनां ताडिनां भोजसीनां सारंगराणां सराशिसंदिनां मौशितकिः संशयः पौष्येय ऐतिशायना इत्येते कपयस्तेषां त्रयः प्रवराः 'आंगिरसामहीयवमौ रक्षयसेति' । इति कपिगणः । भरद्वाजानां चतुर्णामविवाहः । इति भरद्वाजांगिरसः ।

गौतमांगिरसां सप्त गणाः । आयास्याः शरद्वंताः कौमंडा दीर्घतमसः कारेणुपालयः वामदेव

५ औशनसाश्चेति । ॥ उच्यते ।

आयास्या आणिवेया मूटरयाः कावाक्षयः वेदेहा कौमारवत्पांस्ताडिर्दिर्मिर्देवकिः सात्यमुषि कौशाद्या बौभ्या मेरुदृष्टिस्तैकपिः किरालयः कारुणिः कठारिः काशीवाः काक्षीवा इत्येते आयास्यास्तेषां त्रयः प्रवरा 'आंगिरसायास्पगौतमेति' ।

शरद्वंतः अभिजितो रोहिण्याः क्षीरकरमाः सौमुचयः सौयामुनाः कौपर्विधवौ राहूणा

१० गगयोमयणाः इत्येते शरद्वंतास्तेषां त्रिप्रवराः 'आंगिरसगौतमशरद्वंतैति' ।

कौमंडा मानसरेषणाः मासुराक्षाः काण्वरेमयः आजायना वाजायना इत्येते कौमंडा स्तेषां पंचार्धेयः 'आंगिरसौच्यकाक्षीवतगौतमकौमंडेति' । दीर्घतमसां पंच 'आंगिरसौच्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति' ।

कारेणुपालयो वास्तव्याः श्वेतीयाः पोजिष्ठ्याः औदजायना माधुक्षारा अजगंचय इत्येते

१५ कारेणुपालयस्तेषां त्रिप्रवराः, 'आंगिरसगौतमकारेणुपालेत' । वामदेवानां त्रयः 'आंगिरसगौतमवामदेवेति' ।

औशनसोर्दिष्ट्या मक्षस्तासुरूपाक्षा महोदरा चिंकहताः सुबुध्या निहता इत्येते औशनसास्तेषां त्र्यार्धेया 'आंगिरसगौतमौशनसेति' । गौतमानां सप्तानामविवाहः ॥ इति गौतमांगिरसः ॥

अथ विश्वामित्रास्तेषां गणा दश । कुशिकरोहितरोक्ष्यकामकायनकचघनजयआज-

२० अघमर्षणपूरणेंद्रकौशिकाख्याः । त उच्यते ।

कुशिकाः पार्श्वजघा बालुकया ओदरिर्मानिर्बुहदग्निरालवराचहिरापयव्याः कामद्वैतका-
वसुकयाभिकिताः कामकायनाः शांकायनाः यमद्वता आनतिन्नास्तारकायनाध्वार्वासा जाबालयो
वयाशचत्वया विद्वंदा मुवनयनाः सौश्रुतय औपदहनयः औदुंबरिर्भाष्ट्रयाः इयामेया श्रौत्रेया-
साभ्वता मयूराभिर्त्रै भाषना अनुतंतवो गौतयो ये चान्ये वतशब्दाः बाभ्रव्याः फालोत्तरा इत्येते

२५ कुशिकास्तेषां त्रिप्रवराः 'वैश्वामित्रदेवरातऔदलेति' ।

रोहिताद्वंद्वकयध्वाक्रवर्मापिणा जर्झयिणा वाजायना वासय इत्येते रोहितास्तेषां त्रयः
'वैश्वामित्राक्ररोहितेति' । रोक्ष्यकाः सोद्वहा गलारेवणाश्च तेषां त्रयः 'वैश्वामित्ररोक्ष्यकरेवणेति' ।
वैश्वामित्रदेवमवसदेवतरस ओमनज्याः कामकायनास्तेषां त्रयः 'वैश्वामित्रदेवमवसदेवतरसेति' ।

कताः सौरंधाकरमावाजयनाः शिशिराः कौकृष्टम्या पिडियावा नारायणा नाराया इत्येते

३० कतास्तेषां त्रयः 'वैश्वामित्रकतयात्कीलेति' ।

धनंजयाः पारिजामयः आश्रयेना वायव्याः संधवा यमयः पुष्कराक्षास्तेषां त्रयः 'वैश्वामित्रमाधुजं दसधनंजयेति' । आजानां त्रयः 'वैश्वामित्रमाधुजं दस आजेति' । अघमर्षणाः
कौशिकास्तेषां त्रयो 'वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति' । पूरणा वाशिष्ठापयस्तेषां द्वौ 'वैश्वामित्र-
पूरणेति' । इन्द्रकौशिकानां द्वौ 'वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति' । सर्वेषां वैश्वामित्राणामविवाहः ।

अथात्रयश्चतुर्मेदा आवास्यः वाद्भूतका गविष्ठिरा मुद्रलाश्चेति । त उच्यते । मूर्यः
छांदिछांदोगिपौष्टिका मौद्रलयः सोपानच्छागताः छागलमृणविदुषागंतयो मालरुचः व्यालयः
सामव्यायनाः सावेव्यायनाः कर्मधीयाः कामप्यायनिः दाक्षिवेदेहाः गणपतयः औदारुकिद्रोणा-
भावा गौरिग्रीवयो गाविष्ठिराः शिशुणलाः कृष्णात्रेया गौरात्रेया तृणात्रेया अरुणात्रेयाः नीरात्रेया
श्वेतात्रेया इषामात्रेया महात्रेया आत्रेया दत्तेत्रेया महात्रेया गालेया वायेयाः शौभ्रेया वामरधीनाः ५
वैतभावा शौद्रयाः कौद्रेयाः गोषवनाः कालापयवयः । आनीलायना आनीशायना आनंदि-
मानंदिगौरिदिः सैरंदिदैरंदिः पुष्ययः शेफयः साकेतायना साकटायना मरद्वाजनय इंद्रातिथिरित्येतेऽ-
त्रयस्तेषां त्रयः प्रवराः 'आत्रेयाचनानसघावाप्तेति' । वाद्भूतकानां त्रयः 'आत्रेयाचनानसघाद्भूतक'
इति । गविष्ठिराणां त्रयः 'आत्रेयाचनानसगाविष्ठिरैति' ।

मुद्रला व्यालिसंधिरर्जवा बौषाक्ष वाजकिर्मविष्ठिराः शिरपयः शालिगता वीहिमता गौरितो १०
गौरपयो वायवना वाक्कला इत्येते मुद्रलास्तेषां त्रयः प्रवराः 'आत्रेयाचनानसघावतिथेति' ।
अत्रीणां सर्वेषामविवाहः । इत्यत्र निर्णीताः ।

अथ वसिष्ठास्तेषां च वारो गणा आयवसिष्ठाः कुंडिना उपमन्यवः पराशराश्चेति । ते उच्यते ।
वैतलकिर्वाटारकिः सारवला गौरिप्रवसः आश्वलायनाः कपिष्ठाः सौविर्बुक्षाः व्याघ्रपादो वास्य-
कायनिर्गायनिर्वाढ्या जातूकर्ण्य औकुलोमिः कोमोक्तिः कोलायनाः सुंदहरितः कांडिष्ठुद्धिः सौवत्सायना १५
आलंभायना लोमन्यः स्वस्तोर्कापिताः पार्णकायनाः पार्णवत्को देवलका नय्या विड्वावना
वाहुकयः आबिक्षिपयः बंध्यजपयः पूर्णबेलाविक्षिता इत्येते वसिष्ठास्तेषामेकः प्रवरो वासिष्ठेति ।
कुंडिना होलायना गौणा आश्वत्या वैकर्णेय आवित्वा बद्रा आश्रमध्या वाहवः कौकोमयाः
सांगलिनः कापठवः पेटका नवग्रामाः हिरण्यक्षाः पेट्याः पैपत्त्यादयः माभ्यंदिनाः शांतिसौपचि-
रितिकुंडिनास्तेषां त्रयः प्रवराः 'वासिष्ठमैत्रावणकौटिल्येति' । २०.

उपमन्यव औपगवा मांडलेखयः कापिंजलाः जलागृहास्तपोलोकास्त्रेजेना खवेपास्तागुरिः
स्वराक्षरा मौल्यश्चेलहालेनो महाकर्णायना बालशिक्षा औदाहमानयधलायना मांगुरिः रपायना
कुंडोदरायणाः कावाधयो वाकोश्वयः आनुक्षरवः आललवाः कपिकेशा इत्येते उपमन्यवस्तेषां त्रयः
प्रवराः 'वासिष्ठद्रुमद्रुमरद्रुस्वेति' ।

पराशराः कंडुशयो वाजयो वाजिमंतवः । वैमत्यायना गोवाल्लिः प्ररोहयो वैकलयः प्लाक्षयः २५
कौमुदादयो हार्यभ्यस्तत्यायना गोपावनाः इषातयः । आरुणिर्वागुणिर्मातुक्पा वाजरिभ्रका-
व्ययनाः क्रौकलयः केमतिः कृष्णाजिनः कपिसुप्ताः स्वस्त्यापनयः इवेतयूयः पौष्कलासाविर्गो-
ग्यायनयो नार्णयः न्यामेयाः श्लोनुहिः सहचेल्लिस्तेषां न्यायैयः 'वासिष्ठशान्त्यपाराज्ञयेति' । जन
गोवाल्यंताः कृष्णाः पराशरा हार्यभ्यंता गौराः वाक्यभ्यंता अरुणाः केमत्यंता नल्लः पौष्कलसाव्यंताः
इवेताः सहचेल्ल्यंताः इयामा इति संज्ञा । वासिष्ठानां सर्वेषां परस्परमाविवाहः । आपस्तंबस्तु ३०
आयवसिष्ठानामपि वासिष्ठशान्त्यपाराज्ञयेति त्रिवरानप्याह

अथ कश्यपास्तेषां त्रयो गणा निधुवा रेमाः शांढिलाश्चेति । त उच्यते । कश्यपाः
छागलेया माठरा ऐतिशायना आभूत्याः वैक्षिता भूमायणाः सौम्यधर्मायणा औदृष्टिचारायणाः

- पेंचकयः प्रावर्या इद्रोगा आनयोः पांचापतिका मौर्यातकिः समस्योसाममया माधैसारावयः सोधवयः
सापस्था आसुरापणाः छागट्याः सोमेषाः स्थौलेकेशयः वार्द्धकयः औपट्याः लाक्षायणाः क्रोष्टाः
जीवनयः सार्द्रायना रोहितायना मितकुंभाः पिगाक्षय औदलयः मारयणा पचयः वैकर्णयाः
कौषोनेकयाः घूमलक्ष्मणयः सुरा गौरिवायनाः विमट्याः आग्निमीलायना औक्षायनयः कांबोदयः
५ देवरातो वेदूराः वावेला महावकेयाः पैठिनस्याः पानस्या वृषमणाः दाक्षमाणयः भालदनाः
शांस्मित्रया हिरण्यया वाला जारमण्योरमाणि साविश्रवतो वैशंपायनाः स्वैरकिः कांसलयः
उल्कायनिर्माजलायनाः कांसलायनाः देवोहोताः सूचयः स्वरेभायस्थूणा भागुरयः पायिकेया
गोपायना हिरण्यया आग्निदेविस्तथ्यशौर्या मुसला आविश्रेण्या उत्तरतोमंडूपाः दला मंत्रिताः
वैकर्णयः स्थूलविद्ध इत्येते निधुवास्तेषां त्रयः प्रवराः 'काश्यपावत्सारनेधुवेति' । रेभाणां त्रयः
७० काश्यपावत्सारैभ्येति ।

- शांडिलाः कौहेलाः पार्यङ्कावायका औदमेघयः सोदानवः सोपवसः । कारेयाः
कौकट्यैः शौशिकैः माहकयवहोदकयः कोपयो मौजायना जाणवंसाः स्वर्गमानया गांगायना
'वात्सर्मालय' गोमिलोवेदायना वात्स्यपना बहूरयः भागुरिर्गार्दमिमुलाहिरण्यकहिस्ते दहा
गोमुवा वाक्यशठा जालंधरिर्ध्वंतरितित्येते शांडिलास्तेषां त्रयः प्रवराः 'काश्यपावत्सार-
शांडिल्येति' ॥ १ ॥ 'काश्यपावत्सारदेवलेति' वा ॥ २ ॥ 'काश्यपावत्सारसितेति' वा ॥ ३ ॥
१५ 'शांडिल्यसितदेवलेति' वा ॥ ४ ॥ 'काश्यपावत्सारदेवलेति' वा ॥
आपस्तंबसूत्रे निधुवस्थाने निरूपयः कश्यपा उक्ताः । "रेभशांडिलास्तु द्यार्वेयाकथार्षेया वा
देवलासितेति । काश्यपदेवलासितेति" । कश्यपानां सर्वेषामविवाहः ।

॥ इति कश्यपनिर्णयः ॥

- अथागस्तयः । ते त्रयः । आधामस्तयः सोमवाहाः सोमवाहाश्चेति । त उच्यंते । अगस्तयो
२० विशालायाः कालार्थना औदहनयः कुम्भाषद्विनेः पर्णाथ्यैः सावणिर्वैदयो वैरणयो बुधोदरयः
सौचययः शाल्पातया मौजिकराः शत्रयो इधोमाः शांडिधाराः पयोद्वताः हरिमीवा रोहिण्या
मौसलय इत्येते अगस्तयस्तेषां त्रयः प्रवरा 'आगस्त्यदार्घ्यच्युतेधमवाहेति' । अन्यत्र तु चत्वार
उक्ताः । 'धमवाहाः सोमवाहाः सोमवाहा यज्ञवाहाश्चेति' । धमवाहानां त्रयः 'आगस्त्यदार्घ्यच्युते-
धमवाहेति' । सोमवाहानामागस्त्यदार्घ्यच्युतसोमवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्घ्यच्युतसोम-
२५ वाहेति । यज्ञवाहानामागस्त्यदार्घ्यच्युतेधमवाहेति । कात्यायनलौगाक्षिभ्यामागस्तिगणमध्ये
पुलस्यः पुलहः ऋतुरिगयुक्त्वा 'आगस्त्यमार्हद्रमायोमुवेति' प्रवरा उक्ताः । ततः पूणादीनुक्तवा
'आगस्त्यपूर्णमासपौरणेति' प्रवरा उक्ताः । सत्याषाढस्तु आयागस्तीननुकम्प्य 'आगस्त्यदार्घ्यच्युते-
धमवाहेति' नीत् प्रवरानुक्त्वा सोमवाहेति वेत्येकप्रवरमप्युचिवात् । अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ।

॥ इत्यगस्त्यनिर्णयः ॥

१ अफडई-आवफड; २-आतवा । २ अइ-मराठया । ३ अ-य; इ-स । ४ इ-स्तो; छ-स्ता ।

५ अहर-स्थोल । ६ फ-से । ७ अह-सो । ८ अ-देवोहोता, छइ-देवोहोता । ९ र-धि, अइ-कावा ।

१० फ-कौशरल । ११ अइड-पार्यकावयका । १२ अहर-र । १३ र-सो ॥ १४ अइ-भादयः ।

१५ र-वि । १६ अड-तेति । १७ र-येति । १८ छ-शालकायना । १९ अरदडफ-स्यः ।

२० अ-पर्णा इह-पर्ण ।

अथ व्याख्यायणाः । तत्र मरदाजानां केवलागिरसामन्त्रीणां कश्यपानां वसिष्ठानां विश्वा-
मित्राणां च व्याख्यायणा नाम्नेषां त उच्येते । तत्र संकृतिगणानां व्याख्यायणाः । ते यथा ।
संकृतयो मेलकाः पौलास्ताडिहंबुशैवमवाः परिभवास्तारका व्याहर्षीवा ऐतरेयाः पेणायाः आरायणा
आश्वलायनाः श्रोतायना आग्रायणा आर्षभयश्चांद्रायणा आप्रापयः पूतिमाषा इत्येते संकृतय-
स्तेषां व्याख्येय 'आंगिरससांकृत्यगौरवीतेति' । आश्वलायनस्तु शाक्यगौरवीतसांकृत्येति
प्रवरानाह । *दंते संकृतयेः कात्यायन लौगाक्षिवौघायनाश्वलायनौ केवलागिरोगणेपु पाठात् प्रवेधु च
वसिष्ठवश्यस्यशक्तेशंगिरसमविधैर्वसिष्ठैः सहैकस्य शक्येसमत्योत्पादक तथा तु वृत्तिः समोत्रत्वाद्-
विवाहः । एतेः पूर्वोक्तैः परस्परं चतुर्विधवसिष्ठैश्च सह न विवाहः ।

५-

चतुर्विंशतिद्विकायां तु कश्यपेक्षिमिरविवाह इत्युक्तं । श्लोकोऽप्युक्तः

“काश्यपेयगणस्यापि वसिष्ठस्य गणस्य च । संकृतिपूतिमाषाभ्यां विवाहो न परस्परमिति” ॥

तत्राकरो मृगयः । लौगाक्षीणां वयः प्रवराः 'काश्यपावस्तारवासिष्ठेति' । एषां वासिष्ठकश्यपैरेविवाहः । १०

तथा घनंजयानां विश्वामित्रात्रिमिरविवाहः । एवं कामरथानां जातुकर्ष्यानां वसिष्ठान्निमि-
रविवाहः । विश्वामित्रमरदाजैः शौंगशैशिरिणां न विवाहः । अस्य प्रवराः । 'आंगिरसवार्ह-
स्पत्यभारद्वाजकात्याकीलेति' । कश्चित्तु देवरातेन विश्वामित्रजमद्राप्रिमिः सह न विवाह
इत्युक्तं । तत्र केषांचित्काशीस्थानामनादरः । विपरीतानुष्ठानात् । दक्षिणदेशे तु न कुर्वति ।

१५

प्रयोगपारिजाते संभवे

“जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च । न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम्” ॥ इति ।

हरिवंशे तु

“और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्यो जज्ञे ब्रम्हविदां वरः” ॥

“मध्यमश्च शुनःशेषः शुनःपुच्छः कनिष्ठकम्” । इत्युक्तम् ।

“देवैर्दत्तः शुनःशेषो विश्वामित्राय मार्गवः । देवैर्दत्तः स वैयस्माद्देवरातस्ततोऽभवदिति” । देवरातस्य २०

जमदग्निसंबंधकघनाज्जमदभ्यवत्मुक्त । तत्रमूले मृगयं । इति व्याख्यायणाः ।

यत्तु 'मानवेति वा सर्वेषामिति' प्रवर उक्तः सवरणे न तु विवाहादौ तस्योपयोगः । राजन्य-

वैश्यानां समानार्थेयत्वादिकं पुरोहितगोत्रादिभिर्विवारणीयं ।

अथ कश्चिद्देशो मृगयमूलोऽपिलिख्यते । शौंगशैशिरिणां पंचोकाः । 'आंगिरसवार्हस्पत्य
भारद्वाजशैशिरि' वा । त्रयो वा । 'आंगिरसकात्याकीलेति' । 'भारद्वाजकात्याकीलेति' वा । २५
कपिलानामांगिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजवांवनमातनचसेति ।

‘एषां विश्वामित्रमरदाजैर्नान्वयः । घनंजयानां विश्वामित्रमाधुछंदसघानंजयेति ।
एषामत्रिविश्वामित्रैर्नान्वयः । लौगाक्षीणा काश्यपावस्तारवासिष्ठेति । वासिष्ठावस्तारकाश्यपेति
वा । एषां वासिष्ठकाश्यपैरेविवाहः । यस्य विस्मरणादिना गोत्रं नाशस्तस्य काश्यपगोत्रं

३०

“गोत्रनाशे तु काश्यापमिति” हेमाद्रौ व्याघोकेः ।

अथात्र स्मृत्यर्थसंशरीयाः श्लोकाः संग्रहार्थं लिख्ये

“अथात्र गोत्रप्रवरनिर्णयो वर्ण्यतेऽजसा । जमदग्निमरदाजविश्वामित्रात्रिमौतमाः ॥ १ ॥

“वासिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकाणिः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वेत ॥ २ ॥

१ फ-मुनयः । २ फ-तैत्र । ३ र-गणो । ४ अहर्ष-व्याघारिणीकाः । ५ व्याहर्षि । ५ र-ओ ।

६ श-रि । ७ र-पाठः । ८ ग-वा । ९ फ-मैत्र्याः । १० श-सारस्य ।

- “ वियमाणतया वाऽपि सचया वाऽनुवर्त्तनं । एकस्य दृश्यता यत्र तद्भोजं तस्य कथ्यते ॥ ३ ॥
- “ समानमुनिभूयस्त्वं एकप्रवस्तामपि । समानप्रवस्त्वं च द्वेषा बोधायनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
- “ मुनिप्रणीतप्रवरैरुनपंचाशतावयं । अनंतान्यपि गोत्राणि चांगीकृत्यामिदमहे ॥ ५ ॥
- “ जामदग्न्यो वत्सविदा घाष्टिषेणाः परस्परं । नान्वियुः प्रवरैकेन सगोत्रत्वेन चादिमौ ॥ ६ ॥
- “ यस्का मित्रयुवो वेन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरे ॥ ७ ॥
- “ उक्ताः सप्त भृगोर्वंशा वक्ष्यन्तेऽगिरसो गणाः । गोतमाः सप्त चायास्याः शरद्वंतास्यापरे ॥ ८ ॥
- “ कौमांडा दीर्घतमसस्ततः कारेणुपालयः । वामदेवा औशनसा गोत्रैस्वान्त्रान्वियुर्मिधः ॥ ९ ॥
- “ केवलागिरसाश्वेके विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः । हरिता रथीतराश्च मुद्गलाः प्रवरैक्यतः ॥ १० ॥
- “ स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरे । योद्धागिरसस्त्रेधा श्रोताः संकृतयस्तथा ॥ ११ ॥
- “ संकृतीनां द्विवंशत्वादासिष्ठैश्च चतुर्विधैः । स्ववर्गयिः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च नान्वियुः ॥ १२ ॥
- “ चत्वारो ब्रध आद्या वि वाद्भूतकगविडिराः । मुद्गलाश्चेति गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नान्वियुः ॥ १३ ॥
- “ ब्रधश्च कश्यपगणा निध्रवा रेमश्लिडलाः । गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्धहेयुः परस्परं ॥ १४ ॥
- “ वासिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं लोमाक्षीणामनन्वयः । अहर्वेसिष्ठतोक्तिस्तु धयाजाघादिगोचरा ॥ १५ ॥
- “ वसिष्ठाः कुन्दिनाश्चेकमुपमन्युपराशराः । वसिष्ठा इति चत्वारो गोत्रैक्यान्त्रान्वियुर्मिधः ॥ १६ ॥
- “ कुशिका रोहितगणा रौहकाकामकायनाः । कता धनंजया आज्ञा अपमर्षणपूरणाः ॥ १७ ॥
- “ इन्द्रकौशिकजाश्चेति विश्वामित्रगणा दश । नोद्धहेयुः सगोत्रत्वात्कचिच्च प्रवरैक्यतः ॥ १८ ॥
- “ अगस्तयः सोमवाहाः सोमवाहा इति त्रयः । गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्धहेयुः परस्परं ॥ १९ ॥
- “ वर्णा एकोनपंचाशत्प्रसिद्धा मुनिभिः स्मृतः । अप्रसिद्धाः परे वंश्या भंतर्भूता इहैव ते ॥ २० ॥
- “ विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्धहेयुर्धनंजयाः । अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्रा वामरथ्यात्रयस्तथा ॥ २१ ॥
- “ तथैव जातुकण्याश्च वसिष्ठैरत्रिभिः सह । मरदाजेन शुभेन विश्वामित्रस्य शौशिरैः ॥ २२ ॥
- “ क्षेत्रे जातो द्विगोत्रयिः प्रोच्यते शौगशैशिरिः । विद्यामित्रमरदाजैस्तज्ज्ञानो तेन नान्वयः ॥ २३ ॥
- “ कपिलानां मरदाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्वयः । गुरोः सगोत्रप्रवरा नोदास्या क्षत्रविद्वजैः ॥ २४ ॥
- “ सगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजाः । दानादिनाऽन्यगोत्राः स्फुरज्ञातगुरुगोत्रिणः ॥ २५ ॥
- “ समानप्रवरोद्वाहनिबेधः क्षत्रवेद्वयोः । प्रवरान्मानवेत्यस्मात्प्रवराचान्यगोचरः ॥ २६ ॥
- “ इत्थं सगोत्रसंबंधविवाहविषये स्थिते । यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तां कन्यामूढोपगच्छति ॥ २७ ॥
- “ गुह्यतत्त्वप्रतापुद्धयेद्बर्भस्तज्जोऽप्यतो व्रजेत् । भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जाननीमिव ॥ २८ ॥
- अत्र प्रायश्चित्तप्रपंचः प्रायश्चित्तमयूखे वक्ष्यते
- “ जामदग्न्या वत्सविदा घाष्टिषेणास्तथैव च । पंचावर्त्तिन एवैते अन्ये चतुरवर्त्तिनः ॥ २९ ॥
- अर्थतः पूर्वमेव व्याख्यातानि पद्यानि । इह प्रायश्चित्तमुक्तं मदनरत्नपारिजातके शातातपेन
- “ परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । त्यागं कृत्वा द्विजस्तास्यास्ततश्चाद्रायणं चरेत् ॥
- आपस्तम्बः
- “ समानगोत्रप्रवराः कन्यामूढोपगम्य च । तस्यामुत्थाय चंडालं ब्राम्हण्यादेव हीयते ।
- “ परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । त्यागं कृत्वा द्विजस्तास्यास्ततश्चाद्रायणं चरेत् ॥

“समानप्रवरा कन्यामेकगोत्रामथापि वा । विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
 “उत्सृज्य तौ ततो भार्या मातृवत्परिपालयेत् ” । अत्र प्रमादेन परिणयनमात्रे चांदायणं ।
 इह कपिलानामित्यर्थं प्रक्षिप्तमिति टीकाकृतः । अत्र गोत्रप्रवरनिर्णये बहुवचनव्युत्पत्त्ययोगाभावा-
 द्विस्तृतिभयाच्च नोक्तं । विचारबाहुन्यजिज्ञासुना द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यं । इति कन्यालक्षणादि ।
 एतानेव धर्मान्वरेऽतिदिशति याज्ञवल्क्यः (आ. ५५)

“एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । बलात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः” इति ।
 अत्र आतृमदनन्यपूर्वयवीयस्वरूपगुणत्रयमिच्छाः सर्वे गुणा अतिदिश्यन्ते । सवर्ण उक्तमवर्णो वा ।
 असापिंडादिगुणातिदेशादुभयतः सापिंड्यनिवृत्तिरभिप्रेता । तेन वानिरूपितं कन्यार्थं कन्यानि-
 रूपितं च वरे पृथगेव सापिंड्यं न तु व्यासज्ज्यवृत्ति उभयनिरूपितमेकमिति पितामहचरणाः ।
 पुंस्त्वपरीक्षोक्तो नारवेन (१२।१०)

“यस्याप्सु ब्रूवते बीजे ह्यादि मुने च केनिलं । पुमान् स्याद्वक्ष्येज्जैर्विपरितस्तु पंडकः” इति ।
 शुद्धो बुद्धिमते कन्या प्रयच्छेदिति यमोऽप्याह

“कुलं च शीलं च वपुर्वैयञ्च विद्यां च वित्तं च सनातनं च ।

“एतान्गुणान्तस्त परीक्ष्य देया कन्या जुषेः शेषमर्चितकीयमिति ” ॥

सामुद्रिकैः “पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चालक्षणमादिशेत् । आयुर्हाननराणां हि लक्षणैः किंप्रयोजनमिति” ॥ १५

अन्यानि सामुद्रिकलक्षणानि विस्तारमियाज्ञोक्तानि । इति वरगुणाः ॥

अथ विवाहकर्मः । याज्ञवल्क्यः (आ. ५७)

“तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तयैका यथाक्रमं । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ” ॥

तिस्र इत्यादिहंलया सवर्णाव्यतिरेकेण । मनुः (३।१२)

“सवर्णमि द्विजातीनां प्रशस्ता दातृकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ” ॥ २०

अत्र प्राञ्चः । रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । पुनार्थो द्विविधः । नित्यः काम्यश्च । अपुत्रस्य
 यः हुतार्थं विवाहः स नित्यः । एकस्मिन्पुत्रे जाते बहुपुत्रोत्पादनार्थं यो विवाहः स
 काम्यः । स तत्र नित्ये सवर्णैव काम्यपुत्रोत्पादने शूद्राव्यतिरिक्ताः । रत्यर्थमनाश्रमित्व-
 द्यौषपरिहारार्थं वा शूद्राऽपि परिणेया । न तु पुत्रोत्पत्त्युद्देशेन ।

“यबुध्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः । नैतन्मम भर्तुं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयमिति” ॥ २५

हेत्वभिधानाद् । न चैवं शूद्रापुत्रस्य विभागो न संगच्छत इति वाच्यं । रत्यर्थं प्रवृत्तस्यानुपगोण पुत्रे
 जाते वचनस्यार्थवत्वात् । यदि नित्यपुत्रोत्पादनार्थं सवर्णा न लभ्यन्ते तदाऽनुकल्पार्थमप्यसवर्णा-
 परिणयनमित्याहुः । विशेष उक्तो याज्ञवल्क्येन (आ. ६२)

“पाणिप्राहः सवर्णास्तु गृणहीनाक्षत्रिया शूरं । वैश्या प्रतोदमादृषाद्देदने त्वमजन्मनः” इति ।

तथा “वसनस्य दशा ग्राह्या श्रद्धयोत्कृष्टवेदने” इति च । अत्र अन्मयत्वेन उत्तमवर्णग्रहणं । ३०
 वैश्यायाः क्षत्रियेण सह विवाहे प्रतोद एव ।

इति विवाहकर्मः

“अथ विवाहभेदाः । तत्र विवाहशब्दः कन्या पितरं प्रति दानं “अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा
 श्यादेव ब्राम्णे विवाहः” इति सूत्रात् (आश्व. १।६।१) । दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् ।

वरं प्रति पाणिग्रहणादि । अन्यथा “उपनयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणनक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः । सार्वकालमेकं विवाहः । तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ” इत्याम्बलायनेन
(११४।१-२) । विवाहात्पूर्वं होम उक्तोऽसंगतः स्यात् । न हि कन्यादानात्पुरस्तादेता आहुतयः
सन्ति । मनुः (३।२१)

- ५ “ ब्राह्मो देवस्तथा चार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्तत्त्वष्टमः स्मृतः ” ॥ इति
तत्र क्रमेणैवाष्टानां स्वरूपं फलं चाहाम्बलायनः (१।६।१) अलंकृत्य कन्यामुदक-
पूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादशपरान् पुनात्युभयतो ऋत्विजे
वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स देवो द्वादशवरान् दश परान्पुनात्युभयतः ‘सह धर्मं चरत’ इति
प्राजापत्योऽष्टावरान् दश परान्पुनात्युभयतो गोमिथुनं दत्त्वोपपद्येत स आर्षः । सप्तावरान्सप्त परा-
१० न्पुनात्युभयतो मिथः समये कृत्वोपपद्येत स गांधर्वो घनेनोपतोऽप्योपपद्येत स आसुरः ।
सुप्तानो प्रमत्तानो वाऽपहरेत्स पैशाचो हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्योऽपहरेत्स राक्षसः ” इति ।
एतेषु गुणदोषानाह मनुः (३।३९; ४१)

“ ब्राह्मदिषु विवाहेषु चतुर्वैवाणुर्वैशः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायंते शिष्टसंमताः ॥

“ इतरेष्ववशिष्टेषु नृशसानुतवादिनः । जायंते दुर्वैवाहेषु ब्रह्मघर्भदिषः सुताः ” ॥ नृशसा हिंसाः ।

- १५ ब्रह्मदिषो वेददिषः । गांधर्वादिष्वनंतरं होमादिकर्माणि कार्या । तद्दिने मर्याद्वानुत्पत्तेः । तथाह
वेबलाः

“ गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ” ॥
यस्मिन्नाग्नौ (१७।७३)

“ बलादपद्यता कन्या मंत्रैर्वेदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ” ॥

- २० अत्र व्यवस्थामाह मनुः (३।२४)

“ चतुरो ब्राह्मणस्यायान्प्रशस्तान्कवयो विशुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोरिति ” ॥
राक्षसः क्षत्रियस्य मुख्यः । आसुरो वैश्यशूद्रयोर्मुख्यः । अनुकल्पमाह स ॥ (३।२३)

“ बहानुपूर्वा विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विदशूद्रयोस्तु तानेव विंशान्दम्यान्राक्षसान् ” ॥ इति ।
अस्यार्थः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणा गांधर्वाः षडेव नेतरो । एवं च क्षत्रियादेर्ब्राह्मणानुज्ञा ।

- २५ आसुरादयश्चत्वारः क्षत्रियस्य धर्मा वैश्यशूद्रयोरपि राक्षसवर्जमेत एव । एवं च राक्षस-
क्षत्रियस्यैव । ब्राह्मणस्य षट् नेतरो । क्षत्रियस्य सर्वे । आसुरं निंदति काश्यपः

“ क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा वैवे न सा पित्र्ये वासीतां कवयो विदुरिति ” ॥
यमः

“ कन्याविक्रयिणो मूर्खा रहः किल्बिषकारिणः । पतंति नरके घोरे दहत्या सप्तमं कुलमिति ” ॥

- ३० पतच्छातार्थघनग्रहणे । कन्यार्थे तु न दोषः । यथाह मनुः (३।५४)

“ यासां नाददते शुल्कं शातयो न स विक्रयः । अर्हणे तत्कुमारीणामावृशंस्यं तु केवलं ” ॥

आवृशंस्यमपार्थिवं । ब्राह्मणस्यापि पैशाचमनुजानाति वत्सः

“ सर्वे पापैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या । चौरिणापि विवाहेन सा विवाहा रहःस्थितेति ” ॥
विवाहमप्ये स्त्रीणां रजोदर्शने विशेषमाह यज्ञपार्श्वः

“ विवाहे वितते तंत्रे होमकाल उपस्थिते । कन्याया ऋतुरागच्छेत्कथं कुर्वति याज्ञिकाः ॥
 “ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि । युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तत्र प्रवर्त्तयेदिति ” ॥
 इति विवाहभेदः ॥

अथ कालः । तत्र गृह्यं (आप्. गृ. १।४।१) “ उदयन आपूर्यमाणपक्षे कन्याणे
 नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा ” इति । यत् “ सार्वकालमेके विवाहमिति ” तद्वक्षिणायन- ५
 प्राप्त्यर्थमिति धर्मप्रकाशे पितामहचरणाः । *आसुरादिविवाहविषयमिति केचित् ।
 नारदः

“ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः । मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षका निर्दिताः परे ॥
 “ न कदाचिद्वर्षेषु भानोराद्राप्रवेशनात् । विवाहं देवतानां च प्रतिष्ठां नोपनायनम् ” ॥
 अत्र यद्यपि शेषा निर्दितास्तथापि भानोराद्राप्रवेशनादिति पुनः श्रुत्याऽऽवाद्योऽन्यनुज्ञातः । १०
 स चार्द्राप्रवेशनात्पूर्वमिति । अत्र च विधिनिषेधाः सौरमानाभिप्रायेण । यथोक्तं गर्गेण
 “ सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृत ” इति । अतः कस्यपेन चाद्रमानमभ्युक्तं
 “ उपवासप्रतोद्वाह्यावाक्षौरोपनायनं । त्रिविधं नित्यं चांद्रमानेन गृह्यत ” इति ।

मदनरत्ने मिहिरः

“ ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासो न शस्यते ॥ १५
 “ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं शुभावहं । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वति विवाहे सर्वसंमतं ” ॥
 ज्येष्ठा कन्या वरोऽपि ज्येष्ठः । ज्येष्ठमासश्चेति त्रिज्येष्ठः । ज्येष्ठानक्षत्रेण वा त्रिज्येष्ठः । ज्येष्ठानक्षत्रं
 ज्येष्ठमासः ज्येष्ठा कन्येत्यपि त्रिज्येष्ठः । अतुज्येष्ठे त्रिज्येष्ठस्य सद्भावाविशेषप्रवृत्तिरस्त्येव । ज्येष्ठ-
 शब्देन चायमर्गोत्पन्नमपत्यं । तदाह श्रीपतिः “ आयमर्गभेदहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न तु
 जातु मंगलमिति ” । तथा पक्षोऽपि पूर्वापूर्यमाण उक्तः । बृहस्पतिः कृष्णमप्याह “ शुक्ल २०
 पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णोऽप्यत्यत्रिकं विनेति ” । जन्मपक्षस्तु निविन्दः
 “ विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षं तु वसिष्ठापैकदाहृतमिति ” ॥
 तिथ्यादिप्राशस्त्यनिषेधादि ज्योतिःशास्त्राद्वर्गतव्यं ।

इति विवाहे कालनिर्णयः ॥

अथ विवाहकालः । बौधायनः (अ. ४।१।१२)

“ दद्याद्वृणवते कन्यां नक्षिकां व्रजचारिणि ॥ अपि वा गुणहीनाय नोपकन्याद्रजस्वलामिति ” ॥ २५
 उपरोधनेन रजस्वलाप्रयोजको न भवेदित्यर्थः । पुराणेऽपि
 “ यावन्न रुज्जया याति कन्या पुरुषसन्निधौ । येन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति कन्यका ” ॥ यमः
 “ अष्टवर्षा भवेद्वीरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वलेति ” ॥
 ऊर्ध्वं द्वादशे वर्षे इत्यर्थः । उक्तं च संवत्सेन
 “ अष्टमे तु भवेद्वीरी नववर्षा ॥ रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली भवेत् ” ॥ ३०
 वृषली रजस्वला । यथोक्तं देवलैः
 “ वंघ्या च वृषली शेषा वृषली च मृतप्रभा । अपरा वृषली शेषा कुमारी या रजस्वलेति ” ॥

यमस्तु दोषमाह

“प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति । मासि मासि रजस्तस्य पिता पितृवति शोणितं ” ॥

द्वादशवर्षग्रहणं प्रायिकं । कस्याश्चित्त्रापि तद्दर्शनाभावात् । अतो रजोदर्शनं विवाहात्पूर्व
ययाकुर्यादित्युक्तं भवति । अतश्च “त्रिंशद्बर्षोद्धेत्कन्यां हयां द्वादशवर्षकीम् ” इत्यादि

५ मनुक्तिः (९।१४) संगच्छते । अस्याश्च ग्रहणेऽपि दोषमाह यमः (२४)
“यस्तां समुद्धेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः । असंमत्तो ह्यपांकेयः स विप्रो वृषलीपतिः ” ॥
यत्तु मनुः (९।८९)

“काममामरणाच्छिष्टं गृहे कन्यनुमत्यपि । न त्वैवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचिदिति ” ॥
तदपिशब्दात्कामशब्दाच्च न स्वार्थपरं । किंतु गुणवते दानप्रशंसार्थं । अग्रे स्वयमेव बाहुल्येन

१० दोषामिषानात् । कन्यादाने फलमाह मनुः

“नाग्निहोत्रादिभिस्तस्याद्रक्षातो ब्राह्मणस्य वा । यत्कन्यां विधिवद्त्वा फलमाप्नोति मानवः ” ॥ इति ।
सालंकृतिः कन्यादाने विशेषमाह स्वर्चः “अलंकृत्य तु यः कन्यां विधिवद्

“वत्वा फलमवाप्नोति भूषणाच्छादनादिभिः । वत्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ।

“कूपदम्बाश्चमेधी ॥ प्राणदातामयेषु च । समं याति रथा एषास्त्रयो वै नात्र संशयः ” ॥ इति ।

१५ सालंकृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूपद इति कोशः । कनिकूप इति पाठः । न चेदं
फलप्रवणात्काम्यमेवेति वाच्यं । अपदाने दोषप्रवणात् । अतो जातेष्वभिहित्य काम्यं च । तथा
कालांतरमपि “वेवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः ” इति (मनु. २।६७) । ये
उपनयने कालाः पंचमवर्षाव्यस्त एव । कन्याविवाहे मनुर्विशेषमाह (९।८८)

“उत्कृष्टायानुरूपाय वराय सहशाय च । अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः ” ॥

२० अप्राप्तां कालमप्राप्तमित्यर्थः । वरानुरोधेन देयेति यावत् ।

इति विवाहकालः ॥

अथ दातृक्रमः । याज्ञवल्क्यः (आ. ६।३।६४)

“पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतितस्यः परः परः ॥

“अप्रयच्छन् समाप्नोति भूणहत्यामृतावृणौ ” । नारदेन त्वन्येऽप्युक्ताः (१२।१०-२१)

२५ “पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता बाधुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बाधवास्तथा ॥
“माता त्वभावे दातृणां प्रकृतौ यदि वर्धते । तस्यामप्रकृतितस्यायां कन्या दधुः स्वजामयः ” ॥
प्रकृतितस्यः उन्मादादिदोषशून्यः । वयोविशेषेण फलमाह मरीचिः

“गौरं वदन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् । कन्यां वदद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलांमिति ” ॥
गौर्यादिस्वरूपमुक्तं । प्राक् यदि ऋतुदर्शनं पिता च न ददाति तदा कन्या वर्षत्रयं प्रतीक्ष्य स्वयमेव

३० वारयेत् । तदाह बोधायनः (४।१।१५)

“त्रीणि वर्षाण्युत्तमती कांक्षेत पितृशसनं । ततश्चतुर्ये वर्षे तु विदेतु सहस्रं पतिं ” ॥

यत्तु विष्णुः “ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति ” तद्वृणवद्भारविषयं । इयं प्रतीक्षा
दातृसद्भावे । यदा तु कोऽपि दाता नास्ति तदा राजा दद्यात् । यथाह नारदः (१२।२२)

“यदा तु कश्चिन्नैव स्यात्कन्या राजानमात्रजेदिति” । यदा राजाऽपि न ददाति तदा स्वयं वरं कुर्यात् । याज्ञवल्क्यः (आ. ६४) “गम्यं त्वमावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति” । गम्यं गमनाहं । तथा पित्राज्ञयाऽपि स्वयंवर उक्ते भारते सावित्र्युपाख्याने (१२९४।२३) “पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति मां । स्वयमन्विच्छ मर्तारं युगेः सहशमात्मनः” ॥ तथा नलोपाख्यानेऽपि

“स समीक्ष्य महिपालः स्वं सुतां प्राप्तयौवनां । अपश्यदात्मनः कार्यं दमयत्याः स्वयंवरमिति” ॥ स्कान्दे विशेषः

“आरुमीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकां । धर्मेण विधिना दातुमसंगोत्रोऽपि युज्यते” इति । तत्फलं तत्रैव

“अनायां कन्यकां ह्यष्टा सहस्राभ्यधिके वरे । द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितमिति” ॥ १० अतोऽन्यकन्याऽप्येनापि धर्मार्थं देया । इति दातृस्वयंवरनिर्णयः ॥

अथ दत्तापहारः । तत्र दत्तापहारे दंडमाह याज्ञवल्क्यः (आ. ६५) “सकृत्मेदीयते कन्या हरंस्तां चौरदंडमागिति” । नारदोऽपि (१२।३२)

“दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति तां । अदुष्टश्चेद्दुरो राजा स वैश्यस्तत्र चोरवत्” ॥ दत्तो वाग्दत्तो । अदुष्टश्चेदित्यनेन दुराया न देयेति गम्यते । उक्तं च गौतमेन (५।९१) १५ “प्रतिभुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” । याज्ञवल्क्योऽपि (आ. ६५) “दत्तामपि हरेत्पूर्वाचष्टेयश्चेद्दर आमजेदिति” । यत्तु मनुनोक्तं (५।९९)

“एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः । यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय नरस्यान्यस्य दीयते” ॥

यच्च “सकृद्दर्शो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते” इति तद्दोषवर्जितविषयं । बुद्धेनापि यदि पाणि-ग्रहणसमयार्थं क्रियते ततो नैव ग्राह्या । अत एव नारदः (१२।२।३)

“स्त्रीपुंसयोस्तु संबंधाद्वरणं प्राग्विधीयते । वरणाग्रहणं पाणेः स संस्कारो विलक्षणः ॥

“तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनादिति” । तयोर्वरणपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरणमनियतं यतो तद्दोषदर्शनात्प्रत्यावर्तत इत्यर्थः । यमोऽपि

“नोदकेन न बाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात्पतिः स्यात्सप्तमे पदे” ॥ इति ।

अनेन सप्तपद्याः प्राग्वधरणे न वैधव्यमिति गम्यते । यच्चिद्विनाप्युक्तं (१७।७२)

“अद्विर्वाचा च दत्तायां प्रियेतादौ वरो यदि । न च संज्ञोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सेति” ॥ वरणोत्तरं देशांतरगमने आह कात्यायनः

“वरायित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा । कत्यागमांस्वीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत्पतिमिति” ॥

प्रणश्येद्देशांतरं गच्छेदिति माधवः । अन्यया परीक्षावैधव्यात् । एवं च

“प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत् । त्रीनृतसप्ततिकम्प कन्याऽन्यं वरयेद्दरमिति” । ३० (१२।२४) नारदीयेनाप्येकार्थता भवति । शुल्कदातुर्वैज्ञांतरमृतौ कात्यायन आह

“प्रदाय शुल्कं गच्छेयः कन्यायाः स्त्रीर्धनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः” इति ।

शुल्कदमरणे मनुराह (१।९७)

“कन्यायां दत्तशुल्कायां प्रियेत यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते” ।

यदि कन्यानुमन्यत इत्यनेन कन्यानुमतौ* देवराय । यदि तु देवरातिरिक्तमेवानुमन्यते

तदा तस्मा एव । बहुभिर्निर्दोर्विवरणे कृते विशेषमाह कात्यायनः

“अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूदायां तु तत्र वै । परायतश्च सर्वेषां लभेतादिवरः हुताः ॥

“अथागच्छेत बोदायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्” । अन्यस्मै दत्तायां तस्यां यच्छुल्कं तदेव लभेत्तत्पर्यः । सक्षोषाय प्रथमं प्रतिश्रुताऽपि न देया । “दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भ्रातृ-
जेत्” इति स्मृतेः (या. घ. आ. ६५) । दत्तिग्रस्तु पाणिग्रहणोत्तरमपि ग्राह्येत्याह (१७।७५)

१० “पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं भ्रंशसंस्कृता । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति” ।

नारदोपि

“उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमेधुना । पुनःसंस्कारमर्हेत्सा यथा कन्या तथैव सा” ।

अयं चोद्वाहीचरमपहारः कलौ निबिद्धः । कलिनिषिद्धानि च समयमयूखे वक्ष्यते ।
वाग्दानोत्तरं तु कन्यादोषोपलभे गृहीताया अपि त्यागमाह मनुः (१।७२)

१५ “विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितामिति” । विगर्हितां दुष्टां । नारदः (१२।३)

“नाडुष्टां दूषयेत्कन्यां नाडुष्ट दूषयेद्द्वारं । दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः” ।
कन्यादोषा नारदेन दर्शिताः (१२।२६)

“दीर्घकुन्तितरोगार्ता व्यङ्गा संपृष्टमेधुना । घृष्टाऽन्याहितमावा वा कन्या दुष्टा प्रकीर्तितेति” ।
अन्यस्मिन्पुरुषांतरे आहितः कृतो भावो मानसामिलाषो यथा सा तथोक्ता । अदुष्टास्यापि

२० दोषमाह घातवल्क्यः (आ. ६६) “अदुष्टा च त्यजन्वंक्ष्यो दूषयंतु मृषा शतमिति” ।
कन्यादोषमनाख्याय ददत्पित्रादिरपि दंध्य इत्याह स एव (आ. ६६) “अनाख्याय
ददद्दोषं दंध्य उत्तमसाहसमिति” ।

इति दत्तापहारनिर्णयः ॥

अधिवेदने निमित्तान्याह याज्ञवल्क्यः (आ. ७३)

२५ “सुरापी व्याधिता घूर्ता वंध्यार्थेऽन्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूभाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेदिणी तथा” ।
घूर्ता विसंवाद्शीला । अधिवेदनं भार्यातरपरिग्रहः । विशेषमाह मनुः (१।८०-८१)

“मद्यपाऽस्त्यवृत्ता ॥ प्रतिकृता च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थेऽप्री ॥ सर्वदा
“बंध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽष्टे दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सत्यस्त्वप्रियवादिनी”

एतेषु निमित्तेऽधिवेत्तव्येऽन्यभ्यनुज्ञामात्रं । न तु अधिवेदकरणे प्रत्यवायः । याज्ञवल्क्यः (आ. ७३)

३० “अधिभिन्ना तु मर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् । अधिविन्नस्त्रिये देयमाधिवेदनिकं समम्” ।
“न दत्तं स्त्रीर्धनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदिति” (आ. १४८) ॥ इत्यधिवेदनं ।

अयं विवाहोपनयनादौ निषेधास्त उच्यन्ते सारावल्यां

“एकमातृप्रसुतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि । विवाहं नैव कुर्वति कुर्वति तु ततोऽन्यथा” ॥

मित्रमातृकया वत्सरेभेदेन वा । प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरे .

“ विवाहस्यैकजन्यानामकेस्मिन्नुद्ये कुले । नाशं करोत्येकवर्षं स्यादेका विधवा तयोः ” ॥
उद्यो लभं । कचिदपवादस्तथैव

“ एकोदरी करतलमहणं यदि स्यादेकोदरस्यवरयोः कुलनाशनं च ।

“ एकान्दके तु विधवा भवतीति कन्या नयन्तरे तु शुभं पुण्यशेखरोपे ” ॥ विशेषमाह नारदः ५

“ पुत्रोद्गाहस्तरं पुत्रीविवाहो न स्तुत्रये । न कार्यं व्रतमुद्गाहान्मद्वले नाप्यमद्वलम् ॥

“ विवाहश्चैव कन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेदिति ” ॥

मंगले विवाहादौ । अमंगलं आदादि । अनुकल्पमाह गर्गः

“ पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं । पुण्यं तस्य कुर्वीत नोद्गाहमिति सूयः ” ॥

अनुकल्पान्तरमाह स एव

“ भ्रातृपुत्रं स्वसृगुमे च भ्रातृस्वसृगुमे तथा । न जातु मंडनं कार्यमेकस्मिन्मंडपेऽहनीति ” ॥

भ्रातृपुत्रमस्य स्वसृगुमस्य मातृस्वसृगुमस्य च एकस्मिन्मंडपे एकस्मिन्मंडपे मंडनं न कुर्यात् ।

इयमर्थ निषेधः । समुच्चये मानामावात् । इदं च वचनद्वयं मित्रमातृजाविषयमिति केचित् ।

तत्र मानामावात् । एकोदरादितेकशुक्रजन्यापत्ययोर्मित्यस्य भ्रातृशब्दस्यान्यगोष्ठात्वाच्च ।

अन्यविशेषमाह नारदः

“ प्रत्युद्गाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयं । न चैकजन्मनो पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥

“ नूनं कदाचिदुद्गाहो नैकदा मुंडनद्वयमिति ” । नूनं कदाचिदुद्गाहाविति सापत्नपरं । मुंडनद्वयं

सापत्नयोऽपि न भवति । दुहितृद्वयं न भेदमित्यध्याहारः । कन्यके न द्वे इति च । विशेषांतरं

संहितासारायल्यां “ सापत्नयोऽमुंडनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रोऽमुंडनमेकवर्षं ।

“ न पुंविवाहोर्ध्वमुतुनयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ” ॥ अत्रापवादः “ न मंडनाद्यापि हि २०

मुंडनं तु । गोत्रैकतायां यदि नाद्यमेदं ” इत्यपि कचित् । मुंडनं चोळं । “ मुंडनं चोळमित्युक्तं

व्रतोद्गाहौ तु मंडनमिति ” । अतुत्रवापवाद उक्तः सारायल्यां

“ काल्पुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्गाहोपनायने । भेदाश्चैव कुर्वीत नर्तुनयविर्धनमिति ” ॥

यमलयोर्विशेषः

एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्तव्यं मण्डलं स्वस्रोभ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ इति । २५

पुत्रोद्गाहः प्रवेशारुमः कन्योद्गाहस्तु निर्गमः । मुंडनं चोळमित्युक्तं व्रतोद्गाहौ तु मंगलम् ” ॥*

हारीतोऽन्यविशेषमाह

“ स्पर्शिता स्याद्यदा कन्या वाचा वाऽप्युदकेन वा । अंतरा प्रातिकूल्यं चेत्पुत्रोद्गाहं विधवा भवेत् ॥

“ अचिरैर्वा कालेन पञ्चमृत्युपचनक्षय ” इति । प्रातिकूल्यं मरणं । वृक्षः

“ दंपत्योः पितरो भ्राता सोपनीताः सहोदराः । पितृव्यस्तोदाहश्चैव पितामहपितामही ॥

“ एषामन्यतमे मष्टे नोद्गाहोत्तां वधूरः ” ॥ ज्योतिःप्रकाशः

“ प्रतिकूल्येऽपि कर्तव्यो विवाहो भासतः परं । शार्तिं विधाय गां दत्त्वा चाग्दानादि चोत्पुनरिति ” ॥ इति

शार्तिनर्वपहयज्ञादिः ॥ इति प्रतिकूलविचारः ।

× [अथ विवाहान्यनुगमनादौ प्रायश्चित्तम् । तत्र गृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वं द्वादशरात्रमध्ये

१ रफ-ले । २ झ-तो रफ-न मुंडनामंडनमूर्ध्वं, अइड-नमंडनान्मुंडन । ३ र-अतुनयापवादः ;

४ अइड-अतुनयापवादः । ५ ग-पाठः । ६ ग-अपि तुदकेन च । ७ ग-राश । ८ ग-पाठ । ९ अर्थ पादौ

१० अ-पुस्तक एवोदृत । अइडफरहोपु तु नैव दृश्यते ।

- विवाहान्यनुगमने श्रोत्रियागारादग्निमानीयाऽऽयतने स्थापयित्वा परिसमूहनादि कृत्वाऽऽज्यं संकृत्य 'अयाध' इत्येकामाहुतिं हुत्वा नित्यहोमं कुर्यात् । द्वादशरात्रोत्तरमाज्याहुतयो लाजा-
हुतयश्चाऽऽवर्तनीयाः । इदं ॥ 'नित्यानुगृहीतः स्यात्' इति सूत्रव्याख्यावसरे देवस्वामि-
भाष्ये इत्यमुक्तम् 'उपशान्तेऽन्यमग्निमादृत्य होमकार्यं आहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचाणं
स्यात्' इति । नारायणेन वृत्तिकृता तु 'यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यान्नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा
परिचरेत्' इत्युक्त्वा 'यदि तूपशाम्येतत्पुनरुपवसेदित्येके' इति सूत्रव्याख्यावसरे पुनरेवमुक्तम् ।
अत्र एकैकमहणाद्यजमानो वेत्येके 'अयाध' इत्येकामाहुतिं जुहुयादित्यन्ये । कुतः-
शास्त्रान्तरे दर्शनात् इति । अत्र शास्त्रान्तरम् 'उपवासध्यान्यतरस्य मार्यायाः पत्युर्वाऽनुगतेऽपि
बोचरया जुहुयान्नोपवसेत्' इत्यापस्तम्बसूत्रम् । अन्यतरस्य कालस्य अन्हो रात्रौ संबन्धा-
दुपवासोऽनशनम् । उत्तरया 'अयाध' इत्येतयाऽऽज्येन जुहुयात्' इति सुदर्शनभाष्ये स्थितम् ।
इदमेव देवस्यामिभाष्ये स्पष्टीकृतम् । गृहप्रवेशनीयहोमोत्तरं द्वादशरात्रमध्येऽनुगमने उक्तप्राय-
श्चित्तमेव । तदुपूर्वं तु विवाहहोमस्य गृहप्रवेशनीयहोमस्य चाऽऽवृत्तिरिति वृत्तिमन्ये स्पष्टम् । तथाहि
गृहप्रवेशनीयसूत्रे 'विवाहाग्निमुपसमाधाय' इत्यत्र विवाहाग्निग्रहणात् विवाहहोममात्रेणाग्ने-
र्गृहत्वासिद्धिः । किं तर्हि विवाहहोमगृहप्रवेशनीयहोमाभ्यामेवेत्युक्तोपसद्वत्तम् । तेनाग्निनाशो
होमद्वयकार्यमिति सिद्धमिति । तदनन्तरं पाणिग्रहणसूत्रे नष्टाहरणप्रायश्चित्तमुक्त्वा मता-
न्तरमुक्तम् । यदि वैवाहो न गृहीतः द्वायविभागकाले गृह्यते गृहीतो विनष्टः द्वादशरात्रमति-
क्रान्तस्तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवति । तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृह-
प्रवेशनीयाहुतयो द्वयार्जनं च भवति नान्यत् । कन्यासंस्कारत्वाद्धोमद्वयं चात्र समानतन्त्र-
स्यादिति । अत्र सर्वत्र मूलं चतुर्ध्यायात्मकाभ्वल्लायनगृह्यपरिशिष्टम् । तत्र प्रथमाध्याये
२० सप्तदशः सण्डः—अयं पुनराधानमनुगतेऽग्निं शिष्टागारादानीयोक्तवदुपसमाधाय परिसमुद्य-
परिस्तीर्य पर्युक्त्वाऽऽज्यमुत्प्रायाध्यात्र इत्येकामाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेकमाद्वादशरात्रा-
दत उर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशनीयहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यासत्र विवाहोज्याहुतयो लाजाहुतयो
गृहप्रवेशनीयाहुतयो द्वयार्जनं भवति । कर्तव्यं लाजानावपत्येतत्पुनराधानम् । नित्यहोममतीत्य
मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयाद्वादशरात्रादूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्यादिति । गृह्यसूत्रगृह्यपरि-
२५ शिष्टमूलिकाध्यात्र गृह्यकारिकाः
“ओपासनोऽनुगच्छेच्चैवुपलेपादि पूर्ववत् । आक्षत्य श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
“अन्यस्माद्धोमकालात्प्रो नार्थीयायदि वा गृही । पर्युक्षणादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत् ॥
“अयाधेत्येतया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ” ॥ इति ।
तथा—“उपलेपादिकं कुर्यादाषारान्तं विवाहवत् । विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदथ ॥
३० “गृहप्रवेशनीयाध हुत्वाऽस्या द्वयार्जनम् । परिणीत्यादि नान्यत्प्राजानावपते स्वयम् ॥
“समानतन्त्रक चेह होमद्वयमिदं भवेत् ” ॥ इति ।
अस्याग्नेर्नाशापहारयोरिदमेव प्रायश्चित्तं 'यदि तूपशाम्येत्' इति सूत्रस्य नाशापहारयोः
प्रदर्शनार्थत्वात् । अत्र प्रयोगपारिजातग्रन्थ इत्यम्—'एव हि रक्षितोऽग्निर्गृहप्रवेशनीयहोमादर्वा-
गनुगतश्चेत्तदा विवाहहोमः पुनः कार्यः । गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरमुपगतश्चेत्तर्हि होमद्वयमपि
२५ पुनः कर्तव्यमिति गृहप्रवेशनीयहोमसूत्रे वृत्तिकारेणोक्तत्वाद्वद्वादशरात्रावावनुसन्धेयमिति'

प्रस्माद्विवाहहोमोत्तरं गृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वं द्वादशरात्रमध्येऽप्यन्यनुगमने विवाहहोमावृत्तिं
 न्यन्ते यथाभुतमाहिणः । तद्वद्वृत्तान्ताज्ञानविजृम्भितम् । यतो गृहप्रवेशनीयहोमोत्तरं द्वादशरात्रो-
 त्रमेव होमद्वयावृत्तिर्द्विचिकारादीनामिष्टेयुक्तमेव । अतस्तद्वद्व्याप्यत्वेनापि द्वादशरात्रोत्तरं
 गृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वमन्यनुगमने विवाहहोमावृत्तिरिति तद्वन्न्यायोऽज्ञेयः । न च नित्यहोमा-
 त्मात्पूर्वमनुगमने तद्वद्वृत्तिः होमारम्भोत्तरं तु प्रायश्चित्तमिति शङ्क्यम् । ग्रहप्रवेशनीयहोमोत्तरं ५
 नेत्यहोमारम्मात्पूर्वमपि होमद्वयावृत्तिप्रसङ्गात्प्रमाणमावाच्यम् ।

यत्तु औपासनात्पूर्वं यवि विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे

‘उद्वाहोपासनात्पूर्वमनले ह्यन्तिमागते । स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमयाचरेत् ॥

‘नक्षत्रादीन् कर्ष्य चेत्स्थालीपाको भवेन्न वै । औपासनं तदा कुर्यात्परेणुः सायमेव च” ॥

इति विधानपारिजात उक्तं तद्वाञ्छलायनान्यपरम् । आञ्छलायनानां प्रायश्चित्तार्थं स्थाली- १०

शकामावात् । यस्तुतस्तु विश्वादर्शग्रन्थेऽदर्शनाभिर्मूलमेव । यत्तु आपस्तम्बीयाञ्छलानीय-

रद्वतिकारौ सिंभाभङ्गकृष्णभङ्गौ विवाहहोमोत्तरमेवाग्निनाशे पुनर्विवाहहोमप्रतिपादकम्

‘उद्वाहोपासनात्पूर्वमनले ह्यन्तिमागते । पुनर्होमान्तरं कृत्वा कर्मक्षेपं समापयेत्”

इत्यापस्तम्बवचनामिति लिखित्तुः तत्प्रवरदेवस्यैकादशाध्यायामकपस्तम्बस्मृतौ
 निबन्धान्तरे चादर्शनाद् बहुसंमहकारप्रयोगपारिजातकारेणालिखनाच्च नाऽऽश्वात्तनीयम् । १५

इत्यान्यनुगमनप्रायश्चित्तनिर्णयः ॥

अथाशौचनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः (भा. २९)

‘दाने विवाहे यज्ञे च संग्राभे देष्टव्येषु । आपयपि च कष्टायां सयः शौचं विधीयते” ॥

विष्णुः “ब्रह्मयज्ञविवाहेषु श्राद्धे क्षेमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतके न स्थावनारब्धे तु सूतकं” ॥

शर्मस्तथाह “प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसन्नयोऽनादीमुक्तं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति” ॥ २०

बृहस्पतिः

‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वसंकल्पितार्येषु न दोषः परिकीर्तित” ॥ इति ।

पटर्जिशन्मते

“विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । परैरक्षं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः” ॥ परैरसगोत्रैः

‘मुञ्चानेषु तु विषेषु त्वन्तरामृतसूतके । अन्येषोद्दोकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः” ॥ इति । २५

अक्षं त्याज्यं । तथा च ब्राह्मे “भोजनान्द्वे तु संभुक्ते विषे स्मृतिर्विषयते” ।

‘यदि कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यज्वा समाहितः । आचम्य परकीयेन तोयेन शुचयो द्विजाः” ॥ इति ।

मावश्यकत्वे नान्दीब्राह्मणविष्णुः स्मृत्यन्तरे

‘एकविंशत्यहर्ह्यज्ञे विवाहे दश वासराः । त्रिषट् चोलोपनयने नान्दीब्राह्मणं विधीयते” ॥ इति ।

प्रारंभमावेऽप्यग्रे कालांतरामावे आशौचापवाद उक्तो विष्णुना

‘आरब्धस्य विशुध्यर्थं कृष्णार्जुन्यादुपुनं । मां दयात्पंचमव्याशी ततः शुद्धयति सूतकी” ॥

सूतकीति जननाशौचैर्वर्तते मत्स्यवेदं प्रवर्तते । बहूनां संभारानां संपादितानां पारणाशक्ताबाह विष्णुः

‘न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोरिति” । आशौचं नेत्यर्थः । इत्याशौचनिर्णयः ।

रजोदोषे वृद्धमनुः

“ विवाहवतचूडासु माता यदि रजस्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेच्छुभिः ” ॥ गर्भं
 “ यस्योद्वाहादिमङ्गल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्पुण्यं तत्कुर्याद्भ्रष्टहत्यामयं न हि ॥ इति
 मेधातिथिः “ चोले च व्रतबंधे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न क्षोभनं ।
 “ वधूवरान्यतमयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुवर्वाद् ” ॥ बृहस्पति
 “ वेधत्वं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबंधने । चूडायां च शिशोर्भूत्युर्विचं यात्राप्रवेशयोः ” ॥

अथ वेदिः

तथा “ सुतिकोदक्ययोः शुद्धये मा दद्याद्दोषपूर्वकं । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन् शुद्धयति

“ अलाभे समुहर्त्तस्य रजोदोषे च संगते । श्रियं संपूज्य तत्कुर्याद्भ्रष्टहत्यामयं न हि ॥

१० “ हेमीं प्रायमितां पशोः श्रीभुक्तं विधिनाऽर्चयेत् । प्रत्युषं पापसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेदिति ”

अस्य मूलं ग्रायं । विवाहवेदिमाह नारदः

“ हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः । त्रिभुजं तुर्मिः सुभ्रष्टगोर्वाग्ममागे ” स्वसन्नः ॥

“ विचित्रितां चित्रकुम्भैर्विविधैस्तोराणांकुरैः । एवंविधामाकरोहेन्मिथुनं साग्निवेदिकमिति ” ॥

इति वेदिः ॥

१५ अथ कन्यादानार्थं राजावपि स्नानमाह बृहस्पतिराज्ञातक्यः

“ ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषु च । स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राजावपि तदिष्यते ” ॥

विवाहेऽपि रात्रिमनुजानास्यत्रिः

“ मुख्यो विवाहः पूर्वाह्णे मध्याह्ने चोत्तमोत्तमः । निशायां मध्यमः प्रोक्तस्त्वपराह्णे तु गैर्हितः ” ॥ इति

२० विवाहश्च कन्यापतिरं प्रति दानं । परं प्रति पाणिग्रहणादि । कन्या भुक्तवताऽपि
 प्रतिग्राह्येत्याह व्यासः

“ भुक्त्वा समुद्रहेऽकन्यां सावित्रीग्रहणं तथा । उपोषितः सुतां दद्यादर्थितां यद्विजाय त्विति ”

सर्वेषु दानेषु ग्राह्यमुक्तो दातोदहमुक्तः प्रतिगृहीता । कन्यादान उदहमुक्तो दाता ग्राह्यमुक्त
 संप्रदानमिति वक्ष्यते वानमयूखे ।

२५ मधुपर्कमाहाभ्वलायनः (१।२४।१-२) “ नविजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थितायेति

उपस्थितायेति उपस्थिताय कन्याप्रतिग्रहार्थमागताय । आस्मिन्मधुपर्के गबालंभः कलं

न कार्यः । पादपंशालने मधुपर्कविशेषेण विशेषमाहाभ्वलायनः (१।२४।९-१०) । “ दक्षिणाम्

ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सर्वं शूद्रायेति ” । अग्रे प्रथमं । एवं च । क्षत्रियवैश्ययोरनियमः

ब्राह्मणग्रहणं द्विजोपलक्षणमिति केचित् । मधुपर्कश्च भोजनं । तथा च नारायणेन ‘ नामास

३० मधुपर्को भवतीति ’ सूत्रव्याख्याने उक्तं । ‘ मासस्य लोके व्यंजनस्थानीयत्वात्तत्सहितो मधुपर्क
 भोजनमिति ’ । अयं चार्च्यशासकस्य कार्यः । तदुक्तं परिशिष्टे

“ अर्च्यस्य यस्याः शास्ता तच्छास्ता गृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशास्तेऽपि दातरीति ”

याज्ञिकास्तु ज्योतिषोपादान्यशासीयोऽपि यच्छास्ता यमात्स्वर्ज्यं करोति तच्छासकस्य कुर्वति
 तत्संप्रदायमात्रं । कन्यादानं तु दानमयूखे वक्ष्यते ।

१ २-मंगले । २ २-पाणिग्रहणमयूखम् । ३ २-यसंमतः । ४ ग-च । ५ २-विवाह प्रितग्रिम् । ६ उदह-मु

७ ज्ञ-वैश्यशूद्रयोः ।

“ देशांतरस्थकृत्रिवैकवृषणानसहोद्वान् । वेश्यामिसक्तपतितशुद्रकल्पातिरोमिणः ॥

“ जडमूकघवधिरकुब्जवामनकुंडकान् । अतिवृद्धानमार्याश्च कृषिसक्तानृपस्य च ॥

“ घनवृद्धिप्रसक्तंश्च कामतोऽकारिणस्तथा । कुहकांस्तस्कराश्चापि परिर्विद्वज् दुष्यति ” ॥

अमार्याश्चैष्टिकादीन् । अन्यथा दोष इति गम्यते । यमल्योर्मध्ये जन्मनैव ज्येष्ठता । केचिदाधान-

५ कम ज्येष्ठं वर्णयंतः पश्चाज्जातस्य पूर्वमाधानं भवतीति तस्यैव ज्येष्ठतामाहुः । तत्र । आधान-

प्राथम्येन ज्येष्ठतायां मानाभावात् । अन्यथा पत्नीनां पूर्वापरभावेनाधाने जाते उत्पाहितस्य

प्राथम्योत्पत्तौ ज्येष्ठता न स्यात् । आधाने जन्मशब्दामावाच । अत एवाह मनुः (१।१२६)

“ यमयोश्चैव गर्भेण जन्मतो ज्येष्ठता मतेति ” । मेधातिथिनाऽपि जन्मत एव ज्येष्ठ्यमित्युक्तं

अस्मिन्विषये । तथाऽमेदिषिषूविषये भूमान्मपंचः प्रायश्चित्तमयूखे निरूपयिष्यते ।

१० पुनर्विवाहेऽग्निमाह कात्यायनः

“ सदारोऽन्यान्पुनर्द्वारानुदोद्वं कारणांतरात् । यदीच्छेद्दग्निमान्कुर्वन् क होमोऽस्य विधीयते ॥

“ इवाग्रावे व भवेद्धोमो लौकिके न कदाचनेति ” । इदं चाग्निसन्निधाने । अग्निसन्निधानामात्रे

तु लौकिके कृत्वाऽग्निद्वयसंसर्गं कुर्यात् । संसर्गं याह शौनकः

“ अयाम्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

१५ “ पृथक् स्वंडिलयोरग्निं समाधाय यथाविधि । तंत्रं कृत्वाऽऽज्यमागातमग्न्याधानादिकं ततः ॥

“ जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौ तथाऽन्वारब्ध आहुतीः । अग्निमिच्छेत् पुरोहितं सूक्तेन न चर्चेन तु ॥

“ समिध्येन् समारोप्यार्थं ते योनिरित्यूचा । प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठाम्नौ विधीयते ॥

“ आज्यमागाततंत्रादि कृत्वाऽन्वारब्ध सदादितः । समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद् धृतं ॥

“ चतुर्गृहीतैर्नामैकैर्मग्निः षड्भिर्यथाकर्म । अग्रावभिधत्तीति अग्निनाग्निः समिध्यते ॥

२० “ अस्तीदमिति तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया । ततः स्थिष्टकृद्दारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

“ गोधुमं दक्षिणा देया श्रीत्रियायाहिताग्नये ।

“ पत्न्योरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः । आददीतान्यया सार्द्धमाधानविधिना गृहीति ” ॥

इत्यग्निद्वयसंसर्गः ॥

अथ सायंप्रातर्होमः । तत्र सायंकालादारंभः । तत्कर्तुं नाहर्भ्वलायनः (१।१५१) “ पाणि-

२५ ग्रहणादि गृहं परिचरेत्पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यतेवासी वेति ” । दक्षः

“ सत्विकपुत्रो गुरुर्माता भामिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरेव हुतं यत् तद्धुतं स्वयमेव स्थिति ” ।

एतैश्च यजमानस्य पत्न्या वा अनुज्ञया तत्सन्निधौ च होतव्यं नान्यथा । पर्वणि तु सायंहोमः

स्वयमेव कार्यो नान्येन । तत्र प्रादुष्करणकालमाह कात्यायनः

“ सूर्ये तु शैलमग्रते षेट्विंशद्विरिहागुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ” ॥

१० उक्तकालातिक्रमे व्याहृतिमिरेकाज्याहुतिः । होमकालमाह मनुः

“ लेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिमिस्तु समन्वितः । उदितं तं विज्ञानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ” ॥

अनुकल्पोऽपि “ प्रदोषातो होमकालः संमत्प्रातस्तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्व्याहृतिभिः ” ।

होमद्वयाणि गृह्यपरिज्ञाष्टे (१।१८) “ पयोदधिसर्पिर्व्यागोद्वनं तंडुलाः सोमस्तैलमापो

वीहयो यवास्तिला इति होम्यानि ” ।

१ वज्रिशादि ।

संमते

“ द्रवं हविः सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः । अंगुल्यग्रैर्न होतव्यं न कृत्वांशुलिनोदनामिति ” ॥
आयतनं चोक्तं

“ आस्मिमात्रमन्यथे कार्यमायतनं बुधैः । पक्षीलमात्रमित्येके तदप्यल्पतरं भवेदिति ” ॥
अपत्नीकोऽपि पूर्वमुताये पत्न्यै अर्द्धाग्निं दत्त्वाऽवशिष्टार्द्धाग्नौ पूर्ववत्सायंप्रातर्होमौ कुर्यादिति तु नेति ।
इति नित्यहोमः ।

अथ स्त्रीधर्माः । मनुः (५।१४४; १४८)

“ बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि प्रोषिता । न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

“ पित्रा मन्त्रां स्तुतेर्वाऽपि नेच्छेद्विहमात्मनः । एषा हि विरहेण स्त्री गच्छेत् कुर्यादुमे कुले ” ॥

याज्ञवल्क्यः (आ. ८३)

“ संयतोपस्कृता दक्षा दृष्टा व्यवपराङ्मुखी । कुर्याच्छुश्रूषण्योः पादवन्दनं मर्तुतत्परा ” ॥ १०

“ नास्ति स्त्रीणां पुण्ययज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं । पतिं शुश्रूषते नारी तेन स्वर्गं प्राप्नोति ” ॥

“ पाणिग्राहस्य सास्त्री स्त्री जीवतो ॥ मृतस्य या । पतिलोकमभीप्सती नाहितं किंचिदाचरेत् ” ॥

स्कान्दे

“ प्रसुतं तु सुखासीनं रममाणं यहच्छया । आतुरेष्वपि कार्येषु पतिं नोत्पापयेत्कचित् ॥

“ स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्थमुखं नैव दर्शयेत् । स्ववाक्यं श्रावयेन्नपि यावत्स्नाता विशुद्ध्यति ॥ १५

“ सुस्नाता मर्तुवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् । अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं मानुं विलोकयेत् ॥

“ न रजकया न कारुकया न च भ्रमणयाऽपि च । न च दुर्गमया वाऽपि सखित्वं कुरुते तु सा ॥

“ मर्तुविद्वेषणी नारी न संभाषेत कश्चित् ” । तथा

“ उक्ता प्रत्युत्तरं दद्याद्या नारी क्रोधतत्परा । सा ह्यनी जायते ग्रामे भ्रूमाही निर्जने बने ॥

“ पतिं या तादितुं नेच्छेत्सा व्याघ्री वृषदंशिकेति ” । शंखः “ नानुक्त्वा गृहाभिर्गच्छे- २०

न्नामुत्तरीया न त्वरितं प्रजेन्न परपुरुषं भविताम्यत्र वज्रिकूपप्रजितवृद्धवेषेभ्यो न नाभिं दर्शये-
दागुल्फाद्वासः परिदध्यान्न स्तनौ विवृतौ कुर्यान्न हस्तेदनपाकृतं न भर्चारं तद्वधून्वा द्विध्यात् ” ॥

मनुः

“ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ।

“ मुक्ते मुक्ते पती या तु ह्यामीना वाऽपि वाऽऽक्षिते । विनिद्रे च विनिद्रा या प्रथमं प्रतिबुध्यते ॥ २५

“ अनलंकृतमात्मानं पत्युर्नै दर्शयेत्कचित् । आकुष्टा वाऽपि नाक्रोशे ताहिताऽपि प्रसीदति ॥

“ सेवते मर्तुर्नृच्छिष्टं मिष्टमन्नं कलादिकं । नहाप्रसादं स्त्वुपत्त्वा वसतिदत्तं भर्ताप्यजति ” ॥

एते पूर्वोक्तनियमा विवाहोत्तरमेव ।

अथ प्रोषितपतिप्रकाशधर्माः । याज्ञवल्क्यः (आ. ८४)

“ क्रीडाशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्य परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितमर्तुका ” ॥ ३०

तथा “ प्रोषिते मलिना कुशेति ” ॥

अथ विधवाधर्माः । मनुः (५।१५६-१५७)

“ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृहीत्यात्यतौ प्रेते परस्य तु ॥

“ आसीता भरणार्थात्ता नियता नञ्चाचारिणी ” । तथा

“ विधवाकवरीबंधो मर्तुबंधाय जायते । शिरसो कपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥ ३५

- ॥ एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । कुच्छं पराकं कुर्याच्च तप्तकृच्छ्रमपि वा ॥
 ॥ यवाग्नेन फटाहारैः साकाहारैः पयोव्रतैः । प्राणपात्रां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 ॥ पर्यकशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिं । तस्माद्भूक्षयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया ॥
 ॥ नैवांगोद्वर्त्तनाभ्यंगं स्त्रिया विधवया कचिद् । तपणं प्रत्यहं कार्यं मर्तुः कुशतिलोदकैः ॥

- ॥ तर्पणं पुत्रपौत्रामावे ।
 ॥ नाधिराहेदनद्वाहं प्राणैः कंठगतैरपि । कंचुकं न परिदध्यादासो न विकृतं वसेत् ॥
 ॥ एवं धर्मसमायुक्ता विधवाऽपि पतिवता । पतिलोकमवाप्नोति न भवेत्कापि दुःखितेति ॥
 यत्तु ब्रह्मचर्येण सह वैकल्पिकं सहगमनमुक्तं तद्विस्तरेण शुद्धिमयूखे प्रवचयिष्यामः । इति स्त्रीधर्माः-
 अथ विवाहोत्तरं पंचयज्ञानुष्ठानमुक्तमाचारमयूखे दर्शयिष्यामः । अष्टकादिश्राद्धज्ञान
 १० श्राद्धमयूखे । सप्त पाकसंस्था नित्यानि । आधानादीनि नित्यानि । यथाह वसिष्ठः (११।४५-४६)
 ॥ अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाप्रयणोऽपि शुशोमाश्च यजेत ॥

याज्ञवल्क्योपि (आ. १२५)

- ॥ प्रतिसंवरसरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा । कर्त्तव्याप्रयणोऽपि चतुर्मास्यानि चैव हीति ॥
 तथा नित्यानि कर्माण्युक्त्वा द्यौर्ह्यायनेनोक्तं
 १५ ॥ तस्मात्कंदैः कलेर्मूलेर्मधुनाऽऽज्यरसोद्भवा । नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेत् ॥
 यानि तु
 ॥ भवेत्त्रैवार्षिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः । प्राकृतसौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्न वार्षिकं भवेत् ॥
 तथा । ॥ पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धवानो जितेन्द्रियः । न त्वत्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताय कर्पचन ॥
 ॥ असह्यो नो दहेद्वाष्ट्रं मवहीनस्तत्त्वथर्विजं । आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥
 २० इत्यादीनि तानि काम्यपराणि । निच्येषु यथाशक्त्यंगहीनेनाधिकारस्य षष्ठे स्थितत्वात्
 कंदैर्मूलेरित्यादि च संगच्छते । ' नित्येष्वपि देवताप्रिशब्दाक्रियाणां प्रतिनिधिर्नास्ति तथाऽनुपा-
 देयानां कालादीनां न त्याग' इत्यादि स्थितं षष्ठे । इति संस्काराः ।
 ब्राह्मणस्य चतस्रो मार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति स्थितं । तत्र समानजातिभ्यां
 पितृभ्यां जातानामपत्यानां समानजातित्वं मातापित्रोर्वैजात्याज्जात्यंतरं च भवतीति स्पष्टं लोके ।
 २५ ता जातृराह याज्ञवल्क्यः (आ. ९०-९२)

- ॥ सवर्णैः सवर्णासु जायते हि समातयः । अनियेषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्द्धनाः ॥
 ॥ विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियौ । अंघ्रिः शूद्रां जातो निधादः पारश्वोऽपि वा ॥
 एकस्येव नामद्वयं ।
 ॥ वैश्याश्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योऽपि सुतो स्मृतो । वैश्यानु करणः शूद्रां विचास्त्रेऽपि विधिः स्मृतः ॥

- १० प्रतिलोमजा अप्युक्तास्तेनैव (आ. ९३-९५)

- ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्देहेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चांडालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
 ॥ क्षत्रिया भागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्रारमेव च । शूद्रादायोगधं वैश्याज्जनयामास वे सुतम् ॥
 ॥ माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । असत्संतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा ॥ इति ।
 प्रतिलोमा असंतोऽनुलोमाः संत इत्यर्थः । एतेषां संकीर्णसंस्कारमेवादिक्कमनुपयोगाद्विस्तृतिभयाच्च

नोक्तं । एतासां च जातीनां योत्वादिजातिव्यत्ययेति स्थितं वार्तिके । कचिज्जातेः शास्त्रगम्यताऽपि । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन (अ. ९६)

“ जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पंचमेऽपि वा । व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ” ॥
अस्यार्थो मितक्षरायां “ सप्तमेऽपि वाशब्दात्पष्ठे पंचमे युगे जन्मनि जातेरुत्कर्षः । पूर्वजात्य-
पगमोऽन्यजातिप्राप्तिश्च । यथा—ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी । सा ब्राह्मणेनोदा तस्याः
कन्याऽपि ब्राह्मणेनोदा कन्यां जनयति । अनेन प्रकारेण पृथो सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । एवं
ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिताऽन्वष्टा । सा ब्राह्मणेनेद्वित्येवं परंपरया पष्ठे ब्राह्मणं जनयति । एवं
क्षत्रियायामुत्पादिता मूर्धावसिक्ता । सा ब्राह्मणेनोदा । तत्कन्याऽप्येवमिति पञ्चमे ब्राह्मणं जनयति ।
एवमुपा क्षत्रियोदा माहिष्या च यथाश्रमं षष्ठं पंचमं क्षत्रियं जनयति । तथा करणी
वैश्योदा पंचमं वैश्यमिति । इयं च द्विक् । तयथा मूर्धावसिक्तेन क्षत्रियोदा तत्पुत्रेणापि १०-
क्षत्रियेत्येवक्रमेण पंचमं क्षत्रियं जनयति । एवमवष्टेनोदा वैश्या तत्पुत्रेणापि सत्येवं क्रमेण षष्ठं
वैश्यं जनयति । एवं निषादेन शूद्रोदा तत्पुत्रेणापि शूद्रेत्येवं क्रमेण सप्तमे शूद्रं जनयति । एवं
मूर्धावसिक्तादिविषयि योज्यं । तथा कर्मणां व्यत्ययानामपकुष्टकर्मणां व्यत्यये साम्यं यज्जातीयवृत्ति-
परिमहस्तज्जातिप्रगतिरित्यर्थः । तद्यथा ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्नापि क्षत्रवृत्तिं करोति । गताया-
मप्यापि तां न जहाति । तत्पुत्रोऽप्येवमिति क्रमेण पंचमः क्षत्रिय एव जायते । तथा १५-
विप्र आपदि वैश्यवृत्त्या जीवंस्तस्यां गतायामपि तां वृत्तिं न जहात्येवं सत्पुत्रोऽपीत्येवं क्रमेण षष्ठो
वैश्य एव जायते । एवं शूद्रवृत्त्याऽपि जीवतः । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि योज्यं । अस्मिन्व्याख्यानेऽपि-
शब्दस्य षष्ठपाठं मूलं मुग्यं । एतेषां वृत्तयस्सकनुषयोगाजोक्ताः । इति वर्णजातिविवेकः ।
अथ साधारणा वर्णधर्माः । तत्र ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि यजनाध्ययनदानयाजनाध्यापन-
प्रतिग्रहाख्यानानि । तेषु त्रीणि वृत्त्यर्थानि । यथाऽऽह मनुः

२०.

“ षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ” इति ॥
यजर्नं तत्र तत्र स्पष्टं । याजनं केषांचित्प्रतिषिद्धं । यथाऽऽह देवलः

“ यः शूद्रान्यतितांश्चापि याजयेदर्थकारणात् । याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्ययाजकः ” इति
मुमुक्षुः (यथाऽन्यानाह) “ अमिश्रतवतितर्पणमवधूणहर्षुष्यल्यशुचिवस्त्रकारतेलिकचाकिङ्कध्वजि- २५
सुधर्षकारधर्मकारवेषकिणगणकगणिकसौनिकव्याधनिषादरजकबुहवर्मकारा अमोज्याना अ-
तिप्रहायाज्याभेति ” ।

तथाऽभिचारयाजनमपि प्रतिषिद्धं । यथाऽऽह मनुः (११।१९७)

“ ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं वा त्रिभिः कृच्छ्रेष्वप्यहतीति ” ॥
इति याजनम् । दानप्रतिग्रहौ दानमयूखे ज्ञेयौ । अध्ययनाध्यापने पूर्वमुक्ते ।

आपत्कल्पाः ।

३०

अथ ब्राह्मणस्यापत्कल्पः । तत्र पूर्वोक्तवृत्तित्रयासंगवे मनुः (१०।८१)

“ अजीवंस्तु स्वधर्मो ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्मो स हस्य प्रत्यनंतर ” ॥ इति ।
पुनः स्वधर्मग्रहणं विगुणकर्मसंग्रहार्थं । एतदुक्तं भवति । यथोक्तैः प्रतिग्रहादिभिरजीवन् दुष्प्रति-
ग्रहादिकमपि कर्त्वा । न त्वन्यवृत्तिं । यथोक्तं भगवता (अ. १८।श्लो० ४५) “ श्रेयान्वधर्मो
विगुणः परधर्मास्स्वनुष्ठितादिति ” । मनुष्ये (१०।९७)

३५

“ वरं स्वधर्मो विगुणो न पारयथः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्चथाद्द्विषः सद्यः पतति जातितः ” ॥ इति ।

तेनाप्यजीवन्क्षत्रवृत्त्या तथाऽप्यजीवन्वैश्यवृत्त्या । तयोर्कं याज्ञवल्क्येन (प्रा. ३५) ' विशां वाऽप्यापदि द्विज ' इति । वैश्यवृत्तावपि कृषिः कारणीया स्वयं न कार्या । यथोक्तं बृहस्पतिना " कुसीदकृषिर्वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतं । आपत्काले स्वयं कुर्यान्नैव सा युज्यते द्विज " ॥ इति । तत्रापि नीलीकृषिर्वर्ज्या । " नीलीकृषणकर्त्ता तु चंडालसदृशो हि स " इत्यापस्तम्बेन निर्दिष्टत्वात् ।

५५ कृषिधर्मानग्रे वक्ष्यामः । वाणिज्येऽपि विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३६-३९)

" पलोपलक्षौमसौममनुभ्यापपूर्वोरुचः । तिलोदनरसक्षाराव दधिशीरं घृतं जलं ॥

" रसासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाः सवर्हिषः । मूत्रमपुष्पकुतपकेशतत्रविषक्षितीः ॥

" कौशेयनीलीलवणमांसैकशफसीसकाव । शाकाद्रौषधिपिण्याकपशुमंधास्तयैव च ॥

" वैश्यगृह्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचनेति " । मनुष्ये (१०।८६-८९)

१० " अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः । सर्वे च तातवर्गं रक्तं शाणक्षौमाविक्रानि च ॥

" अपि चेत्स्युरक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥

" अयःशस्त्रं विषं मांसं सोमं मंधाश्च सर्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशाव ॥

" आरण्योश्च पशून्सर्वान्द्रव्यिणश्च वयोसि च । मयं नीलीं च लाक्षां च सर्वोश्चैकशफास्तथा " ॥

न विक्रीणीयाविति शेषः । तथा (१०।९१-९३)

१५ " भोजनाभ्यंजनाङ्गानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । कुमिमूतः श्वविघ्नायां पित्रुभिः सह मज्जति ॥

" सयः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । ज्यहेण शस्त्री भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

" इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यमार्यं निधच्छति " ॥

इतरेषां पूर्वोक्तानां क्षीरव्यतिरिक्तानां । इदमनापदि । रसेषु विशेषमाह स्वयं (१०।९४)

" रसा रसेर्निमातव्या न स्वेव लवणं रसेः । कृताञ्च वा कृताञ्चैन तिला धान्येन तत्समा " ॥ इति ।

२० वाणिज्यमप्यस्वयंकृतमित्याह गौतमः ' वाणिज्यं कृषिवदेवेति ' अत्यन्तापदि तु स्वयमपि कुर्यात् । सर्वसिंभवे सवामप्यनुजानाति प्रचेताः

" महद्वापद्रवतो विप्रः क्षत्रसत्त्वा समाश्रयेत् । शूद्रसेवा न कर्त्तव्या प्राणैः चंडगतैरपि " ॥

शूद्रसेवायां प्रायश्चित्ताभ्यानादात्थतापदि साऽपि कार्येत्येवं गम्यते । तथाप्यस्यन्तापदि चौर्यमनुजानाति याज्ञवल्क्यः (प्रा. ४३)

२५ " बुभुक्षितश्चैव स्थित्वा धान्यमवाहणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभिपुक्तेन धर्मतः " ॥

अब्राह्मणादिति शूद्राद्धरेत्तदलाभे क्षत्रियादिति निवर्धंकृतः । मनुः (८-३४२; ११।१६)

" द्विजोऽप्यगः क्षीणवृत्तिर्द्विविधः द्वे च मूलके । आददानः परस्त्रेवात्र दंडं दातुमर्हति ॥

" तथैव सप्तमे मत्के मत्कानि षडनश्रता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हनिकर्मण " ॥ इति ।

राजानं प्रत्यह मनुः

३० " तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तथा । ज्ञात्वा राजा कुटुंबं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेद्विति " ॥

एवं क्षत्रियस्यापादि वैश्यवृत्तिः शूद्रश्चास्तिदसंभवं । वैश्यस्यापदि शूद्रवृत्तिः क्षत्रवृत्तिर्वा । न तु ब्राह्मणवृत्तिः । शूद्रस्यापदि वैश्यवृत्तिस्तदसंभवे क्षत्रवृत्तिः । न ॥ विप्रवृत्तिः । यथोक्तं

" उरगृष्टं बाऽपगृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी ज्ञित्वा सर्वसाधारणे हि ते " ॥

ब्राह्मणस्यापगृष्टं सेवादि नास्ति । शूद्रस्योत्कृष्टमध्ययनादि नास्ति । एवं स्वात्यन्तापदि क्षत्रिय-

३५ वैश्ययोर्ब्राह्मणकर्मनुज्ञातं भवति ।

एवं यथा कर्तव्यचित्तप्रापदं हित्वा प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यद्योक्तं याज्ञवल्क्येन (मा. ३५.)
 “ निस्तीर्ण्य तामयात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ” । पराशरोऽपि “ वशको निदितं कुर्यात्प्राय-
 श्चित्तं पुनश्चरेदिति ” । अतो ज्ञायतेऽनुज्ञानेऽपि दोषोऽस्त्येव । यत्तु

“ आपहतः संप्रगृह्यन् मुञ्जानो वा यतस्ततः । न लिप्येतैन्सा विप्रो ज्वलन्नार्कसमो हि स ” ॥ इति
 तत्र सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरं किंतु ‘ सर्वत एवात्मानं शेषयेदिति ’ गोपनस्य पाप- ५
 मावार्थवादेनावश्यकत्वार्थः । अग्रे प्रायश्चित्ताज्ञानात् । एतावान्परं विशेषो यदनापदि कृतानां
 निदितानां कर्मणां बहुप्रायश्चित्तमापदि त्वत्पमिति । इत्याप्तकल्पनिरूपणं ।
 ज्ञानियधर्मा अपि गीतायां (अ. १८ श्लो. ४३)

“ शौर्यं तेजो धृतिर्दक्षिणं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षमकर्म स्वभावजमिति ” ॥
 अन्ये च उक्ता नीतिमयूखादौ विस्तरेण वक्ष्यन्ते च । वैश्यधर्मा उक्ता याज्ञवल्क्येन १०
 (आ. ११९) “ कुसीदकृषिवाणिज्यं पाशुपात्यं विशः स्मृतमिति ” । भारते वैश्यवाक्यं
 “ यद्वाग्मि न तन्मयूखं यद्गृह्णामि न चापिकं । विक्रीणामि रसांश्चाहं मपयर्जममाययेति ” ॥
 कृष्णपुत्रकहले विशेषमाह हारितः

“ अष्टगवं धर्म्यहर्तुं षट्गवं जीवितार्थिनां । चतुर्गवं नृशंसानां द्विमवं ब्रह्मपातिनामिति ” ॥ द्विगवं
 ब्रह्मपातवर्जितमित्यर्थः । इदं च कठिनमूषिविषयत्वेन योज्यं । शोण्यवृषात् पराशर आह (१५) १५
 “ स्थिरांगं नीरुजं तृप्तं सनर्द्धं पंडवर्जितं । बाहयेद्विषसत्पार्श्वं पश्चात्प्राणं समाचरेत् ” । हुनर्दो-
 ऽप्रांतः । ज्ञानं वृषाणां । धर्म्यानाहं स एव (१४)

“ धुषितं तुषितं श्रांतं बलीवर्द्धं न योजयेत् । हीनांगं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न बाहयेदिति ” ॥
 विप्र इत्युपलक्षणं । भारते

“ बाहयेद्वृकुतेनैव शाखया वा सपत्रया । न दंडेन न यष्टया न वाशेन न दाक्ष्या ” ॥ २०
 खलपशमाह पराशरः (१०१९)

“ वृक्षं क्षिप्वा महीं मित्वा हत्वा च कृषिकीटकान् । कर्षकः सलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥
 सलयज्ञः सलयधान्यदानं । धान्यभाग उक्तः शैवपुराणे

“ राज्ञे दत्त्वा तु पट्टमागं देवानां वैकर्षिकं । विप्राणां त्रिशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥
 वैषमहर्षे पितृणामुपलक्षणांमिति धर्मप्रकाशे । एतद्वान् दोष उक्तस्तत्रैव २५

“ अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् । मरुदेशे भवेद्दृक्षः सयुष्मफलवर्जित ” ॥ इति ।
 एतादृशस्य फलमुक्तं भारते

“ वणिक्कर्मममुच्यते देवब्राह्मणपूजकः । स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽभिरोगैः ” ॥
 वैपरीत्ये दोषस्तत्रैव

“ यः करोति जनान्साधून्नाणिकमणि वयनम् । स याति नरकं धोर धनं तस्यापि हीयते ” ॥ ३०
 साधून्जनान्पात्ये ययः । उक्ता वक्ष्यमाणान्वा साधारणधर्मा वैश्यस्य भवन्त्येवेति ॥

इति वैश्यधर्माः ॥

शूद्रधर्माह मनुः (१०११२३) “ विप्रतेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते ” इति
 विष्णुपुराणे

“ द्विगुश्रमयैवैव ब्रह्मपशाधिकारवान् । निज्राजयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः ” ॥ इति । ३५
 द्विजैश्च शूद्रवृत्तिः कार्यस्युक्तं भारते

“यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरावजेत् । कल्प्या तस्य धनैराहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ” ॥
 गौतमः (१०।६०) ‘जीर्णान्युपानच्छत्रं वासं सि कूर्चानीति । देयानीति शेषः ।
 कूर्चं तृणमयमासनम् । उपलक्षणं चिदम् । अतश्चापेक्षितं जीर्णं शय्याकम्बलाद्यपि देयम् ।
 वृत्त्यन्तरमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १२०)

५ “शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिमवेत् । शिल्पेभ्य विविधैर्जीविदिजातिहितमाचरेत् ” ॥ इति ।
 शूद्रस्य वाणिज्ये प्रसक्ते पूर्वोक्तानां फलोपलादीनां विक्रये न दोषः
 “लवणं मधु तक्रं च तैले दधि घृतं पयः । न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ” ॥

इति बृहत्पराशरोक्तेः (१।६२) । कचिद्विशेषमाह स एव
 “विक्रीणन्मयमांसानि ह्यमस्यस्य च भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ”
 १० “कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां वजेत् ।” इति ।
 एवं च मयमांसातिरेके विक्रयमिति । पुराणादिश्रवणे शूद्रस्याधिकारो नाध्ययने ।
 तथा च भारते

“श्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । तेन मारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम् ॥
 “आचयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमप्रतः ” ॥ इति । शूद्रं प्रति विशेषमाहाङ्गिराः
 १५ “तस्माच्छूद्रं समासाय सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविभर्जितम् ” ॥ इति ।
 स्वयंकर्तृकयोर्जपहोमयोर्निषेधः । अतो ब्राह्मणेन जपे होमे वा कारिते न दोषः ।
 तदुक्तं धर्मविवृतौ

“उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् । विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ” ॥ इति ।
 २० “शूद्रस्य पञ्चगव्याशनमाह पराशरः (१२।४)
 “श्रीशूद्रस्य विशुद्धार्घ्यं प्राजापत्यं समाचरेत् । पञ्चगव्यं तु कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ” ॥ इति ।
 यक्षत्रिणोक्तम् (२९४)

“पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् । उभौ तौ पापकर्माणौ पूयारूपे नरके वसेत् ” ॥ इति
 तद्विकल्पार्थमिति केचित् । प्रायश्चित्ताहं पञ्चगव्यं प्राश्यमनङ्गं तु नेति ध्ववस्येति
 धर्मप्रकाशे । युक्तं तु ‘कलौ पाराशरी स्मृतिरित्येनेनान्यस्मृतिविरोधे कलौ पराशरस्मृति-
 २५ नीतीयसीत्युच्यते । अतः कलौ प्राशनमेव । युगान्तरे तु विकल्प इति । शूद्रस्य सर्वसंस्कार-
 प्राप्ते केषांविद्वाधः । तत्र गर्भाधानप्रमृत्यनप्राशनान्ताः संस्काराः शूद्रस्य भवन्ति । यत्तु

“ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्या-
 ध्ययनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानि ” इति सुमन्तुवाक्यम् तत्रयाणां मन्त्रवत्संस्कारपरं
 न शूद्रपारसंख्यायम् । तथा सति तस्य विवाहाप्रसक्तेः । चूडाकरणं तु “चूडाकर्म द्विजातीनां
 ३० सर्वेषामेव धर्मतः ” (२।३५) इति मनुवचने द्विजातिग्रहणात् शूद्रस्य नेति मेधातिथिः ।
 अपरार्कस्तु चूडाकरणं मन्त्रसहितं न भवतीत्याह । वसिष्ठस्तु स्पष्टं विकल्पमाह ‘परिचये
 तु शूद्रस्यानियतः केशवेशः’ इति । अस्यार्थो धर्मप्रकाशे-केशवेश एका शिला
 साऽनियतो वैकल्पिकः । तस्माच्छिलाप्राश्नधारणं मुण्डनं वेत्यर्थः इति । उपनयनं त्वध्ययनामावाप्नास्ति ।
 मनुवपि (१०।८००) ‘चतुर्थं एकजातिस्तु’ इति । एकैव जातिर्जननं यस्येत्यर्थः । शूद्रस्य

३५ पञ्चमहायज्ञमन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १२१)
 “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्र हापयेत् ” इति ।

१ दधफ-तस्य च ते, र-नी । २ इध-छत्र । ३ इधफर-वास । ४ र-जीर्णशय्या । ५ दधई-
 स्व । ६ धई-सा । ७ दध-नाम् । ८ फ-धर्मप्रकाशे । ९ दधई-शिलाधारणम् ।

स्वाहास्थाने नमःशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति वा नमस्कारमन्त्र इति विज्ञानेश्वरः । भारते तु “स्वाहाकारो नमस्कारो मन्त्रः शूद्रे विधीयते” । इति स्वाहाशब्द-
स्यापि विधानाद्विकल्पः । अत्र च ‘शूद्रा वाजसनेयिनः’ इति चसिद्धवाक्याद्यानि तेषां कर्माणि तानि कातीयसूत्रानुसारेण कार्याणीति । वैश्वदेवादौ लौकिकाभिर्ज्ञेयः । तस्यां शूद्रस्यागमोक्ता दीक्षा पूजा च भवति । वराहपुराणे त्रैवर्णिकानां दीक्षाविधिमुक्त्वा
“शूद्रस्यापि प्रवक्ष्यामि मद्भक्तस्य वराहने । यां तु दीक्षां समासाद्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैः” ॥
इत्युक्तत्वात् । सूतसंहितायामपि त्रैवर्णिकानां मन्त्रपूजायुक्त्वा संन्यासिनोऽप्येन पूजामुक्त्वा
“नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते । शिवमन्त्रेण शूद्राणामेव पूजा प्रकीर्तिता” । इत्युक्तम्
तत्रैव

“शूद्रः कर्मरतस्तेन स्पृश्यमानो द्विजन्मनाम् । हृष्याम्यहं च सुतरां पुज्यमानश्च मुन्दरि ॥ १०
“वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुचिः शूद्रः करोति यः । स्वधर्मस्य स्थितिं ज्ञात्वा तस्य शुक्लाम्यहं बलिम्” ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे

“ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं कुलीनं शूद्रमेव तु । पुस्वं वा क्षिप्रं वाऽपि दीक्षयेत्सूर्यमण्डले” ॥
आराध्यदेवता सूर्यमण्डले स्वया भ्येया पूज्या वेत्सुषदिह्य दीक्षयेदित्यर्थः ।

वराहपुराणे

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते । शूद्रादीनां च तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति” ॥
इति पञ्चरात्रभक्षणविधानाच्च सौरदैव्यवशेषक्षाकवेनायकमन्त्रेष्वाधिकारः सिद्धः । यत्तु पूर्वं
सूतसंहितायां पूजनं स्पर्शनं चोक्तं तत्सकृत्पार्थिवादिविषयम् । यत्तु “केशवं वा शिवं वाऽपि
स्वष्ट्या नरकमश्नुते” । इति निषेधः सोऽन्यस्यापितपरः स्थावरपरो वा । दीक्षितानां स्थावरेष्वपि
ब्राह्मणद्वारा पूजा भवतीति । तथा शूद्रस्य शानेऽधिकारो महाभारते
“प्राप्य शानं ब्राह्मणात्क्षत्रिया वा वैश्याः शूद्रा अपि नीत्वा जमीक्ष्णम् ।
“अद्भुततर्व्यं शूद्राण्येन नित्यं ॥ अद्भुतं जन्ममृत्यु विशेतायम्” ॥ इति ।

यत्तु तस्मिन्सायामपशूद्राधिकरणे शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकार उक्तः स त्रैवर्णिकाविवदुष-
निपच्छ्रवणादिना न भवतीत्येवंपरः । पुराणादिश्रवणेन तु ब्रह्मज्ञानं केन वार्येत । तेन ‘सर्वं ब्रह्मण
उत्पन्नं ब्रह्मण्यप्यस्तं मिथ्या ब्रह्मैव सत्यम्’ इत्येवंरूपेण निदिध्यासनेन ज्ञानं संपादनीयम् । २५
अत एव ‘गीतायाम् (अ. ९ श्लो. ३२)

“मामुपाश्रित्य कौन्तेय येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” ॥ इत्युक्तम् । तथा शूद्रेण क्रियमाणेन श्राद्धे ब्राह्मणेन मन्त्राः पठनीयाः । “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वाराहोक्तेः ।

यत्तु मात्स्ये “शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना ततः” ॥ इति । तत्तद्वयं मन्त्रप्रयोगो न

५ कर्तव्य इत्येवंपरम् । सर्वश्राद्धानि चाऽऽमेन भवन्ति ‘शूद्रः कुर्यात्सदैव हि’ इत्युक्तेः ।

यत्तु वाराहे श्राद्धं प्रकृत्य

“त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकमोजनमेव तु । शुश्रूषामभिपन्नानां शूद्राणां च धरानने” ॥

इति पाकश्राद्धमुक्तं तच्छूद्रायां द्विजोत्पन्नविषयमिति केचित् । युक्तं ॥ तस्मिञ्छूद्रत्वाभावात् ‘शूद्राश्च पाककर्तारः’ इत्यापस्तम्बोक्तपाककर्तृगोपालादिसच्छूद्रपरमिति । तच्च

१० कलियुगातिरिक्तयुगविषयमिति । यत्तु भविष्यत्पुराणे

“आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु । देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥

“विण्ढाश्च निर्बेपद्मीर नामतो गोत्रतस्तथा” ॥

इति शूद्राणां गोत्रमुक्तं तत्र केचिद्वदन्ति—‘तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः’ इति नामान्यवर्शनात्सर्वशूद्राणां काश्यपं गोत्रम् । तस्य च श्राद्ध एवोत्कीर्तनं नान्यत्र ‘यावद्वचनं

१५ वाचनिकम्’ इति न्यायात् । अन्यथा सर्वशूद्राणामेकगोत्रत्वाद्बिवाहः प्रसज्येतेति । अन्ये तु मुख्यशूद्रस्य सप्तर्ष्यन्यतमापर्यत्वाभावाच्छूद्रायामुत्पन्न. पारसवो गृह्यत इत्याहुः । युक्तं तु ब्राह्मणेनोत्पादितः पारसवस्तेन शूद्रोऽपि तदुत्पन्नेन पुनः शूद्रोदेत्येव सप्तमे शूद्रो भवति । तस्य पर-

परया सप्तर्ष्यन्यतमापर्यत्वेन गोत्रसंवात्त परमेवेति । अन्ये शूद्रधर्मा अशौचादपरतत्र तत्र वक्ष्यन्ते शान्तिकादावप्यधिकारः शान्तिमयूखे^१ स्थापयिष्यते । अन्ये च

२० “अईसा सत्यमस्तेषां शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥ इति साधारणधर्मा अपि ज्ञेयाः । इति शूद्रधर्माः ।

अथाश्रमधर्माः । तत्र ब्रह्मचारिधर्मा उक्ताः । गृहस्थो द्विविध उक्तो देवलेन “द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तयोर्यायावरः प्रवरो याजनाध्यापनश्रित्यहवर्जनाविति” ।

२५ तस्य जीवनोपायमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १२८) ‘जोवेदापि शिलोऽञ्जेल’ इति । गृहीतधान्ये क्षेत्रे पतितमञ्जरीग्रहणं शिलम् । एकैकग्रहणमुञ्जम् । धान्यस्य संचय उक्तस्तनैव (अ. १२८) “कुशूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा” ॥ इति । स्वकुटुम्बोपणपरिमितं द्वादशदिनपर्याप्तमर्थं यः संशुद्धाति स कुशूलधान्यः । पद्मदिनपर्याप्त-

३० संप्रहीता कुम्भीधान्यः । ज्याहिकाश्वस्तनो स्पष्टौ । एषां मन्ये परः परः श्रेष्ठः । शालीनमाह

× ‘मां हि पार्यं स्वपाश्र्विच’ इति भगद्गीतायां पाठः ।

१ ग-मण्डते । २ ऋष-प्राजा । ३ गक-पाऽ. ।

वेचलः 'पट्टकर्मोपिष्ठितः प्रेष्यचतुष्पदग्रहर्गामधनवान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालानिः' इति ।
स चतुर्विधः । यथोक्तं मनुना (४।९)

"पट्टकर्मको भवत्येषां त्रिमिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामन्यश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति " इति ।

अस्यार्थः—कश्चिद्याजनाध्यापनप्रतिग्रहकुषिवाणिज्यपाशुपालैः बहभिर्जीवति । अन्यस्त्रिमिः
प्रतिग्रहाध्यापनयाजनैः । तृतीयो द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां चतुर्थस्त्वध्यापनेनैवेति । एतेष्वपि
परः परः श्रेष्ठः । अन्ये गृहस्थधर्मो उक्ता नश्यन्ते च । इति गृहस्थधर्माः ॥

तृतीयाश्रममाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ४५)

"सुतविन्यस्तपन्नीकस्तथा वाऽनुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत् " इति ।

मार्गयोः तिस्रस्तपामपि ब्रह्मचारी । तत्कालमाह मनुः (६।२)

"गृहस्थस्तु यदा पश्येत्तुलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् " इति ।

सुतनिक्षेपादि पत्न्यां वियमानायाम् । तत्र कृत्यमाह मनुः (६।९)

"वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्द्यनर्षं पूर्णमासं च योगतः " इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. ४६)

"अकालकुटेनासींश्च वितुन्देवातिथीनपि । मुत्यांश्च तर्पयेच्छमश्रुजटालोममुदात्मवाग् " इति ।

मनुः (६।१३) "संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् " इति । अत्र संचयमाह

याज्ञवल्क्यः (प्रा. ४७-४९)

"अह्नो मासस्य पण्यो वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्घ्यस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥

"द्वाभ्यामपिषण्णक्तायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान्दानशालः सर्वस्त्वाहिते रतः ॥

"दन्तोर्लुत्तलिकः काल्यकाशी वाऽक्रमकुट्टकः । श्रोतं स्मार्तं फलज्ञेहैः कर्म कुर्यात्क्रियास्तथा " २०

रितुषीकरणसाधनं दन्ता एवेत्यर्थः । अहमा पाषाणो वा । कालेन पक्वमभ्रातीति कालपक्वाही ।

फलमिगुदादि तस्य स्नेहैः । कर्म श्रोतादि । क्रियाः व्रतार्चनादयः । तथा (प्रा. ५०-५२)

"चान्द्रायणेनैवेत्काले कूचत्रैर्वा वर्तयेत्सदा । पक्षे गते वाऽप्यश्रीयान्मासे वाहऽनि वा गते ॥

"स्वध्याद्भूमौ शुची शान्तो दिवसं प्रपदेनयेत् । स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा " ॥

शान्ताविति दिवसव्यावृत्त्यर्थम् । प्रपदेरतनेः । "ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यरथो धर्षासु स्थण्डिलेश्वरः " ॥ २५

पश्चाग्निमकारश्च चतुर्विधं चत्वारोऽग्नयः एकः सूर्य इति पञ्च । अन्यत्र द्वादशः प्राग्गिकारोऽपि ।

तथ्या—स्वस्य प्रति एकः द्वादशान्यावनान्येकः सूर्यश्चेति । स्थण्डिलेश्वर इति आबरणरहिते

वेशे स्तेयमित्यर्थः । शयनमुपलक्षणम् । तेनोपवेशनापि याज्ञम् ।

"आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शस्यया वाऽपि तपश्चरेत् " ।

"कण्टकैर्यश्च तुदति चन्दनैर्यश्च लिप्यति । अकुन्दोऽपणितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च " (प्रा. ५३) ३०

पूर्वं वन्याहारतोना । इदानीं ग्रामादाहृत्याप्याहारं कुर्यादित्याह स एव (प्रा. ५५)

"ग्रामादाहाय वा साक्षानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः । वायुमक्षः प्राणुदीचीं गच्छेद्वाऽऽवर्षसहस्रयात् " इति ।

प्राणुदीची ऐशानी ।

इति वानप्रस्थधर्माः ॥

संन्यासः ।

संन्यासमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ५६-५७)

“ वनादृष्टाद्वा कृत्रेष्टिं सन्निवेदसदक्षिणाम् । प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

“ अर्धजवेदो जपमृत्पुत्रवानभद्रोऽप्रिमान् । सक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥” इति ।

“ श्रान्यागोपादि गृहासंन्यासे । वैराग्यं चाविकारिविशेषणम् । “ यद्दहरेव विरजेतद्दहरेव

प्रव्रजेत् ” इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ६३-६४)

“ अवेद्या गर्भवासाश्च कर्मशा मनयन्त्या । आवयो व्याधयः कुंशा जरा रूपविपर्ययः ॥

“ मदीं तातिमहं प्रियाप्रियाविपर्ययः ” इति ।

एतद्विचारे विन्यागे वैराग्यं भवतीति । अस्य चातुर्विध्यमाहात्म्यः

“ चतुर्विधो मिश्रकः स्यात्कुट्टीचरचरुदको । हंसः परमहंसश्च यो यः पञ्चारस उतमः ॥”

१० कुट्टिकुट्टीचर इति पाठः । तत्रापयोर्द्विधाः शिस्तासूत्रधारणं पुत्रदत्ताभ्रमोजनं भवति । परंतु सर्वथा मद्वा न्द्राव्यवस्थविषाज्यसनीया । हंसस्तु पुत्रादीना त्यागं कृत्वा वनादौ वसेत् । शिस्तासूत्रे वैकल्पिके । परमहंसो मुग्धः स्रग्भित्तश्च । सर्वेषां द्रव्यविद्याभ्यासस्तुल्यः । अस्माभिस्तु प्रायशः परमहंसवर्मा एवाचक्षते । त उक्ता श्रुतौ “ सोऽथ परित्राडेकशारीपरिहितो मुण्डो द्वादशानोरण्यनित्यो मिश्रार्थं कामं प्रविशेदा सायं प्रदक्षिणेनाविचिक्रितस्तार्वर्णभिक्षचर्यमभि-

१५ धारतपतितरजमयशोषशीतो शौचनिष्ठः काममेकं वेणवं दण्डमाददेत् ” इति । ‘ सार्ववर्णमापदि’ तत्र द्वादशामरणम् । काममिति वैकल्पिकदण्डग्रहणम् । परमहंसस्यायमेक एव दण्डः । मिश्रशब्दिकं हंसादीनाम् । अत एव परमहंससंन्यासग्रहणे तेषां त्याग उक्तः । अत ऊर्ध्वं यज्ञोप-

धीनमासनं शिरा यष्टयः शिष्यमित्येतानि वर्जयित्वाऽथ दण्डमाददेत् ‘ सखा मां गोपायति ’ इति । संन्यासश्च ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनाशद्वारा ज्ञानसाधनमिति स्थितमुत्तरमीमांसायाम् ।

५० नाभिग्रन्थान्तरिचः संन्यासोऽयमग्रन्थपुण्यस्यते । तथा च श्रूयते “ यथातुरः स्यान्मनसा याथा वा संन्यसेत् ” इति । अयं च संन्यासो न पूर्वसंन्यासापेक्षया कर्मान्तरम् । पूर्वसंन्यासपिपत्तत्वाद्भौतवासप्रमाणामावाद्य । अतः पूर्वोत्पन्नस्य संन्यासस्य यदि ‘ ब्राह्मणो यजेत ’

इत्यादिप्रातुरर्कपुत्रप्रयोगान्तरं विधीयते तत्रापि वैराग्यमपेक्षितमेव । न चातुरस्य वैराग्यसत्त्वे ‘ यद्दहरेव विरजेतद्दहरेव प्रव्रजेत् ’ इत्यनेनैव प्राप्तेरनर्थकं पुनर्विधानमिति वाच्यम् । संन्यासस्य

२५ काम्यत्वेन सार्वज्ञोपसंहारासमर्पणमातुरं प्रत्यप्राप्तेः । अतोऽप्येवमवचनमिति । विस्तारस्तु दुर्गमत्व-मिषा मेव प्रतन्यते । अद्विजा अपि

“ अन्धः पशुर्वरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्द्विजः । सर्वेषामेव वैराग्यं संन्यासे तु विधीयते ” इति ।

सुमन्तुः “ आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेषमाणं समुच्चार्य संन्यासे तत्र कारयेत् ॥” इति ।

३० तत्र संन्यासाद्भूत आर्धं वश्यते । मोक्षिलः “ ततः समाचरेत्सन्तानं हेमरूपवकुशाम्भसा । कृत्वा तु वपनं विद्वान्भवेन्मुण्डोऽथवा ~ ” ॥

“ एतन्मिहा तर्गतपाठः अथहर पुस्तकेषु नात्र दृश्यते किंतु अ

१५ गृहपरि । १ अथपर-पादवात् । २ ग्रन्थादग्रमुक्ते ।

चङ्कचगृह्यपरिशिष्टे 'अथ पुत्रान्सुद्धदो वन्धून्मत्याह न मे कश्चिच्चाहं कस्यचित्' इति । ततः
'पुत्रपणायाश्च वितेपणायाश्च लोकेपणायाश्च व्युत्थितोऽहम्' इति अपः पाणिना हुत्वा शिसार्थं
रक्षितान्केशानुत्याज्याय यज्ञोपवीतं भूमावप्नु वा निक्षिपेत् । ततः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्पूर्वबाहुर्न्यूयात्
'सैन्यस्तं मया' इति त्रिः । 'अभये सर्वं भूतेभ्यो मतः' इति उदकपूर्णमङ्गलिं निनयेत् ।

अथ नामानि

“तीर्थीश्रमवनारण्यमिरिषवतसागराः । सरस्वती भारती च पुरी नाम यतेर्दश” ॥ इति । ५
ततो गुरुदेवतब्रह्मोपदेसं कुर्यात् । ततो नम्र उदीचीं दिशं गच्छेत् । यदि विविदिमुत्ततः
अवपापार्थं गुरुसमीपमागच्छेत् । उक्तं च 'तद्विशारदार्थं स गुरुमेवांगिगच्छेत्समिप्याणिः श्रोत्रियं
दक्षानिष्ठम्' इति । ततः कौपीनं कटिसूत्रं चोपादधीत । अत्रिर्विशेषमाह

“कौपीनाच्छादनं धासः कन्या स्तनिवारिणी तादृके चापि गृहीयात्कुर्यान्नान्यस्य संयद्” ॥ इति ।

गुरोश्च सेवा कायवाङ्मनोभिः कार्या । एवं सैन्यस्तस्य धर्मानाह पराशरः

१०

“एकाकी निस्पृहस्तिष्ठेन्न केनापि सहलपेत् । दयाभारमपनेत्येवं प्रतिवाक्यं सदा यातिः” ॥

युक्तः (७।३५)

“एको मिथुर्योक्तस्तु द्रावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो धौमः समारूपात् ऊर्ध्वं तु नगरं स्मृतम्” ॥ इति ।

-याज्ञवल्क्यः (मा. ५९)

“अप्रमत्तश्चरेद्भिक्षं सायाद्ये नामिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः” ॥

१५

-याज्ञामात्रं कुर्यात् प्राणयात्रां । मतिरुपया न मुञ्चतिस्पर्धः ।

-वसिष्ठः (१०।७) “सत्तागाराव्यसंकल्पितानि चरेद्भिक्षमेकवारम्” ॥ इति ।

तत्कालमाह मतुः (६।३५)

“विद्युमे सप्तमुशले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्” ॥ इति ।

तथाहो मासात् कीर्तयपरिचरेत् । चतुरो वायिकान्मासानेकत्र तिष्ठेत् इति । अन्वारः २०

प्रापणादिकार्तिकान्ताः । तत्र च मासचतुष्टयपर्यन्तं केशमसादिधारणम् । अन्यत्र तु 'मृतुसन्धिषु
वापयेत्' इति मासद्वयोत्तरम् । केचित्तत्रापि 'पक्षा वै मासा' इति त्रिद्वन्द्वदर्शान्मास-
मात्रमेवानुतिष्ठन्ति । पात्राण्याह याज्ञवल्क्यः (मा. ६०)

“यतिपात्राणि मूढेणुदार्वाञ्जुमयानि च । सलिलैः शुद्धिरेतेषां मोवालेभ्यावर्षणम्” ॥ इति ।

-यतेस्ताम्रयुलं निविर्द्धं वायुपुराणे

२५

“द्रोणेनो समवीर्यो तु गुताताम्रमूलमेव च । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ताम्रमूलं वर्जयेयातिः” ॥

-तथा सर्वदा प्रणवजप्यर्थं ब्रह्मानुष्ठानरतो भवेत् । यथायां यतेर्विशेषः

“गवायां मूषट्पृष्ठे च कृषे शूरे यटे तथा । दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते” ॥

प्रदर्शयेत्पर्ययेत् । एवं संन्यासपूर्वकं जातस्य शानस्य फलमुक्तं श्रुतौ 'प्रदक्षस्योऽमृतत्वमेति' इति ।

-जाबालश्रुतौ

३०

“ शतं कुलानां पुरतो बभूव तथा पराणां त्रिशतं समग्रम् ।

“ एते भवन्तिः सुकृतस्य लोके येषां कुले संन्यसतीह विप्रः ” ॥ इति ।

यतिमरणे विशेषः

“ सर्वसद्गुणनिवृत्तस्य ध्यानयोगपरस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥

५ “ निदध्याः प्रणवेनैव ध्यायन् भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं सननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ” ॥ इति ।
एते च संक्षेपेणोक्ता यतिधर्माः । विस्तरस्तु विश्वेश्वरनिबन्धादौ द्रष्टव्यः ।

इति भगवंतमास्करे संस्कारनिरूपणं ।

अथ पूर्वोद्दिष्टानां संस्काराणां कातीयसूत्रानुसारेण प्रयोगो लिख्यते

तत्र परिभाषासूत्रं । “ अथातो गृहस्थासीपाकानां कर्म परिसमूहोपाठिभ्योऽहिरूप्यो-

१० ऋत्यामुष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीष्य्यं प्रणीय परिस्तीर्यार्थवद्वासाय पवित्रे
कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिष्ठित्य पर्यग्निं कुर्यात् । सुव्रतप्य संमृज्या-
भ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्रास्योत्प्यावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनात् कुशानादाय
समिधोऽज्यादाय पर्युक्ष्य जुहुयादेष्ट एव विधिर्यज कचिद्धोम ” इति । ब्रह्मासने ब्रह्मोपवेशनीयः ॥
अथ सूर्यत्रोपयुक्तः स्थालीपाकप्रयोगः । तत्र प्रथमारंभे पुण्याहमाहृतृपूजाभ्युदयिकानि

१५ कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा अमुकस्थालीपाकेन यस्य इति संकल्प्य अमुककर्मणि कृताकृत-
प्रत्यवेक्षणार्थं ब्रह्माणं त्वां वृणे इति ब्रह्माणं वृत्वा शुद्धार्थां भूमौ दर्भैश्चिः परिसमुद्योपलप्य
स्वयेनोहिरुयानामिकां गुष्ठेनोऽऋत्याग्निमुष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीष्य्यं तत्र
ब्रह्माणमुपवेष्ट्य प्रणीताः प्रणयेत् । तद्यथा वामहस्ते वार्ष्णेय चमसमादाय दक्षिणेन जलं संपूर्याग्ने-
रुत्तरतो निधाय जलं स्पृष्ट्वाऽग्नेरीशान्यां स्थापयेत् । ततः प्रागग्रैः कुशैः परित्तरणं । तत उत्तरतो-

२० ऽग्नेर्यवतां पात्राणामासादनं । तद्यथा पवित्रछेदनकुशाः पवित्रे तु प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली-
संमार्गकुशा उपयमनकुशाः समिधस्तिस्रः प्रादेशमाज्यः सप्तविः सुवः आज्यं तंदुलाः पूर्णपात्रं
वेष्टेयान्यासादयेत् । ततस्त्रिभिः कुशैः कुशद्वयं छित्वा प्रादेशमार्गं स्थापयेत् । ततः प्रोक्षणीपात्रे
प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुपयवनं । तदेव पात्रं सद्यहस्ते निधाय सद्यहस्तास्थितस्यैव दक्षिणे-
नोर्द्ध्वग्नं । ततो भूमौ निधाय प्रणीतोदकेन प्रोक्षेत् । तत आसादितानामेकेकस्य प्रोक्षणं

२५ प्रोक्षणयुक्तेन । ततः प्रणीतान्गोमर्ध्वे प्रोक्षणीपात्रस्य निधानं । तत आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः ।
चरुस्थाल्यां तंदुलप्रक्षेपः । त्रिः प्रक्षालनं । आज्याधिग्रयणं । आज्यादुत्तरतश्चरोरधिग्रयणं ।
उपयोः पर्यग्निकरणं । उदकोपस्पर्शनं । चरुअरणं कृत्वाऽर्द्धं भुंते चरौ सुवप्रतपनं संमार्गं
कुशैः संमार्जनं । अग्नेर्यं मूलेर्मूलं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्याति ।
आज्योदासनं । ततश्चरोदासनं । ईतानां तु पूर्वोद्गोदासितानां तु पुनतः । पवित्राभ्या-

३० माज्योत्पवनं । ततो वेक्षणं । तत आज्यमध्ये पतितपादद्वयनिरसनं । प्रोक्षण्युत्पवनं ।
उपयमनकुशादानं । ततस्तिष्ठत्समिधोऽज्याधाय प्रोक्षण्युदकेनाग्निं पर्युक्षेत् । पवित्रयोः प्रणीता-
मध्ये निधानं । ततो दक्षिणं आन्वाच्य सुवेणाज्यमादाय जुहोति “ प्रजापतये स्वाहेति ” पश्चिमत

१ फ-रुक्षणांनुसारेण । २ गृह-पाठः । ३ फ-रदा । ४ फ-वैवर्ग्योर्वाहिरुप्याज्य । ५ फ-मातृका ।

६ फ-नारण । ७ फ-च, ग-दे । ८ ह-अपर्व । ९ ह-अण । १० ह-वृते । ११ फ-अमे, ह-अमे । १२ ह-पूतानां ।

आरभ्य पूर्वपर्वतमाधारयेत् । 'इदं प्रजापतये न ममेति' त्यागः । संस्रवं प्रोक्षणीमध्ये स्थापयेत् । एवं सर्वत्र । 'इन्द्राय स्वाहेति' तथैव । 'इदमिन्द्राय न ममेति' एतावाधारौ । 'अग्नये स्वाहेति' पूर्वोत्तरतः । 'सोमाय स्वाहेति' पूर्वदक्षिणतः । एतावाज्यभागौ । ततो यथाप्रधान-होमः । ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति स्विष्टकृत् । आज्यहोमे स्विष्टकृत् । सर्वहोमोति' भवति । ततो व्याहृतिभिराज्यं जुहुयात् । 'भूः स्वाहा' इदमग्नये । 'भुवः स्वाहा' इदं वायवे । 'स्वः ५ स्वाहा' इदं सूर्याय । 'भूर्भुवःस्वः स्वाहा' इदं प्रजापतये । ततः 'त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेलोऽव्यसि सिसीधः । यजिष्ठो वन्दितमः शोशुचानो विश्वा देशांसि प्रमुमुग्ध्यस्म-स्वाहा' इदमग्नीवरुणाभ्यां । 'स त्वं नो अग्ने बभौ भवोती नेदिष्टोअस्या उवसो व्युद्यौ । अव यश्वणो वरुणः रराणो वीहि मूलिकः सुहवो न एधि स्वाहा' इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । 'अयाश्वासेत्यनभिज्ञास्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानो १० यज्ञं ब्रह्मस्यमानो वेहि भेषजं स्वाहा' इदमग्नये जयसे । 'ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यक्षियाः पाशा मितता महातः । होमिनो अयं सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा' इदं वरुणाय सविने विष्णवे विश्वेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यो न मम । 'उद्भुतमं वरुण पाशमस्मद्वामधर्म विमध्यधं अथाय । अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये त्याम स्वाहा' इदं वरुणायादितये । 'प्रजापतये स्वाहा' इदं प्रजापतये । एता आज्याहुती- १५ मांक्षणांवाग्धो जुहोति । ततः संस्रवमाशनं । पवित्रेऽग्नौ प्रहरति । ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दक्षिणा । प्रणीताविमोकः । उपयमनस्याग्नौ प्रक्षेपः । यत्र ब्राह्मणभोजनमात्रात् तत्र तत्कुर्यात् । इति सकलस्थालीपाकेतिकर्तव्यत्वा । आज्यहोमे चरुसंवद्धपदार्थनिवृत्तिः । अन्यत्सन्नामं ॥

अथ पुंसवनं ॥

गर्भाधानोत्तरं द्वितीये तृतीये वा मासि पूर्वोक्तकाले कर्त्ता शुचिर्गर्भिणीमुपवासं १० कारयित्वा न्नापयित्वाऽङ्गते वाससी परिधाय कालाण्डिस्थं । अस्य गर्भस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नो-निवर्हणार्थं पुंसवनं करिष्ये' इति संकल्प्य पुण्याहमातृपूजाभ्युदयिकानि कृत्वाऽवरोहामपन्नवानु-दकेन विष्टा 'दिरप्यगर्भोऽद्वयः संभूत' इति ह्यभ्यामृग्यां पत्न्या नासिका-दक्षिणपुटे आसिंचेत् । अत्र 'यदि मे वीर्यवान् पूजो भवत्विति कामना तत उदकपूर्णं शरावं बध्वा उपस्थे स्थापयित्वा 'सुपर्णोऽसीति' विभ्रुतिच्छंदस्कया 'रवःपते' त्पंतया गर्भाशयं २५ स्पृष्ट्वा अभिमंत्रयेत् ॥

॥ इति पुंसवनं ॥

अथ सीमंतोन्नयनं ॥

कर्त्ता शुचिर्दर्मपाणिर्देशकालौ स्मृत्वा 'बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणार्थं परमेश्वरप्रीत्यर्थं सीमंतो-न्नयनं करिष्ये' इति संकल्प्य पुण्याहवाचनमातृपूजाभ्युदयिकानि कृत्वा पंच भूतस्कारान्कृत्वा लौकिकामिमुपसमाधापान्यमाग्रांतं कृत्वा तिलमुद्भिमेघेण चरुणा 'प्रजापतये स्वाहे'ति जुहुयात् । ३० 'इदं प्रजापतये' इति त्यागः । तत उत्तरार्द्धोत्तिष्ठकृतं हुत्वा व्याहृत्यादि नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रं वरं वा दत्त्वाग्नेः पश्चात्कोमलासने मद्रपीठस्थे गर्भिणीं स्नातामहतवस्त्रामुपवेश्य

औडुवरेण युग्मफलवता अपकस्तवकेन अश्वत्थशंकुना त्रिभिश्च दर्भपिजूलेखेण्या शलल्या
सूत्रकर्त्तनार्थया च सूच्या इत्येतेरेकीकृतैस्तैः । सीमंत विनयति 'भूर्भुवःस्वर्विनयामीति' मंत्रेण
यद्वा 'भूर्विनयामि' 'भुवर्विनयामि' 'स्वर्विनयामीति' त्रिभिर्मंत्रैस्त्रिविनयति । ततस्तःसर्वं वेण्यां
बध्नाति । 'अर्धमूर्जावतो वृक्ष उज्जीव फलितो भवेति' मंत्रेण । ततो वीणागायिनौ प्रति
५ 'राजान संगायेतामिति' मेषं ददाति । यद्वा 'सोमं राजानं संगायेतामिति' प्रैषः । तौ च
प्रेषितौ "सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति", गायं
गायतः । असौ स्थाने समीपावस्थिताया गंगाप्रमुखाया नद्या नाम गृह्णाति स्त्री ॥ इति सीमंतः ॥

अथ सोम्यंती ॥ कर्त्ता धृचिः प्रसूतिशूलवतीं स्त्रियं "एजतु दर्शमास्यः"
इत्युवा 'अञ्जरायुणा सहै'त्यंतयाऽन्निरभ्युक्षति । ततः स्त्रीसमपि । "अवैतु
३० प्रश्निशेवल-शुने जराध्यत्वे नैव मा-सेन पीवरी न कस्मिश्च नायतनमजरायु
पयतामिति" मंत्रं जपेत् ॥

अथ जातकर्म । अथ कुमारे जाते नाछेदात्पूर्वं स्नान्वा पुण्याहवाचनवृद्धिभ्राद्धादि
कृत्वा 'जातकर्म करिष्ये' इति संकल्प्य मेधाजननायुष्ये कुर्यात् । मेधाजननं यथा । अनामिकया
सुवर्णातर्हितया मधुप्लुते मिश्रयित्वा केवलं वा घृतं 'भस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि ।
१५ स्वस्त्वयि दधामि । भूर्भुवः स्वस्त्वयि दधामीति' मंत्रेण सकृत्प्राशयेत् । आयुष्यं यथा । कुमारस्य
नामिसमपि वे कणसमपि वाऽ'मिरायुष्मानि'त्यष्टौ मंत्रान् त्रिजपेत् । ते यथा । 'आमिरायुष्मा
स्सवनस्पतिभिरायुष्मास्तेन त्वा युषायुष्मंतं करोमि । सोम आयुष्मात्स ओषधीभिरायुष्मास्तेन
त्वा युषायुष्मंतं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्वाङ्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽयुषायुष्मत्तकरोमि । देवा आयुष्मंत-
स्तेऽमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वा युषायुष्मंतं करोमि । कपय आयुष्मंतस्ते ब्रतैरायुष्मंतस्तेन
२० त्वा युषायुष्मंतं करोमि । पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन त्वा युषायुष्मंतं करोमि ।
यज्ञ आयुष्मान्सदक्षिणाभिरायुष्मास्तेन त्वा युषायुष्मंतं करोमि । समुद्र आयुष्मान्स्रवतीभिरायुष्मा-
स्तेन त्वा युषायुष्मंतं करोमि । तत 'व्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य व्यायुषं । यद्वेदेषु व्यायुषं
तन्नो अस्तु व्यायुषमिति' मंत्रं जपति । यदि पिता कामयेतायं कुमारः सर्वमायुरियादिति
तदा कुमारमभिरुद्रो 'दिवस्परी'त्यनुवाकेन । अथ चतुरो ब्राह्मणान् कुमारस्य चतुर्दिक्षु
२५ एकं च मध्ये स्थापयित्वा इर्मनमुप्राणितेति तान् प्रेषयति । ततः पूर्वादिदिगवस्थिता
ब्राह्मणाः क्रमेणैव कुमारं लक्ष्मीकृत्य चतुरो मंत्रान्युञ्जति 'प्राणः ध्यानः अपानः उदानः'
मध्यस्थः पंचमः उपरिष्ठादवेक्षमाणो 'ब्रह्मास्त्वमान'इति । ब्राह्मणामावे स्वयमेव तस्यां
दिशि स्थित्वा मंत्रान्ब्रूयात् । तदा त प्रेषामावः । ततो यस्मिन्देसे कुमारो जातस्तं देशं
'वेद ते भूमि इदंयं दिवि चंद्रमासि भित्ति' । वेदाहं तन्माता विद्यात्पश्येम शरदः
३० शतं जीवेम शरदः शतं क्षुण्णायाम शरदः शतमिति' मंत्रेणाभिर्मंत्रयेत् । 'अथाश्रमाव ।
परक्षुर्भव । हिरण्यमयुतं भव । आत्मा वै पुत्र नामासि । सजीव शरदः शतमिति' मंत्रेण
कुमारमभिष्टुति । ततः कुमारस्य मातरं 'इडासि मेवावरुणी वरि धीरमजीजनयाः । सी त्वं

१ फ-तस्या । २ फ-वर्ष । ३ फ-प्रति । ४ फ-अय । ५ फ-दक्षिणार्क्य । ६ श-मृतेभिरायु ।

७ फ-अत्र यदि । ८ फ-दर्द । ९ फ-नभिनि । १० फ-थिव । ११ श-मातस्त्वै ।

मयूखः]

वीरवती भव याऽस्मान्बीरवतोऽकरादिति ' मंत्रेणाभिमंत्रयेत् । अथ सूतिकाया दक्षिणे स्तने प्रक्षाल्य
' इमं स्तनमि ' इत्यादि कुमाराय प्रयच्छति । ततो ' यस्ते स्तन ' इत्यादि द्वयेन वामं प्रक्षाल्य
प्रयच्छति । ततः कुमारस्य शिरः प्रदेशे जलपूर्णं पात्रं ' आपोदेवेषु जाग्रथ यथादेवेषु जामथ ।
' एवमस्या ' सूतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेति मंत्रेण स्थापयेत् । तदुत्पात्रं यावत्सूतिकोत्यानं
तावत्तिष्ठेत् । ततः सूतिकाग्रहद्वारे पूर्वोक्तान्यंचमसंस्कारान्कृत्वाग्निं स्थापयेत् । ततः ५
तद्गुलकणमिश्रान्सायंप्रातर्जुहोति । सायमाहुतिद्वयं प्रातश्चेति तथया ' शंडार्मर्का उपवीरः शौण्डि-
केय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासन्ध्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ' ॥ १ ॥ ' आलिसन्ननिमिषः
किंवदंत उपश्रुतिः । हर्यश्नः कुंभीशत्रुः पात्रपाणिर्हृमणिर्हीमृसः सर्वपातकज्ज्यवनो नश्यतादितः
' स्वाहा ' ॥ २ ॥ ' इदमग्र्य ' इत्युभयत्र त्याग इति हरिहरः ॥
अथ नैमित्तिकं । यदि कुमारग्रहो बालमभिमन्त्रेत्तदा मत्स्यग्रहणजालेनोत्तरीयेण वातं १०

प्रच्छायांके गुहीत्वा वक्ष्यमाणं जपेत् ।

" कूर्कुरः सकूर्कुरः कूर्कुरो बालवंधनः । चेच्चैच्छुनकं सुज नमस्ते अस्तु
सीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं ॥

यत्ते देवा वरमवदुः स त्वं कुमारमेवायुणीथाः । चेच्चैच्छुनकं सुज नमस्ते अस्तु
सीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं ॥

यत्ते सरमा माता सीसरः पिता इयामशखलौ भ्रातरौ । चेच्चैच्छुनकं सुज नमस्ते अस्तु
सीसरोलपेतापव्हरति " ॥ ततो ' न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लापयति । यत्र वयं वदामो
यत्र चाभिपृशामी ' त्यनेन बालमभिमंत्रयेत् । इति जातकर्मदि ॥

सूतकाले सूतिकायाम् नामकरणागतया श्रीर ब्राह्मणान्मोजयित्वा शुचिर्देशकाडौ स्मृत्वा
" बालस्य बीजार्भसमुद्भवैर्नानास्वार्थं नाम करिष्य " इति संकल्प्य पुण्याहवाचननादीश्राद्धादि २०
कृत्वा नाम कुर्यात् । अत्रायं श्लिष्टाचारः । पिप्पलपत्रादौ करित्यमाणनाम लिखित्वा संपूज्य
ब्राह्मणानुहातो बालस्य दक्षिणे कर्णे कथयेत् । ' वैत्रनामासीति ' ॥

अथ निष्क्रमणं । चतुर्थे मासि शुभे दिने शुचिर्नादीश्राद्धोन्तं कृत्वा बालकं ' तच्चक्षुरिति '
मंत्रेण सूर्यं दर्शयति । यदि पिता प्रोषितः पुत्रजन्मोत्तरं गृहे आगच्छति तदा गृहोपस्थापनं
कुर्यात् । ' गृहा मा विमीतेति ' । ततः पुत्रं दृष्ट्वा ' अंगार्दगास्तेभवसि हृदयादधिजायसे ' । २५
जिघ्रामि । सहस्रायुषामुकशर्मन् स जीव शरदः शतमिति ' जपेत् । ततः ' प्रजापतेषु हिकारेणाव-
आत्मा वे पुत्र नामासि स जीव शरदः शतमिति ' मंत्रेण कुमारस्य मूर्धानं जिघ्रेत् ।
ततः पुनर्मवा रवो हिकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषामुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति ' मंत्रेण
सङ्क्रमन्मवाजिघ्रति द्विस्तूर्ण्यं ततो बालस्य दक्षिणे कर्णे ' अस्मे प्रयंघि मघञ्जुजायि-
' त्रिद्र रायो विश्व वारस्य भूरेः । अस्मे शत शरदो जीवसेषा अस्मे वीरांचञ्चवत इन्द्र शिमिजिति ' ३०
मंत्रं जपेत् । ततः सत्ये ' इदं श्रेष्ठानि द्रविणानि वेहि विचं दक्षस्य सुममत्प्रमस्मै । पोषं रयीणा-
मरिष्टं तनूनां श्राप्तमानं वाचः सुदिनत्वमन्हामिति ' जपेत् । कन्यायास्तु मूर्धाविघ्राणमात्रं
न मंत्रमाधेः ॥

१ फ-स्वाण्य । २ फ-कर्मा । ३ ह-वा, फ-वाचमि । ४ फ-तथाय । ५ ग-आर्द । ६ फ-ते ।
७ फ-तदतिप्रसन्नो । ८ फ-वाचस्य । ९ ग-अप ।

- विधाय तिष्ठते ॥ पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नायाचार्यमीक्षमाणाय स्वयमीक्षिताय बटवे ॐ क।
व्यादितिपूर्वकं प्रथमं पच्छः द्वितीयमर्द्धचर्चस्तृतीयं सर्वा ऋचं च पठन् सावित्रीमुपदिशेत् । अ
बटुः पूर्वाभिमुखो दक्षिणहस्तेन ' अग्रे सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्रे सुश्रवः सुश्रवा असि । ए
मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वमग्रे देवानां यज्ञस्य निधिपा असि । एवमहं मनुष्याणां वेदस्य
निधिपो भूयासमि' त्येतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमन्त्रमिन्धनप्रक्षेपेणाग्निं संधुष्याद्विः पर्युष्य तिष्ठन् 'अग्र
समिधमाहार्धं ब्रूते जातवेदसे । यथा त्वमग्रे समिधस्य स एवमहमायुषा मेघया वर्चसा प्रजय
पशुभिर्वृक्षवर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेघाव्यहमसान्यनिराकारिष्णुर्यज्ञस्वी तेजस्वी ब्रह्म
वर्चस्पज्ञादो भूयासः स्वाहे' त्यनेन मंत्रेणोक्तलक्षणाभेदां समिधमद्रावाद्यादनेनैव द्वितीया
तृतीया च आद्यात् । 'एषा ते अग्रे समिदि'त्यादिना वा मंत्रेण । 'अग्नये समिधमाहार्धमिति' 'एषा ।
१० अग्रे समिदि'त्येताभ्यां समुच्चिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकैकशस्तिज्ञः समिध आद्यात् । अथोप
विष्य पूर्ववत् 'दग्ने सुश्रव' इत्यादिभिरग्निं संधुष्य पर्युष्य तूर्ण्योपाणी प्रतीप्य 'तनूपा अग्रेऽसि तन्
मे पाहि । आयुर्वा अग्रेऽस्यायुर्मै देहि । वर्चोवा अग्रेऽसि वर्चो मे देहि । अग्रे यन्मे तन्वा ऊ
तन्म आपुणामेषां मे देवः सविता आद्यातु मेघां मे देवी सरस्वती आद्यातु । मेघां मे अश्विन
देवावायतां पुष्करस्त्रजो' इति सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मुसं विमार्ष्टि । ततः शिष्टाचारा 'वृगानि ।
१५ म आप्यायतामि' त्यनेन शिरः प्रभृतिपादांतं सर्वाङ्गानि स्पृशेत् । 'वाक् च म आप्यायतामिति
मुसं । 'प्राणश्च म आप्यायतामिति' नासांश्चे युगपत् । 'चक्षुश्च म आप्यायतामिति' चक्षुषी युग
पत् । 'श्रोत्रं च म आप्यायतामिति' दक्षिणं श्रोत्रं । ततोऽनेनैव वामं । 'यज्ञो बलं च ॥ आप्यायतामिति
मंत्रं पठित्वा युगपद्वा स्पृशेत् । 'अथ तन्नो अस्तु इत्यायुषमिति' हृदि स्पृशेत् । ततोऽमुकगोत्रोऽमुक
प्रवरोऽमुकशर्मन् भो अमुकशर्मन् स्वाममिवाद्ये' इत्युक्त्वा गुर्वादिभिरमुकममिवाद्येत् । ततो गुर्वादि
२० 'आयुष्मान्ममामुकशर्मन् भो' इति प्रत्यमिवाद्येत् । ततो 'भवति मिश्रां देहीति' ब्राह्मणो मिश्रे
'मिश्रां भवति देहीति' राजन्यः । 'मिश्रां देहि भवतीति' वैश्यः । एवं मिश्रित्वा भैक्षं गुरु-
निवेधाहःशेषं बाण्यतस्तिष्ठेदासीत वेति नियमः । तत उपास्तमयं संध्यामुपास्य पूर्ववदभिकार्यं
कृत्वा वाचं विसृजेदिति उपनयनं ॥

- अथ समावर्तनम् । तत्राचार्यो मातृपुत्राभ्युदयिके कृत्वा बटुना 'भो आचार्याहं स्नाम्य'
२५ इत्युक्तः 'स्नाह' स्तुवत्वा पंचमूलेस्कारानकृत्वा लौकिकार्थं संस्थाप्य ब्रह्मोपवेशनायाज्यमागतं
कृत्वा ऋग्वेदमधीत्य स्नाति तदा 'पृथिव्यै स्वाहाऽग्नये स्वाहेति' द्वे आज्याहुतीर्जुहुयात् । यदि
यजुर्वेदं तदा 'उत्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहेति' द्वे । यदि सामवेदं तदा 'द्विषे स्वाहा । सूर्याय स्वाहेति'
द्वे । यद्यथर्ववेदं तदा 'दिभ्यः स्वाहा । चंद्रमसे स्वाहेति' द्वे । यथेकदा वेदचतुष्टयं त्रयं द्वयं वा
तदा तदेदाहुतीर्हत्वा 'ब्रह्मणे' 'छंदोग्य' इति वा द्वे हत्वा 'प्रजापतये' इत्याद्याः सप्त तंत्रेण
३० जुहुयात् । ततो 'ब्रह्मणे छंदोग्य' इत्याद्या नवाहुतीर्हत्वा महाव्याहृत्यादीस्विष्टकृदंता दशाहुती-
र्हत्वा संस्रान्नादय पूर्णपात्रं वरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततो ब्रह्मसंमंथनपूर्वकं गुरुं
नमस्कृत्य परिसमूहनादिभ्यामुष्करणांतं तस्मिन्नाग्रे समिदाधानं कुर्यात् । ततोऽग्रेऽनुचरतोऽष्टौ

कलशान् दक्षिणोत्तरायतान्संस्थाप्य तत्पूर्वभागे प्रागग्रकुशेषुदहमुक्तः स्थित्वा 'येऽस्वंतरग्रयः
 मविष्टा गोहोपगोहो मयूखो मनोहासबलोऽविसृजस्तत्तुष्टुमिन्द्रियहृत्तान्निजहामि यो रोचनस्तमिह
 एषहामीति' मंत्रेणाद्यकुंभाबुदकमादाय 'तेन मामभिर्षिचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति'
 मंत्रेणात्मानमभिषिच्यैवमन्येभ्यः प्रत्येकं समंत्रकं जलमादाय 'येन श्रियमकुण्ठा येनाव-
 मृशतां सुरां । येनाक्षायभ्यर्षिच्यो यद्वा तदश्विना यश' इति । 'आपो हि वामयो भुवः । यो ५
 वः शिवतमो रसः । तस्मा अरं गमाम वः' । इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिभंजमात्मानमभिषिच्य
 त्रिस्तूष्णीमभिषिचेत् । तत 'उडुत्तममिति' मंत्रेण मेसलां शिरोमार्गेण निःसार्य
 भूमी निधायान्यद्वासः परिधायान्य 'उच्यते आजन्म मृणुरिद्वौ मरुद्भिरस्थाः प्रातर्पावमि-
 रस्थाद्दशानिरसि दशशर्णि मा कुर्वाविदन्मागमये'त्यनेनादित्यमुपस्थाप्य दधि वा १०
 तिलान्वा दक्षिणहस्तमच्यगतसोमतीर्थेन प्राप्य जटालोमनसानि बापयित्वा स्नात्वाऽऽचम्योक्त-
 लक्षणेनोडुङ्गरकाष्टेन 'अस्त्रायान्यव्यहृष्व-सोमो राजाय माममत् समे मुलं प्रमाक्षीषहासा
 च भगेन चे'त्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वाऽऽचम्य सुमंघिद्रव्यामिश्रितेन यवाद्विचूर्णेन
 तैलसंश्रितेन शरीरमुद्वर्त्य पुनःसाशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चंदनायनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा
 सुलं नासिकां च 'प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पये'त्यनेन मंत्रेणालभ्य १५
 पाणौ प्रक्षाल्य तदुदकमजलिनाऽऽद्यायपसव्यं कृत्वा दक्षिणमुखो भूत्वा 'पितरः शुश्रूषामि'त्यनेन
 मंत्रेण विपुतीर्थेन निषिच्य यशोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चंदनादिना 'सुचक्षा अहमक्षिभ्यां
 भूयासं सुपर्चां मुसेन ह्यश्रुत्कणीभ्यां भूयासमिति' मंत्रेणात्मानमनुलिप्य 'परिधास्ये यशोधास्ये
 दीर्घायुत्वाप जरदधिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरुची रायस्पोषमभिसं व्यधिष्य' इति
 मंत्रेणाहृतं धौतं वासः परिधाय पूर्वधृतमुपवीतमुत्तार्य जले प्रक्षिप्य पदं नवमुक्तलक्षणासुपवीतं 'यशो-
 पवीतमि'त्यादिना मंत्रेण परिधाय 'यशसा मा वावापुथिबी यशसेद्राघृहस्पती । यशो २०
 मगध माषिर्वयशो नां प्रतिपद्यतामिति' । एकं चेतुर्वर्त्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयति । सुमनसः
 प्रतिगृह्णाति । 'या आहरजमद्रक्षिः ब्रह्माये मेवाये कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि
 यशसा च भगेन चेति' पुष्पाप्यतः प्रतिगृह्य 'ययशोऽम्सरसामिन्द्रभकार
 विपुलं इयु । तेन संप्रथिताः सुमन आब्रामि यशोमयीति' मंत्रेण शिरसि २५
 दध्वा 'युवा सुवासा' इत्यन्यर्षोष्णीवेण शिरो वेष्टयित्वाऽलंकरणमसि भूयोऽलंकरणं
 मूपादिति' मंत्रेण दक्षिणकर्णे कुण्डलं कृत्वा तेनैव वामकर्णे धृत्वा 'वृषास्यासि कनीनकश्च
 खं विलोकय' 'बृहस्पते छंदिरसि पाप्मानो मामंतर्द्धेहि तेजसो यशसो मामंतर्द्धेहि'
 त्यन्यस्माच्छ्रं प्रतिगृह्य 'प्रतिष्ठे स्यो विश्वो मा पार्तमि'त्युपानहौ युगपत्याद्योः
 प्रतिमुच्य 'विश्वोभ्यो मानाभ्यस्परिणाहि सर्वत' इति वेणवं दंडमादध्यात् ।
 अथाचार्यः स्नातकस्य यमाय त्रिरात्रवतानि च आबधेत् । त च तानि यथोक्तानि कुर्यात् । ३०
 इति समावर्तनं ॥

१ गफ-गोप उषोलो । २ ग-मयूखो । ३ फ-उग्र श्रिद्विष । ४ फ-विच्य । ५ फ-सार्नः ग-
 यनि । ६ ग-विन्दयसो । ७ फ-मेति मंत्रेणोत्तरायं वास आच्छाद्य द्वितीय (म ?) वस्त्रालभे पूर्ववैवोत्तर-
 वर्गेणेतन्मंत्रेणोत्तरायं कृत्वा । या आहरजमद्रक्षिः । ८ ग-च्छ । ९ झ-यातम् । १० झ-विषेभ्यो ।

- अथ विवाहः । तत्र पुण्येऽहनि वरपिता मातृपूजाम्युदधिके कृत्वा सुतं कन्यापितृगृह-
मानयेत् । ततः कन्यापिता मातृपूजाम्युदधिके कृत्वा गृहागतं वरं मधुपर्केणाचयेत् तद्यथा ।
अचर्कः पश्चादासनस्य तिष्ठतमर्च्यं प्रति 'साधु भवानास्तामर्चयिष्यामि भवन्तमि'त्युक्तञ्च
विष्टरं पाद्यमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं चार्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं चार्घ्यातिक्रमानीयं 'विष्टरो विष्टरो
५ विष्टरः' इत्यन्येन श्राविते 'प्रतिगृह्यतामि'त्यर्च्यहस्ते विष्टरं दद्यात् । अथाच्यो 'वध्मोऽस्मि
समानानामुद्यतामिव सूर्यः' । ईमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिघास्यतीत्यनेन मंत्रेणासनाधो
१० 'विष्टरं कृत्वा तत्रोपविशेत् । ततोऽर्चकः 'पाद्य पाद्यं पाद्यमि'त्यनेन श्राविते 'प्रतिगृह्यता-
मिति' पाद्यार्थोदकमर्च्यार्थं समर्पयेत् । ततोऽर्च्यस्तत्पात्रं भूमौ निधायान्जलिना जलमादाय
'विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशोय मायि पायायै विराजो दोह' इति मंत्रेण दक्षिणं
१५ पादं प्रक्षाल्य तेनैव मंत्रेण वामं प्रक्षालयेत् । माह्वणः क्षत्रियवैश्यौ तु पूर्वं सव्यं ततो
दक्षिणमिति विशेषः । ततोऽर्चकेन पुनः पूर्ववद्वत् विष्टरमर्च्यो 'वध्मोऽसी'त्यादि
मंत्रेण पादयोरघस्ताञ्जिदद्यात् । ततोऽर्चको 'अर्घोऽर्घोऽर्घ' इत्यनेन श्राविते 'प्रतिगृह्यतामि'
त्युक्त्वा 'आपः स्य युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवामीति' मंत्रमुक्तवतेऽर्घ्यापार्थं
प्रयच्छेत् । ततोऽर्च्योऽर्घं प्रतिगृह्य मूर्धपर्यंतमानीय "समद्वं वः ग्रहिणोमि स्वां योनिमभि-
२५ गच्छत । अगिष्टा अस्माकं धीरा माप्राप्तेचिप्रत्यय" इत्यनेन मंत्रेण निनयन्नमिमंत्रयेत् ।
ततोऽर्चक 'आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन' श्राविते 'प्रतिगृह्यतामि'त्युक्त्वाऽर्च्यहस्ते
आचमनीयं प्रयच्छेत् । अथाच्यः प्रतिगृह्य 'आमामन्यशसा सःसृज वर्धसा । तं मा
३० कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं तन्नामिति' मंत्रेण सकृदाचम्य स्मार्त्तमाचमन
कुर्यात् । ततोऽर्चको 'मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क' इत्यन्येनोक्तो 'प्रतिगृह्यतामिति'
३५ ब्रूयात् । ततोऽर्च्योऽर्चकहस्ताधितमुद्राटितं मधुपर्कं 'मित्रम्य स्वा चक्षुषा प्रतीक्ष' इति मंत्रेणा-
वेक्ष्य 'देवस्य त्वा सावितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहृभ्यां पूष्णो हस्ताम्पां प्रतिगृह्णामीति'
मंत्रेण सकृदाटोढ्य तूर्णो सकृदनामिकागुहाभ्यामादाय वह्निर्निक्षिप्य पुनर्द्विरालोढ्य
निरीक्ष्य 'यमधुनो मघव्यं परमं रूपमग्रायं । तेनाहं मधुनो मघव्येन परमेण
रूपेणाग्रायेन परमा मघव्योऽग्रादोऽमानतीति' मंत्रेणानामिकागुह्याभ्यामादाय त्रिः प्राश्नीयात् ।
४५ 'मधु वाता कृतायत' इत्यादिमिस्रिमिकर्मि- प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नीयाद्वा शेषं शिष्यादिभ्यो
दद्यात्सर्वं वा भक्षयेत् । प्राक्विद्वत्संचरे वा प्रक्षिपेत् । अथाचम्य 'वाहमु
आस्येऽस्त्विति' करामेण मुलं स्पृशेत् । 'नसोमं प्राणोस्त्विति' दक्षिणवामनासाग्र । 'अश्वोमं
चक्षुरिति' दक्षिणोत्तरे चक्षुषी । 'कर्णयोमं श्रोत्रमस्त्विति' मन्त्राकृत्या दक्षिणोत्तरो कर्णौ स्पृशेत् ।
एवं 'बाहोमं बलमस्त्विति' दक्षिणोत्तरो बाहू । 'ऊर्वोमं ओजोऽस्त्विति' युगपदूरु । 'अग्निहोमं
५० मेऽगानि तनुस्तन्वा मे सह संस्त्विति' शिरःप्रभृति पादांतं सर्वांगमभ्यां हस्ताभ्यां
स्पृशेत् । ततः सङ्ग्रहस्योऽर्चकः 'गौर्मागौरालभ्यतामिति' ब्रूयात् । अथाच्यो 'माता रुद्राणामि'
त्यादि 'पम्मा हतः अमि'द्विषुगोशूचो'त्सृजत तृणान्यनु' इत्युचैः प्रतिब्रूयात् । ततो वर

१ फल-कर्म । २ ह्य-तत्राचार्योक्तिक्रमानीय, म-नत्रार्च्योक्तिक्रमानीय । ३ म-इदं । ४ फ- "अजलिना
प्रतिगृह्य सम्प्रणयो कृदश दक्षिणोत्तरेऽर्चकः प्रक्षिप्य" "नम इशवत्यायां नमवेक्षत आ विदत्ते नि वृत्तिमिति मन्त्रेण" पाठः ।

ईशान्यां दिशि चतुर्हस्तायां वेदिकायां लौकिकं निर्मय्य वाङ्मि स्थापयित्वा पश्चादग्रेतृणतूलकं
 कृत्वा वा स्थापयेत् । ततः कन्यापिता वरचतुष्टयं वराय प्रयच्छेत् । वरश्च तेषु मध्ये 'जरां गच्छ
 परिधत्स्व वासो भगवत्कृष्टीनामभिः शक्तिषा वा । शतं च जीवामि शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननु-
 संख्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास' इति मंत्रेणैकं या अकृतत्रयं या अतन्वत । याश्च
 देवीस्तन्मृतमितो ततन्व । तासस्ता देवीर्जरासे संख्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः' इत्य- ५
 परमिति वासोयुगं कुमारौ परिधाप्य 'परिधास्ये यशोपास्ये दीर्घायुस्वाय जरदधिरश्मिज्ञातं च
 जीवामि शरदः पुत्रौ रायसोपममिसंख्यविष्य' इत्यनेनैकं 'यशसा मा श्यापृथिवी
 यशसेन्द्रापुहस्पती यशो भगश्च माविदवाशो मा' प्रतिषेधतामि'त्यपरमिति वासोयुगं परि-
 धत्वात् । अथ वधूपिता 'परस्परं समं ज्ञेयामिति' संश्लेष्य वधूवरो समं जपति । ततो वरः 'समं जतु
 विस्वेदेवाः रामापो हृदयानि नो । संमातरिष्वा संचाता समुदधी दधातु नो' इति पठेत् । अथ १०
 कन्यापितोद्दमुस्तः कुशजलाक्षतपाणिः 'अमुकगोनस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रायाः मुक-
 शर्मणः पौत्रायाः मुकशर्मणः पुत्रायेति' वरपक्षे 'अमुकगोनस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः
 प्रपौत्रायाः मुकशर्मणः पौत्रायाः मुकशर्मणः पुत्रायेति' कन्यापक्षे एवं पुनर्वारद्वयमुक्त्वा 'प्राह्ममुसोप-
 विष्टायामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे प्रत्यह्ममुसोपविष्टाममुकगोत्रायामुकप्रवराममुकनाम्नी- १५
 मिनां कन्या सालंकारां प्रजापतिदेव्यां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्मतीराजसमफलप्राप्ति-
 कामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रदद' इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्याहस्ते वा वरदक्षिण-
 हस्ते दद्यात् । वरश्च 'योस्त्वा दद ह पुथिवी त्वा प्रतिगृह्णाति' मंत्रेण ता प्रतिगृह्य 'कोऽदादि'-
 त्यादिकामातुतिं पठेत् । अथ कन्यापिता कन्यादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णं गोमिथुनं च
 दक्षिणां दत्त्वा यौतकत्वेन गोमहिव्यध्वं ग्रामादि यथासंभवं दद्यात् । ततो वरो 'यदैषि २०
 मनसा हं दिशोऽनु पयमानो ण । हिरण्यवर्णो वैर्ज्ज्वलं स त्वा मन्मनसा करोत्वगुकि'
 इत्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्यस्यानादधू गृहीत्वा निष्कम्पाग्निसमीपमागच्छेत् । अत्रावसरे कश्चिज्जलपूर्णं
 कुंभं स्कंधे निधायाग्नेर्दक्षिणत उचरतो वाङ्मिषेकपर्यंतं वाग्यत ऊर्ध्वं तिष्ठेत् । ततो वधूपित्रा
 'परस्परं समीक्षेयामिति' प्रेषितो वरः समीक्षमाणां समीक्षमाण 'अघोरचक्षुरपतिर्ज्येष्ठेऽपि शिवा २५
 पशुन्यः सुमनाः सुवर्चा । वीरसुर्वैवकामास्त्रोना ह्यज्ञो भव द्विपदे श्चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे
 गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निरे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजः । सोमोऽद्वद्वधवो गंधर्वोऽद्वद्वदमये । २५
 रयिं च पुत्राश्चादावर्गिर्महमयो इमा । सा नः पूया शिवतमा भैरव सा न ऊरु उशती विहर ।
 यस्यामुसंते. प्रहराम शेप यस्यामु कामा बहवो निविष्टे' इति पठित्वा प्रदक्षिणमाग्निं परीत्य
 पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजनीकटयोरन्यतरस्मिन् दक्षिणपादमग्नेः कृत्वोपाविशेत् । स्वदक्षिणतो वधु
 चोपवेश्य बहोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणांतं कर्म कुर्यात् । इयास्तु विशेषः । शमीपलाशमित्रा ३०
 राजा अह्मा अर्ध्वं लोहितमानदुर्ध्वं चर्म वधूमाता शूर्पं ददपुरुष आचार्याय वरद्व्यमित्येतावति
 वस्तूनुपफलपयेत् । न प्रोक्षेत् । ततः सुवन्मादाय दक्षिणं जान्वाच्य द्राक्षणांवाः
 'प्रजापतये स्वाहा' इदं प्रजापतये । 'इंद्राय स्वाहा' इन्द्रमिन्द्रायेत्याचारो । 'अग्नये
 'प्रजापतये स्वाहा' इदं प्रजापतये ।

१ झ-इलं फ-फलके । २ फ-एकैः । ३ फ-वनमनगितो ततः । यथापरा- । ४ फ-ज्योर्ध्वे ।

५ फ-मु शे । ६ फ-अखड । ७ फ-प्रोक्षयेत् ।

- स्वाहा' इदमग्नये 'सोमाय स्वाहा' इदं सोमाय । इत्याज्यमागौ । 'ॐ भूः स्वाहा' इदमग्नये । 'ॐ भुवः स्वाहा' इदं वायवे । 'ॐ स्वः स्वाहा' इदं सूर्याय । 'त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवया सिंसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेपाशसि प्रमुमुग्धयस्मत्स्वाहा' इदमग्नीवरुणाम्यां । 'स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्टो अस्या उपसोऽप्युष्टौ । अवयह्व नो वरुणः राणो वीहि भृडीकः सुहवो न एधि स्वाहा' इदमग्नीवरुणाम्यां । 'अयाश्वाग्ने स्यनमिशस्तिपाश्च सत्यमित्यमया असि । अयो नो यज्ञं वहास्यया नो चेहि मेघजः स्वाहा' इदमग्नयऽअयसे । 'ये ते स्रतं वरुणाय ये सहस्रं यज्ञिषाः पाशा वितता महीतः । तेभिर्नो अय सवितोत विष्णुर्विन्नो मुचंतु मरुतः स्वर्का स्वाहा' इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुभ्यः स्वर्केभ्यः । 'उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाघमं
- १० विमच्यमं श्रयाय । अथावयमादित्य अते तवानागसो आदितये स्याम स्वाहा' इदं वरुणाय । ब्रह्मणान्वारब्धो हुत्वा ततो राष्ट्रभूतो यथा—'कतापाकृतधामाग्निर्गर्ध्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्' इदमृतासाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गंधर्वाय । 'कतापाकृतधामाग्निर्गर्ध्वस्तस्योपघ्नोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा' इदमोषधिभ्योऽप्सरभ्यो भुभ्यः । 'संहितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्' इदं संहिताय विश्वसाग्ने सूर्याय गंधर्वाय । 'संहितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा वाट्' इदं सुषुम्णे सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय । 'सुषुम्णः सूर्यरश्मिर्ध्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो मेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा' इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरभ्यो मेकुरिभ्यः । 'इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्' इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वाय । 'इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊजो नाम ताभ्यः
- १५ स्वाहा' इदमभ्योऽप्सरभ्य ऊर्गभ्यः । 'भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वः ॥ न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्' इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वाय । 'भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य वक्षिणा अप्सरसस्तावानाम ताभ्यः स्वाहा' इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरभ्यस्तावा नाम ताभ्यः । 'प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्' इदं प्रजापतये विश्वकर्माणे मनसे गंधर्वाय । 'प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तस्य त्रयसामान्यप्सरस एष्टयो नाम
- २५ ताभ्यः स्वाहा' इदमुक्ताभ्योऽप्सरभ्य एष्टिभ्यः ।
- अथ जया होमः । 'चित्तं च स्वाहा' इदं चिन्ताय । 'चितिश्च स्वाहा' इदं चित्त्यै । 'आकृतं च स्वाहा' इदमाकृताय । 'आकृतिश्च स्वाहा' इदमाकृत्यै । 'विज्ञातं च स्वाहा' इदं विज्ञाताय । 'विज्ञातिश्च स्वाहा' इदं विज्ञात्यै । 'मनश्च स्वाहा' इदं मनसे । 'शकरीश्च स्वाहा' इदं शकरीभ्यः । 'दर्शश्च स्वाहा' इदं दर्शाय । 'पूर्णमासं च स्वाहा' इदं पूर्णमासाय । 'बृहच्च स्वाहा' इदं बृहते । 'रयंतरं च स्वाहा' इदं रयंतराय । 'प्रजापतिर्जयानिद्राय वृष्णे प्रायच्छदुश्च पुतनाजयेषु । तस्मै विशः समनयंत सर्वाः स उग्रः स इहव्यो बभूव स्वाहा' इदं प्रजापतये जयानिद्राय ।
- अथाम्यातानः । 'अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् वक्षत्रेऽस्यामा-
शिष्यस्यां पुरोधायामग्निमन्मण्यस्यां देवहृत्या स्वाहा' इदमग्नये भूतानामधिपतये
- २५ एवं 'समामवात्स्वदेव'मादिस्वाहाकारांतरस्योत्तराप्फनुषंगः । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः ।

इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये । 'यमः पृथिव्या अधिपतिः' इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये ।
 'वायुर्तत्क्षिप्त्वाधिपतिः' इदं वायवेऽतत्क्षिप्त्वाधिपतये । 'सूर्यो दिवोधिपतिः' इदं सूर्याय दिवो-
 अधिपतये । 'चंद्रमा नक्षत्राणामधिपतिः' इदं चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । 'बृहस्पतिर्गणोऽधि-
 पतिः' इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । 'मित्रः सत्यानामधिपतिः' इदं मित्राय सत्यानामधि-
 पतये । 'वरुणोऽयामधिपतिः' इदं वरुणायाऽयामधिपतये । 'समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः' इदं ५
 समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । 'अश्वः साघ्राज्यानामधिपतिः' समानास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् ।
 इदमश्वाय साघ्राज्यानामधिपतये । 'सोम ओषधीनामधिपतिः' इदं सोमायोषधीनामधिपतये ।
 'सविता प्रसवानामधिपतिः' इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । 'रुद्रः पशूनामधिपतिः'
 इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकोपस्पर्शनं । 'रुद्रा रुद्राणामधिपतिः' इदं रुद्रे रुद्राणा-
 मधिपतये । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । 'मरुतो गणाना- १०
 मधिपतिः' इदं मरुतो गणानामधिपतिभ्यः । 'पितरः पितामहाः परोऽवरे
 ततास्ततामहा इह मां स्वस्मिन् स्वाहा' इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परोऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्तताम-
 हेभ्यः । इदमस्पर्शनं । 'अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा
 वरुणोऽनुमन्यतां यथेय-स्त्री पौत्रमयं न रोदास्वाहा' इदमग्नये । 'इमानादिजायतां गार्हपत्यः १५
 प्रजामस्यै नमस्तु दीपमायुः । अश्वभ्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रवानन्दमभिविबुद्धयतामिदं
 स्वाहा' इदमग्नये । 'स्वस्ति नो अग्ने दिव आपृथिव्या विश्वा निषेहायथा यजत्रा । यदस्यां मवि
 दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्र स्वाहा' इदमग्नये । 'सुगन्तु पंचां
 प्रदिशन्न एहि ज्योतिर्मध्ये हजराज आयुः । अथैतु मृत्युमृतं न आगाह्यैव्यतो नो अभयं
 कृणोतु स्वाहा' इदं वैवस्वताय । 'परं मृत्यो अमुपरे हि पंचां यस्ते अन्य इतरो
 देवयानात् । चक्षुष्यते शृण्वते ते ब्रवीमि मा न प्रजां शिरिषो मोतं वीरान्स्वाहा' २०
 इदं मृत्यवे । उदकोपस्पर्शनं । ततो बधूभ्रता पूर्वोपकल्पिताय समीपलाशमिश्रान्
 लाजान् क्षुपे धृतान्जलिनाऽऽदाय बध्वंजलावावपेत् । ततः प्राहमुष्णी बधुरितपती
 'अयमर्णं देवं कन्या अभिमयच्छत । स नो अयमा देवः प्रेतो मुंचतु मापते स्वाहे'
 इत्यनेन मंत्रेणांजलिस्थान् लाजान् क्षुपे धृतान्जलिनां जलावावपेत् । ततः प्राहमुष्णी बधुरितपती २५
 लाजानावर्पिका आयुष्मानस्तु मे पतिरेषंता ज्ञातयो मम स्वाहे इत्यनेनांजलिस्थलाजान्
 क्षुत्वा 'इदमग्नये' इत्युक्त्वा 'इमान् लाजानावपाम्यशौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च
 संवदन् तदग्निनुमन्यतामिदं स्वाहे' इत्यनेन सर्वान् लाजान् क्षुत्वा 'इदमग्नये' इति मूयात् ।
 पुरंधर्मिण्य महं स्वाडुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमयमो अहं । सा माह-
 मस्मि अकर्वं यौरहं पुमिबी त्वं । तत्रे हि विवहावहै सह रेतो द्वापवहै प्रजां प्रजनयान्ने पुत्र- ३०
 निन्दावहै बहन् ते एतु जरद्वयः । संमिषी रोचिष्णुं सुमनस्यमानो । पश्येम शरदः शवं
 जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमि । त्यनेन मंत्रेण बध्वा सांगुष्ठं दक्षिणकरं गृहीत्वा
 ततो बध्वा दक्षिणं पादं धृत्वा 'आतोहेममश्मनामहमेव त्वं हियरा मत्र । अमितिष्ठ पृथक्-
 उववाधस्व पुतनायतः' इति मंत्रेणाग्नेरुववाधस्थिताश्मोषी संस्थाप्य । 'सरस्वति प्रेक्ष- ३५

१ इ-ता ग-न्यतुः क्ष-यतु । २ फ-यथापदस्या । ३ ग-मान् । ४ फ-वापने
 ५ अ-ना । ६ अ-त्वा । ७ अ-तावेव ।
 ८ इ

- वाजिनीवति । या त्वो विश्वस्य भूतस्य प्रजयामस्याप्रत । यस्या भूत समभवयस्यां विश्वामिदं जगत् । तामय माथा गास्यामि या स्त्रीणामुत्तम यस्तु ' इति प्रगीय ' तुभ्यमग्ने पर्यवहत्सूर्यं बहवु नासह । पुन पतिभ्यो जाया दौम्रे प्रजया सहे'ति मन्त्र पठित्वा वच्चा सहाग्निं परिष्कम्यैव पुनर्द्विवार लाजावपनादि परिक्रमणात् कुर्यात् । ततो वधूभाता सूर्यकोणप्रदेशेन सर्वांन
- ५ लाजांश्च वध्वजलावावपेत् । अथोत्थाय वच्चा ' भगाय स्वाहे'त्यनन ह्रस्वेद् भगायेति त्यागे कृते वरस्तया सहाचारात्तूर्णो चतुर्थं परिक्रमणं कृत्वा ब्रह्मणान्तरन्ध्रं ' प्रजापतये स्वाहेति ' ह्रस्वेद् प्रजापतये इति त्यागं कुर्यात् । ततोवधूवरेण ' एकमिवे विष्णुस्त्वानयत्वि 'त्युक्ते एक पद्मुर्द्वेग दद्यात् । ' द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्वि 'त्युक्ते द्वितीय । ' त्रीणि रायापोषाय विष्णुस्त्वानये'त्वि-त्युक्ते तृतीय । ' चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्वि 'त्युक्ते चतुर्थ । ' पच पशुभ्यो विष्णु
- १० र वानयत्वि 'त्युक्ते पचम । ' पदं कृतुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्वि 'त्युक्ते षष्ठ । ' सत्ते सप्तपदां भवसा मामनु मना मव विष्णुस्त्वानयत्वि 'त्युक्ते सप्तम पद् दद्यात् । अथ वर पूर्वमभिषेकार्थं धृतकुमादृक्क मादाय ' आप शिवा शिवतमा ज्ञाता ज्ञाततमास्तं कृण्वतु भेषजमि 'त्यनन भवण वधूमूर्द्ध न्यमि वेष्य पुनरुक्कमादाय ' आपो हि वेति ' तुच्च पठित्वाऽभिषेच्य ' सूर्यमुद्गीक्षस्वेति ' वधू सप्रप्य ' तच्छपुरि'त्यादि ' क्षुण्णायाम शरद् ज्ञातमित्यत ' मन्त्र पठित्वा सूर्यमुद्गीक्षते । तस्या दक्षिणासस्यो
- १५ परि हस्त नीत्वा ' मम मते ते इदं दद्यामि मम चिचमनुचिच ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिर्ह्य निधुनक्तु ममामिति ' मन्त्रेण तद्गृह्यमालम्ब्य ' सुभगलीरिय वधूग्निमा समेरय पश्यत । सौभाग्यमस्यै ददाता याथास्त विपरेतने 'त्यनेन तामभिषेच्यचारात्सह्यममगे उपविष्टेय तस्या सीमते वर सिद्धं दद्यात् । अथाग्ने प्रागुद्गवा पूर्वकल्पिते उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनहुहे चर्मणि ' ॥ गावो निषीदित्विहाम्भो इह पुरुषा । इहो सहैसदाक्षिणो यश इह पूषा
- २० निषीदतु' । इति मन्त्रेण वधू दृढपुरुषो वरध्यात्वाभ्योवधेस्येत् । ततो वर पूर्ववपयास्यानमुपविष्टय मग्नौ वारुणेऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ' इदमग्नये स्विष्टकृते ' । इति स्विष्टकृद्योम कृत्वा सन्नवा-न्त्र इय ब्रह्मणे पूर्णपात्र वरयोऽन्यतर दक्षिणात्वेन दत्त्वा स्वाचार्याय वर दत्त्वा मूपर्षी सङ्कल्प्याऽदित्यऽस्तमिते ' भुवमीक्षस्वेति ' वधू प्रेभ्य ' भुवमसि भुव त्वो पश्यामि । भुवैधिपोध्ये मयि मग्न त्वादाद्बुहस्पति । मया प वा प्रजावती सजीव शरद् ज्ञातमिति ' मन्त्रवाचयित्वा भुवमीक्षयित
- २५ ततो वपती विवाहाद्वारं च मिरात्रमक्षारालवणादिना वधू स्नायिनौ सव सर द्वादशरामं घट्टारत्र मिरात्रं वा ब्रह्मचारिणौ स्थातामिति । इति विवाहप्रयोगः ॥

चर्मण्यतीतरणिजाशुभसमस्य

साभिष्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ॥

रथाता मरेहरनगरी किठ तत्र राजा

३०

राजीवलोचनरतो भगवतदेव ॥ १ ॥

इति श्रीसंगरवशावनसत्रीमहाराजाधिराजस्रीभगवतदेवादितमीमांसकमहेश्वरः समाप्तः—

भट्टनीलकण्ठकृते भगवतमास्करे सरकारमयूख समाप्तः ॥ ॥

१ हा-त्वा । २ हा-दास्याम । ३ हा-उदक । ४ फ-मायोऽवय । ५ हा दी । ६ फ-ममा ।

७ फ-विन्वतु । ८ ग-विन्व । ९ फ-सूर्ये दीप्तन । १० हा-दृष्ट । ११ फ-वेय । १२ हा-त्वा ।

१३ हा-तदा दक्षिणा । १४ ग-नु इ-नि । १५ फ-वरतोऽप्य हा-वरा योऽप्य ।

एतत्पुस्तकोद्धृतकपिवचनानां सूचिः ।

क्रपिः	पृ.	क्रपिः	पृ.
अंगिराः		अष्टौ सिंशन् कृत्वा ...	४९
अंध. पंगुरिदो वा ...	...	स्वमलप्राशनाच्युदये ...	१९
गर्भाधानं पुंसवनं ...	...	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ...	७०
बौलकमोपनयनं ...	...	आपूर्यमाणपक्षे ...	१३
तस्माच्छ्रद्धं समासाद्य ...	...	उदगयन आपूर्यमाण ...	१९
गृहीत्यैव तस्माद्दानं ...	...	उपनयनं... जुहुयात् ...	६४
एवमिदं शतिसंस्कारैः ...	...	अक्षिजो ब्रह्मा मधुपर्क ...	७२
मन्वर्धे विपरीता तु ...	...	कुमारं जातं पुराण्यै ...	१५
धावप्यामश्चयुज्यान्व ...	...	कुलमग्रे परीक्षेत ...	४९
संस्कारा नियता भेदे ...	...	क्षौरं शाशानुगमनं ...	११
सर्वप्रोष्ठं तु मन्वाहम् ...	...	गर्भयुपानमोपाणां ...	१५
अग्निः		तृतीये वत्सरे ...	१९
कौपीनाच्छादने ...	...	तृतीये वर्षे चौरं ...	७२
चतुर्विधो भिक्षुकः स्यात् ...	...	दक्षिणमग्रे ...	...
दक्षिणं पाणिमुद्रित्य ...	...	आश्वलायनः	८२
पंचगव्यं विधेच्छ्रद्धः ...	...	न सवीर्यादरीशे तु ...	८
विता भ्राता परो वापि ...	...	नैमित्तिका योद्धृशोका ...	१३
मुह्यो विवाहः ...	...	यौत्रमर्घ्यं मां निपायाम ...	७४
वध्मासः क्रानयेन्मर्त्यो ...	...	पाणिप्रहणारिशुक्रं ...	४२
अपराकः ...	...	प्रथमं स्थानादानात्री ...	६
अमरकोशः		माता पितामही नैव ...	८
वस्तुच्छमलका अजे १०१९८१८ ...	...	मायिक पार्ष्णि प्रोक्त ...	११
आश्वलायनगृह्यसूत्राणि ...	६३७०	वर्षं मैथुनं तीर्थं ...	१८
अहोरात्रं वासवा ११९९८-९१ ...	...	स्वमलप्राशनाच्युदये ...	२०६
आयोदशान्द्राह्मणस्य ११९९१५-७ ...	...	शुक्ल आश्वलायनः ...	२२
उदगयन आपूर्य ११४१९... ...	...	१ आपूर्यमाणपक्षे (११४१९) ...	...
सिपां मेखला भाजी ...	...	आचार्याः	४६
मातरं वा स्वसारं वा ११२२१६ ...	...	कौतराजकमोज्ज्वल ...	१३
अश्राव्याह्यादिनमग्रे ...	...	आपस्तम्बः	५६
अथैतान्मुपकल्पयति ३१८११-२ ...	...	" " २१९-११३ ...	४१
अयोपेतपूर्वस्य ११२२ २२-२६ ...	...	आदिताभिरनङ्गुंध ...	६३
वस्यैतानि मतानि ३१९१५-७ ...	...	उत्पुत्र्यतां ततो गर्भा ...	७१
पठे मास्त्यप्रशानम् ११९६११-४ ...	...	उद्गदोपासनाव ...	७०
आश्वलायनस्मृतिः ...	८१९८१९१७१	उपवासस्थान्यतरस्य ...	४१
अश्वर्षुषो सामगानां ...	...	अपेतस्यानार्यं कुले ११९३१३ ...	३९
अंजनाभर्षजने ...	...	उत्कापातमन्युत्पातं ...	...
अप्रत्याह्यादिनमग्रे ...	...		

मयूतः]

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
सूर्ये तु होत्मप्राप्ते ...	...	सुभगा वैष दुःशीला ...	...
स्वपितृभ्यः पिता दयात् ...	...	होते मासो विवाहदौ ...	...
स्वास्वायमुत्सृज्य ...	...	वृद्धगर्गः	...
स्वाभावे च भवेत् होमो ...	...	अभ्यर्च्य जन्मदिवसे ...	...
कारिका	...	गार्ग्यः	...
आदाय गेहाक्षिप्य ...	...	अनूरागर्होमाभ्य ...	...
कृत्वा प्रदक्षिणं रोहं ..	...	अपसम्यं स्वपाकारं ...	...
तदातीर्चनं येः स्यात् ...	...	अप्यंगे स्मृतके ...	...
यथा कुलं च केषांचित् ...	...	उपपाद्य प्रतं वैष ...	...
संबन्धनामस्मानि ...	...	उत्तेजो गृहपुण्यो ...	...
काष्ठाजिनिः (पृथ्वीवंशोदये)	...	वैशाखिमासनामानि ...	...
आहुर्भावे पुत्रपुत्र्योः ...	...	द्वादशां तु धिते पत्ने ...	...
कालदीपा	...	मादीश्राद्धं कृतं ...	...
शुभकाले गृहे ...	...	मासनाम गुरोर्नाम ...	...
कालादर्शः	...	योगीशः पुंडरीकाक्षः ...	...
उत्तर्गं प्रपमोष्याये (मनुः)	...	रात्री नवद्व नाडीषु ...	...
आतुर्मासद्वितीयाष्ट (स्मृतिः)	...	शुचावूर्जे तप्तये च ...	...
सिता ग्रेष्ठे द्वितीया च ...	...	वृद्धगार्ग्यः	...
काश्यपः	...	अगमाधानाभिरैक ...	...
क्रीता हव्येण वा नाही ...	...	त्रैसितिकान्यायाः ...	...
न ह्यदागारमस्मात्सि ...	...	मालवः	...
न वापीतीक्षरदिशा ...	...	रहने वपनं वैष ...	...
नावदकरोपपविशेत् ...	...	प्रम्यकगर्भीपतिः ...	...
विक्षिप्तेनक्षत्रैर्भूमि ...	...	गृहप्रवेशनीयसूत्रम् ...	...
कुल्लुकमंडः	...	विवाहाभिषु च ...	...
कृष्णमंडः ...	...	गृहकारिका	...
कोशः ...	...	अन्यस्माद्रोम ...	...
गर्गः	...	अमावस्येतया ...	...
कर्णवेधे प्रवीक्षित ...	...	उपलेपादिक ...	...
चंद्रसूत्रोपरागेषु ...	...	ओपासनांनुषच्छेद ...	...
जातमानकुमारस्य ...	...	गृहप्रवेशनीयाश्च ...	...
पिता पितामहो भ्राता ...	...	प्रायश्चित्ते कृते ...	...
पुत्रीपौत्राचार्ये ...	...	समानसंभवे ...	...
भ्रातृपुत्रस्वसृजुभे च ...	...	गृहपरिशिष्टम्	...
मासि पठे सप्तमे वा ...	...	अथ पुत्रमृद्ध्यो ...	...
यस्योद्वाहाविर्गन्त्ये ...	...	अथ स्वस्तिवाचन ...	...
अथदीपादे च संक्रान्तौ ...	...	अविद्वद्विवाहम् (१-२२ इ.)	...
...	...	गर्ग्यं सर्वमूतेभ्यः	...

क्रपिः	पृ.
आदौ विनायकः पूज्यः ...	४
जननादशरात्रे... ..	१६
जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु ...	७
सद्विज्ञानार्थं	८५
तीर्थाधमवनारभ्य	५१
दंपत्योर्मिषः	५१
पयोदधिसर्पिः	७४
पुत्रेणपावाद्य दितोवशायाः ...	८५
छन्दस्ते मया	८५
गौमिलः	
अयुस्मान्तं क्षीणामिति	१६
ततः समाचरेत्स्नानं	८४
विद्यास्नातको मतस्नातको ...	४८
सम्राजचारिणि	१८
गीतमः	५१
अन्यत्रावमार्षेणः ६-७	२०
अभिर्हमिमात्रात् १८१७-१८ ...	५४
अभ्रदर्शनं चापत्नी	१८
अर्हशिषी	४१
आपत्कृपा माम्दृष्ट्वा ७११-१ ...	१५
तर्ज्यं भोजनानुत्सवे १७४१-४४ ...	१८
ऋषिदत्तपुरविगृह्य ६१५... ..	१२
गर्भोधानं पुंसवनं ८१८	७
जीर्णानुपानच्छत्र १०१६०	८०
म रिवैवममिहवन	१०
॥ पादपुत्रपुत्रीयो ११४-५... ..	१०
म बहवभूतो मच्छेत् ११४५४-५५... ..	४७
मामगोत्रे समानतो ११२८	१९
प्रागुपनयनारकाम अ. २ सू. १ ...	२०
प्राह्मुक्तो वक्षिणतः २१५५	१४
प्राणोपस्पर्शनं दर्भै	१४
प्रेक्षणात्मने	१९
बाणभेदीमृदं १६१७	१८
मुंही शिली बेति ११२१	१९
मस्यैते आचारिणश्च	७
वाणिज्यं कृषिवदेव	७८
इन्द्रानप्राप्तान्तमहा	१८
धृतं सर्वेभ्यो मरीच ७११२०	११
स्वकुलोपाहिते वेद १६११४	१८

क्रपिः	पृ.
श्लोकगौतमः	
अंगवंगकलियाद्य	२८
ऋजुवस्ते तु सर्वे स्युः	२६
गुर्वन्तेवासिनां वेदमध्ये	४०
चंडेश्वरः	
ज्येष्ठे तु गृहनीतिह	२२
माघे द्रविणशीलाह्वयः	२१
चतुर्विंशतिटीका	
काश्यपेयगणस्यापि	६१
काश्यपावत्	६१
कुंडुपकं शूलपकं	४६
जीवत्पितरि	७१
उदेष्टव्यता	७१
(सत्यापावदवनं) मातृगौर्य ...	५४
छंदोगपरिशिष्टम्	
त्रिभूत्पांशुतं कार्यं	२७
छंदोग्योपनिषत्	२१
जमदग्निः	
देवताप्रतिमां हृष्टु	१९
जरुमीमांसकः	२४
जातुकर्ण्यः	
द्वितीये वा तृतीये वा	१२
जावालिः	
कुर्यान्नेमितिकं भ्रातृ	१४
निदध्यात्प्रणवेनैव	८६
(धृत्वा) यदि बेतरपा	४३
(धृत्वा) शते कुक्ष्यां परतो	८६
सर्वेसंगनिवृत्तस्य	८६
जैमिनिः	
उत्क्रमे धुनं धर्म	४८
बोदनात्यगोऽप्यो ११२	१
तदुत्सर्गं कर्मणि ४११३	४८
तेन त्यक्त्याऽप्यत्र	४८
यावत् छिद्यते नालं	१४
ज्योतिर्विबन्धः	
पंच दिनानि	२४
ज्योतिष्यकादाः	
द्वितीयके बाण्य	१७

मयूखः]

. क्रपियचनानां सूचिः ।

	पृ.	क्रपिः	पृ.
क्रपिः	७३	द्वैतनिर्णयः	५३
नवेडायास्तु वैधर्म्यं	...	धर्मप्रकाशः	८०
कमे शुके नवेडायाः	...	अष्टिचान्दरयेनित्यं	२८
प्रतिकूलोऽपि कर्तव्या	...	अदृश कर्षको देवि	७९
ज्योतिःशास्त्रम्	११	अभावे क्षीजिनां माता	३१
विष्यं वीज्यं नेर्कृतं	२१	अस्ति चतुरो नेदान्	३१
माधादिषु मातेषु	६३	हो शुभे पुण्यस्येह	२४
दीकाकुव	...	धर्मप्रकाशे ज्योतिर्मनुः	१३
दोहरानन्दे कारिकानिर्घधे	५२	" " (धौम्यः)	२९
अनव्यायाय पूर्वेषुः	...	न मध्यमे च साधुलं	२९
तातचरणाः (आद्यमयूखे धर्मप्रकाशे च)	५६१७१६	न शावसुतके स्याता	२८
नाभिष्ठा तु पितृन्	५	न स्नायात्सर्वतीर्थेषु	१३
वैश्वः	१०	(पितामहचरणाः)	२८
भंजनाभ्यजने स्नानं	...	प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा	२८
अतिरुद्रो ५११५	...	भैरवमाहृत्य भुञ्जीवात्	२८
एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु	...	मन्त्रसादपि न बोद्धव्या	२४
एषामन्यतमे	...	एवैवेद्येन पुराण्ये	६५
प्रयाणामानुलोभ्यं स्यात्	...	सार्वकालमेकं	...
दंपत्योः पितरौ ज्ञाता	...	धर्मविवृतिः	८०
नद्यानां कृतं न रज्जु	...	उपसक्तो प्रतं होमः	२४
प्रदोषपश्चिमो आसी	...	नद्याः	...
धीपिका	...	नारदः	५०
देवराज्ञः	९	अकुलं कुडलं चक्रं	१९
संमार्जनीकाष्टतुणाग्नि	...	अयमं गर्भतः स्यात्	८
देवलः १७,४१	६४	अमा रिकाष्टनी पत्नी	३४
गांधर्वीदिविवाहेषु	२७	अथने विपुले वैव	३४
प्राभाजिष्कम्प	१०	अद्वैतं कृष्णाक्षीतः	१९
तस्मापिरात्र	२७	भावे द्वे कुर्वते केचिद्	७३
देवागरेऽथ वा गोष्ठे	८२	भारुभोद्वाददिनसात्	६८
द्विविधो पहरयो	७७	उद्गादितापि वा कम्बा	८
यः शूद्रान् पतितोऽथ	२७	कुलीरवृषयामहय	१५
यज्ञोपवीतं कुर्वीत	१३	अननात्सप्तमे चाक्षि	१६
योगपथे तु तीर्थानां	६५	जन्मतो वसामे वापि	१९
मध्या च श्रृण्वी	८३	जन्मस्तु तृतीयेऽप्ये (प्रयोगपारिजाते)	६७
पट्टमूर्तिस्थित	१३	तयोरनियतं प्रोक्तं १२११२	१७
संक्रान्तकृतानारी	२७	दत्ता न्यायेन नः कन्या	५०
हरिश्चंद्रेश्वरभ्यक्ष	...	दीर्घाण्वी च या नारी	५०
देवस्वामिभाव्यस्य	...	दीर्घकुस्तित्तोगाता	६८
उपसान्तेऽयमग्नि	...		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
शूतं पुस्तकशुश्रूषा ...	३४	पराशरः	...
द्वितीयके वाय चतुर्थके ...	७३	अग्निं मेखलार्दकः ...	२४
॥ कदविदशर्षेणु ...	६५	अशक्तो निदित ...	७९
नादुष्टो दुपयेरन्त्या ...	६८	अज्ञानात्प्राप्तं विद् १२१२ ...	२८
नित्यं धनकथासक्तः ...	९	आपद्रतः संप्रगृह्णन् ...	७९
नित्यसंतिषिवारेणु ...	९	कनुस्वतां तु यो भार्या ...	११
नूनं कदाचित् ...	६९	एककी निसृष्टः ...	८५
पिता दयास्वरूपं ...	६६	क्षुधितं सुधितं ...	७९
पूर्णचंद्रमुखी कन्या ...	४९	परे त्रीणि च कृष्णानि ...	२८
प्रतिगृह्य च यः कन्या ...	२७	यस्यस्य विहितं कर्म ...	४२
प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो ...	६८	यस्तु वेदमयीयानः ...	४०
बलोपपन्ने रक्षयोः ...	१३	यः प्रत्यवमिनो विप्रः २११२ ...	२८
माता त्वभावे दातृणां ...	६६	हृत्सं छित्वा मही ...	७९
मानुतः पंचमादृत्य ...	५०	स्विरागं नीहने १३१४ ...	७९
माषकालगुनवैवाह ...	६५	स्त्रीशत्रुविगुण्यर्थं ...	८०
यदा तु कथिषैव स्यात् ...	६०	परिशिष्टम्	...
मस्याः पाणितले ...	५	अर्च्यस्य यस्थ ...	७२
मस्याः संकुचिता केशा ...	५४	पारस्करः	...
युगादिषु च सर्वेषु १२११० ...	३३	देवानां ब्राह्मणानां च ...	१४
मस्याप्यु ऋते बीजं ...	६७	प्रविशेत्सुतिक्काराद् ...	१४
विभिद्रितां चित्रकूर्मैः ...	७२	मासे द्वितीये तृतीये ...	१२
बभ्रुप्रवेशः प्रथमे ...	७३	सुखप्रवर्तनार्थाय ...	१४
रोगी पतिव्रता दुग्धी ...	९	प्रयोगरत्नम्	...
शिशोर्मातरि गर्भिण्यां ...	१९	समे च दिवसे ...	७३
संभ्यासुपद्वये ...	९	प्रचेताः	...
स्वाधी पतिव्रता नित्यं ...	९	स्त्रीशत्रुत्वपचयेव ...	१५
सामर्थ्ये समे मासि ...	७३	ईषद्योतं नवं धेतं ...	२५
स्त्रीपुंसयोस्तु संभवात् ...	६७	चतुष्पचकर्म ...	३८
हस्तेनार्थयमानस्तु ...	३४	महदादगृहीनो विप्रः ...	३८
हस्तोच्छ्रितां ...	७२	प्रजापतिः	...
नारायणः	...	सूतके तु समुत्पन्ने ...	१४
नामासो मधुपर्को ...	७२	प्रयोगपारिजातः (संग्रहे) ...	४२, ५४
नारायण ...	१३	एकान्दके तु ...	६९
मासस्य लोके ...	७२	एनोदरी कृततल ...	६९
यदि विवाहादिभिः ...	७०	एव हि रक्षितोऽग्निः ...	७०
निबंधकृत ...	४३, ५३, ७८	जमदग्निगणस्यापि ...	६१
पतञ्जलिः	...	विवाहस्त्वेकब्रह्मणानां ...	६९
चोपबदार्यतरण ...	१६	धुतिस्थितिपुत्राण्यु ...	२

मयूतः]

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
मयोगरत्नसंग्रहः	६	७ मविष्यत्पुराणम्	१६
वनस्पतदशवृक्षानां	...	अष्टादशोऽङ्गि तथा	८२
शुभाय प्रथमान्तेन	...	आवाहनादि	३७
प्रवरदेवः	...	उदयेऽस्तमये वापि	३७
प्रांचः	...	केचिदाहुः कविदेशे	४३
पितामहचरणाः	११, २२, ५२, ५४, ९५	गार्हस्थ्यमिच्छन्	४०
वित्तोपनयेत्पुत्रे	...	चातुर्वर्ष्यं चरेद्देश्यं	६३
मासानां मार्गशीर्षोऽहं	...	पिङ्गनिर्वपणं कुर्यात्	८२
पञ्चमा तु दिवश्चेमांसः	...	विवाहं निवृत्तीरे	१७
		प्रतिपक्षेक्षमात्रेण	८१
		माघाणं क्षत्रियं वैश्यं	१२
		माघाणः सर्ववर्णानां	४३
		बैलानसो वापि...	४३
		सर्वेषामपि वैतेपा	४३
१ पुराणम्	६५	८ मारुतम्	२३
यावत् सृजया याति	...	अथस्य पंचा बधिरस्य	११
मासि भाद्रपदे राजन्	...	अपार्थं तु मरौर्कं	११
आदिपुराणम्	१४	तृत्या बहवः पुत्राः	...
तत्र दद्यात्सुवर्णं तु	...	बहुर्लोकं च पुत्रय (सावित्र्युपाख्याने)	११, ६७
देवाय वितरक्षैव	...	सुत्रि प्रदानकालस्ते ३१२९४२३	८१
आदित्यपुराणम्	४२	प्राथ्यं क्षाने ब्राह्मणाव	७९
महाचारी गृहस्थश्च	...	यः करोति जनान	८०
१ कर्मपुराणम्	११	यश्च कश्चिद्दिनातीतां (वैश्यवास्यं)	७९
अन्यान्यपि पुराणानि ७, ११९-२१...	३	यद्दामि न तन्मृतं	७९
इदमष्टादशं प्रोक्तं	...	वणिग्धर्मनष्टुषन्वै	७९
ऋतुक्षलाभिगामी ह्यात्	...	वाहयेदुक्ततेनैव	८०
कापिलं मानवं वैव	...	आनयेत्पुत्रो वर्णान्	६७
तृतीयं नादसुदिष्टं	...	न समीक्ष्य महीपालः	८०
मादक्षी वै समीक्षित	...	क्षीरद्विजबन्धुतां	८१
गार्हस्थ्यं तथा चांशं	...	स्वाहाकारो नमस्कृतो	...
बहोपधीतद्वितर्य	...	भारते (विराटपर्वणि)	२३
वेदं वेदौ तपा वेदम्	...	एतद्वर्षेणहर्षं तु अ. ४२	२३
५ पञ्चपुराणम्	१८	गोक्षीकमेतत्पार्ष्ण्य	२३
अविरादायुषश्चवश्य	...	त्रोणि पंचजते वैव	२३
वारिष्यलोपमृतानां	...	पार्थः पंचपथि च	२३
पेषमे च तथा मासि	...	९ मार्कण्डेयपुराणम्	१८
रक्षमे वसुधे देवि	...	देवताप्रोऽय विन्यस्य	१८
वरहं पूजयेद्देवं	...	देवतापुरतस्तस्य	...
६ ब्राह्मणम्	७१	(माघकोषे)	...
गणशः क्रियमाणेषु	...		
तेभ्यः पूर्वं त्रयो मे तु	...		
पिता पितामहश्चैव	...		
भोजनार्थं तु	...		

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
न श्लेष्मभाषां शिक्षत	४६	मानिवद्देश्यां तद्वत्	४९
नैमिषितकमया वक्ष्ये	५	यस्याश्च रोमये गघे	४९
पुश शत्रुदस्ताथ	१५	नातिरेकच्छविं पांडु	४९
प्रथमं यत्पृष्टदाल	१८	न वामनो नातिदार्घ्यो	४९
प्राप्तेऽथ पचमे वर्षे	२०	पचमी मातृपक्षात्	५०
मध्वाज्यकनकोपेत	१८	१४ शीवपुराणम्	
रक्षणीया तथा यष्टी	१५	एते दवा तु	७९
१० मातृस्यम् ५०		१५ स्कंदपुराणम्	
आतिशार तु ना र्नीयात्	१२	अनाथा कन्यकां	६५
उद्धेक्षतिस्त्रिष्ये	७३	आमीकृत्य सुवर्णेन	६५
गर्भिणी कुजताश्वादि	१२	धर्मद्राज्य धर्मे सैव	७३
तृतीयां मानुरी नैव	७३	उक्ता प्रत्युत्तरं दय त	७३
दानशीलां तृतीयां	१२	न रजस्वला न काश्या	७५
न दयालु सदा तिष्ठेत्	१२	पते या ता विदु चे-उत्	७५
नश्यत्येव न धदेहे	७३	प्रसुते तु सुखाधीन	७५
यस्तु सस्या भवेत्पुत्र	१२	भर्तृविद्विषिणा नारी	७५
दुष्टेऽप्यमत्रवन्	८२	सुमाता भर्तृदत्त	७५
शोके रक्तविमोर्ध्वे च	१२	स्त्री धर्मिणी त्रिताम तु	७५
समायां हि न भोक्तव्य	१२	१६ हरिवंश	
११ वराहपुराणम्		आगिरसकात्यायन	६९
अमत्रस्थं तु दृश्य	८२	आगिरसचारुस्त्य	६९
निपु षं तु कर्तव्य	८२	ओ वैस्त्वैवमत्र कस्य	६९
प्राप्नोत्यत्रियविशाम्	८९	द्वेर्देत सुव १पो	६९
दृश्येयापि प्रव्यामि	८९	भ द्वाजकात्यायनान्	६९
१२ वायुपुराणम्		मध्यमथ शून शप	६९
गदायां मुंष्टुष्टे च	८५	म नेवेति वा	६९
इति शैवी समर्धर्मा तु	८५	पुष्कर	
१३ विष्णुपुराणम्		प्र ते तु ५वमे वर्षे (विष्णुपर्वे तरे)	१०
उत्तरं यत्समुत्स्य ११३	३	रिषां पचमी चेद	२०
अत्र जमसहस्राणां	३	पंडिनसि	
वितरे जीवति य धृष्ट	७	जाबालिर्जमदग्निश्च	१
चतुर्दश्यष्टमी चैव	१०	तयां मन्त्र गिरोव्यास	२
एते हूनशिखास्तस्य	२९	त्रीनतीत्य मानृत (स्मृतो)	७०
द्विजश्रुभूपथैरिव ३१३१५ ६	७९	पचमी म तृत	७०
कन्यापुत्रविव हेतु	४	यदा यपोस्त्वैव विद्यत्	१८
सीमंतोन्नयने चैव ३१३०१४	४	विष्णुपस्तबद्धादीत	
जातस्य जातकर्मादि ३१३०१८ १९	४	सुमनुक द्यौ बज्र	
न नमधुभजनवती	४९		

क्रयिः	शु.	क्रयिः	शु.
वीधायनः		वृहत्परादारः	
अंगिरसामहीय	५८	सन्धेयं सधु तर्कं च	८०
अधोद्विगणकमेण	५५	विशेषणमयमोक्षानि	८०
असदीनो ददेद्राष्ट्रं	७६		
आंगिरसगौतम	५८	वृहत्स्पतिः	
आंगिरसगौकुल	५७	अब्यभे सुसुहृत्तस्य	७२
आंगिरसगईस्याय	५७	अतरे मयपायैव	५३
आंगिरसगार्ग्यः	५७	उद्वृष्टे दाक्षिणात्यैः	५३
आंगिरसऐर	५७	कुलीरं निशुनं कन्या	१३
आंगिरसधेनवा	५७	कुंतीदहृषिवाभिर्जम्	७८
आंगिरसजमीतु	५७	गर्भे मातुः कुमारस्य (मदनरत्ने)	१०
आंगिरसोबरीय	५७	चतुर्थे मासि पठे वा	१२
आंगिरसोचपाक्षी	५८	जन्मतो दशमे चान्दि	१७
आंगिरसायस्य	५८	द्वादशे दशमे मासि (प्रयोगपरिजाते)	१६
ऋतुं नोपैति यो नार्थः	११	पञ्चमः श्रेष्ठ इत्युक्तो	१७
ऋत्विक्कुरशुर १।२।४६	३२	मिनाद्वयो दशान्वो जु	५३
एक एव ऋषिर्वायव	५४	विवाहे चोपनयने	६५
एतेपामगमत्स्या	५४	विवाहोत्सवयशेष्ट	७१
गौत्राणां च सहस्राणि	५५	वैधव्यं विवाहे स्वात	७२
तस्मात्कर्तव्यः फलैर्द्वैतैः ४।१।२५	७६	अष्टोत्तमो दशमे वा (मदनरत्ने)	१६
ग्रीणि वर्षाण्युत्तमती	६९	शुक्रपक्षः शुभः प्रोक्तः	२१, ६५
दद्याद्दण्डते कन्या	६५	सर्वदेवेष्वनाचारो	५३
निन्द्येभ्यः देवताभि	७६	सूक्तिकोऽस्वयोः	७२
पंचधा विशतिशक्तिः	५३	हैमी मापमिता	७२
पंचानां त्रिषु ...	५६		
पुण्यान्पुण्यानि कुर्वति	७६	भक्षुपावाः	५१
प्रातःसंध्या त्रिनाडी स्वात...	३६	अथातो धर्मजिज्ञासा	४८
माहात्म्योपापणा	५७	बभूवेवांगजाता	५३
भवेन्नैर्वापिकान्दो	७६	पेक्षानधीत्य जेदो वा	३३
मार्गवर्ती-वाध	५५	स्वात्म्यायशब्देन	३३
मार्गवैताह ...	५५		
मार्गवैध्व	५५	भद्रसोमेश्वरः	५१
मयनप्याय ...	३७		
वैश्वामित्रदेवरात	५८	अपराहे चोपनीतः	२८
वैश्वामित्राष्टक १।३।२७	५८	या चैत्रदेशाख	२२
श्रेत्रिः परंप्रव्य	३३	विनर्तना वसंतेन	२४, २८
सायंप्रातः संध्ययोश्च	३६	भाष्यकृतः	४६
सिंधुसीदीरसीराष्ट्रान्	२८	भाष्यतंत्रम्	३३

ऋषिः	पृ.
भृगुः	
उपवीतं षोडशैकं ...	२७
सदोषवीतिना भाष्यं ...	२७
मदनपरिजातः ...	५४
मदनरत्नम् (मिहिरः) ...	
उद्येष्टस्य उद्येष्टकन्यायाः ...	६५
द्वौ ज्येष्ठौ मय्यमौ ...	६५
विवाहस्य निवृत्तिस्तु ...	७३
मनुः	
अक्रोधनात्सुप्रसाद ...	४९
अनलंकृतमात्मार्तं ...	७५
अपि वेत्स्युरकानि ...	७८
अप्रजयेषु वंद्येषु ...	४९
अभिवादादपरं विप्रो ...	३१
अभ्यर्चनार्जुनं ...	३९
अयः शस्त्रं विषं ...	८७
अयाजययाजनेष्वेष ...	४९
आचार्यपुत्रः द्युभूतः ...	३५
आसीतामरणाय ...	७९
उत्सर्गं प्रपन्नोऽध्याये ...	३९
एकाहारः सदा कार्यः ...	७६
एतान्द्रिमातयो देशान् ...	३
एवं धर्मसमायुक्ता ...	७६
एष धर्मस्य वै योनिः ...	८
कुविवाहः क्रियालोपे ...	४९
कुशलं प्राप्नुवन् पृच्छेन् ...	३३
जातकमोदिसंस्काराः ...	१९
हस्माखर्वे परित्यज्य ...	७५
द्यूतं च जनवादं च ...	३९
धन्यवासासि ...	४४
न चोदके निरीक्षेत ...	४७
न पश्चाद्विप्रेत्यनाम्नी ...	४९
न धर्मं पथि कुर्वीत ...	४७
न विवादे न कलहे ...	३८
न संशयं प्रपद्येत ...	४४
नामिहोत्रादिभिः ...	३६
मांजवंती स्वके नेत्रे ...	४७
नाधिरोहेदनहारं ...	७६

ऋषिः	पृ.
नादनीयाद्धार्यया सार्धं ...	४७
नित्यं शास्त्राभ्यवेक्षेत ...	४७
नृशंसराजरञ्जक ...	४६
नैवाभ्योद्वर्तनाभ्यंगं ...	७६
नेदकययाभिभाषेत ...	४७
पर्येकशायिनी ...	७६
प्रतिग्रहे सुनिवृत्तौ ...	४६
प्रवदवेरा-शरीरं ...	४९
भुंक्तेऽभुंक्ते पत्नी या तु ...	७५
भोगार्थं कीर्तयेदंतं ...	३१
महान्तपि समृद्धानि ...	४९
पानुल्यस्य मुताग्रह्वा ...	५८
यवाभेन फलाहारः ...	७६
ये स्तेनाः विद्वानाः क्लीबाः ...	४९
यो न वैश्यमिवादस्य ...	३३
खेडामात्रस्तु हृदयेत ...	७४
शिल्पेन व्यवहारेण ...	४९
पार्णां तु कर्मणामस्य ...	७७
सेनते भर्तुर्दृष्टिर्हृष्टं ...	७५
क्षवर्गायुष्ययशस्वानि ...	४८
हीनकिंयं निःपुंश्वं ...	४९
प्रथमोऽध्यायः	
१७ ...	२९, ३०
१९ ...	३
२१ ...	३
२३ ...	३
२७ ...	८
२९ ...	३४
३१ ...	१६
३५ ...	८७
३७ ...	२०
४१ ...	२५
४२ ...	२६
४३ ...	३
४४ ...	३
४५ ...	३
४६ ...	४
४९ ...	३
५० ...	३

क्र.सं.	पृ.	क्र.सं.	पृ.
६३	२७	३५	३९
६७	६६	३९	६४
७०	७४, ७५	४३	"
७२	३९	४५	३०
७५	३४	४८	१०
८१	११	५४	६४
१०९	५२	६५	४३
११२	३५	चतुर्थोऽध्यायः	
११५	३९	१	४३
११६	३४	२	"
११७	३३	५	४५
१३८	११	६	८३
१४०	३९	१८	४७
१४१	११	२७	३९
१४२	३०	२९	३४
द्वितीयोऽध्यायः		१०३	३९
१६५	३३	१०७	३७
१७१-७२	१	११०	३९
१७८-७९	२९	११२	३७
१८६	३५, ४०	११३	३६
१८८	४१	११४	"
१९८	३९	११६	१६
१९९	५	११९	३९
२००	"	१२१	३८
२०१	११	१२८	११
२११	१९	१३९	४५
२३८	३५	१४०	४५
२४१	३५	१४१	"
२४५	४४	१५२	"
तृतीयोऽध्यायः		१५३	"
५	५६	१५४	"
८	४९	१५५	"
१०	"	१५६	"
११	५४	१५७	४६
१२	६३	१५८	"
२१	६४	१५९	"
२३	"	१६०	३३
२४	"		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
१६१	४६	९२	६८
१६२	"	९३	७८
१६३	"	९७	७७
१६४	"	१२३	७९
१६५	"	एकादशः	
१९६	६६	श्लो. १९७	७७
२४७	४९	बृहन्मनुः	
२४८	"	चतुर्धा च त्रयो	३६
पञ्चमोऽध्यायः		बृहन्मनुः	
श्लो. १४६	७५	जीवन्यादि समागच्छेत्	२८
१४७	"	द्वादशाब्दमृतं कुर्यात्	२८
१५६	"	विवाहमनवृद्धास्तु	७३
षष्ठोऽध्यायः		मरीचिः	
श्लो. २	८३	गौरी दक्षमाकृष्टं	६६
३	"	सप्तमे पंचमे चैव	५०
९	"	मंत्रः	
१४	२९	अयं मे वज्रं पाप्मानं	४५
६५	८५	मयूखाः	
८७	४५	आचारमयूखः	७६
८८	"	दानमयूखः	७२, ७७
अष्टमोऽध्यायः		नीतिमयूखः	७९
श्लो. १०१	३५	प्रायश्चित्तमयूखः	५४, ७४
नवमः		आमदग्म्या वासविदा	६६
श्लो. ७२	६८	प्रवरमेश्वरी	५४
८०	६८	शांतिमयूखः	१५, ७३, ८२
८१	"	आर्द्रमयूखः	७६
८८	६४	शुद्धिमयूखः	७६
८९	१६, १७	व्यवहारमयूखः	५४
९४	६६	उपहृत्य	३७
९७	६८	समयमयूखः	६८
१३६	५२	माधवाचार्याः	५१, ५२
१४२	"	उद्वेकालेन	५०
दशमः		पशुमिता तु यः कश्चित्	६७
श्लो. १	३५	मिताक्षरा	
८०	८०	सप्तमेऽपि वासन्दात्	७७
८१	७७	मिहिरः	
८६	७८	विशदस्य निवृत्तिस्तु	७३
८९	"	मीमांसकाः	
९१	"		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
सुहृत्संग्रहः		प्रोषिते मलिना कृशा	७५
पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः	१७	भनो जातिसहस्रेण	८४
मेधातिथिः		आचाराध्याये ७,	
चौले ॥ प्रतबंधे च	२०	४	२
यमः		७	२
अष्टवर्षा भवेद्गौरी	६५	८-१०	११
आहारमात्रादधिकं	४१	१०	८
एकस्मिन्वत्सरे चैव	६९	११	१२, १३
एतेषामप्यत्यभेदवि	२६	१२	१६, १७
कर्मविक्रयिणो	६४	१३	५
जुलं च शीतं च	६३	१४	२६, ३८
खट्वाक्षं च शयनं	३०	२६	३०
ततोऽक्षप्रारणं...	१८	२८	३४
द्वितीये वा तृतीये वा	१९	३१	३०, ४१
मोदकेन च वाचा	६७	३२	३०
सुगोह्वहः प्रवेशाह्वयः	६९	३३	२९
प्राप्ते ह्यावशमे कपे	६६	३४	३०
यमस्योर्विशेषः	६९	३५	३०, ३१
यस्तां समुद्रद्वे २४	६६	३६	४१
वसेद्द्वद्वादशवर्षाणि	४१	३६-३९	७८
शरीरज्येवंविधो	८	४०	३५
सततं प्रातश्चर्याय	३५	४७	३८
छाविश्री पतितः यस्व	३२	४९	४१, ८१
स्वानतं यादतिथिं दृष्ट्वा	३७	५०	४२
यज्ञपार्श्वः		५१	५३
चतुर्वे दिवसे राशौ	७३	५२	४८
विकहे दिते तत्रे	६५	५३	५२
संप्रयाप्तरक्षसं	७३	५५	६३
संवेशनादिर्घं ...	७३	५७	६३
आपमिता तु तां कर्म्या	७३	६०	८५
वृद्धयाज्ञवल्क्यः		६२	३
ग्रहगोद्वद्दसंज्ञान्ति	७५	६३, ६४	६६
याज्ञवल्क्यस्मृतिः २६, २६, ४५		६४	६७
नास्ति स्त्रीणां पुण्यं यशः	७५	६६	२२, ४८
पशुमेहृन्नुल	३८	६७	६७
पाणिप्रादस्य आप्यी	५५	७१-८०	१०
पानुक्ते च दिग्दो	३७	८३	७३
		८४	"

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
१०-१२	७६	लौगाक्षि ५६	
१३-१५	७६	दक्षिणत कमुञ्ज	१९
१६	७७	नमाम्नचौत्तगोदान	४
११५	३३	पष्ठे मासेऽनप्राग्न	१८
१२०	८०	वत्स	
१२१		सर्वोपायेरस व्या	६४
१२५	७६	यसिष्ठ	
१३८	४४ ८२	अधीत्य छात्रामात्मीयं	३३
१२९	४४	अथ य ब्राह्मणऽमीन्	७६
१३०	४४	आदिदिके दशतिविराम	२
१४४	३९	ऋक्षिभृशुभितृभ्य	३२
१४८-१५१	३७	ऐन्द्र तु विक्रमस्थान	१४
११३	३५	एकवेदस्य शास्त्रानां	३३
व्यवहाराध्याय		कोवेद्यां तु धनस्थानम्	१४
सू. १२४	३७	गृहस्य एव प्रमज्जेत्	४३
मायश्चिन्ताध्याये		प्रामाद्वहे परेप्राप्त	९
३६	१८	प्राप्तमप्य च वृद्धिश्च	९
३५	७८	जातमाश्रुमास्य	१४
३६-३९	१	विराज रजस्वर्त्त	१०
४३		नमरेषु काम गोमय	३७
४५	८३	नाभेरुर्ध्वमनामुर्ध्व	३७
४६		नैमिषिष्मन्पण्य	३३
४७ ४९		पश्चमी सप्तमी वैव	५०
५०		परिचये तु शत्रस्य	८०
५१		पाणिग्रहे कृते कन्या	६८
५२		पूर्वतुर्मातृक भाद्र	६
५३		प्रभूतदोषं यदि दृश्यते	९
५५		फलान्यापरितृकान् १३११६	३८
५६-५७	८४	बलादपहृता कन्या १७ ७३	६४
६०	८५	वैव पालाशो (स १११२)	२६
६३-६४	८४	मलिनीविरतो नारी	९
७९	१२	आ चैत्र वैशाख	२२
रत्नकोश		यदि हस्ती सक्त्वरं	४०
त्रयोदशीचतुर्थं तु	१२	शायंशकगते च	२३
नष्टे चतुर्ऽस्तमे शुक्ले	२२	यो हि विशामपीत्य	३५
रत्नशास्त्रम्	२३	वज्रेषु विपशरफ	९
लघुन्यास		शुक्लमहत् घातो १११६४	२६
ऋष्यावमप्यधीयते	३४	शुभगा भेतवन्वा स्वाद्	९

क्रापिः	पृ.
शूदा मानसेनीयः ...	८१
सत्यस्य दुर्गातिकथित ...	२८
सप्तगाराण्य १०१७ ...	८५
संयतवाचचतुर्थ ७७१७ ...	४१
सर्वेयामपि बैतेषां ...	४२
क्रातुकानां द्वितीयं स्यात् १२११४ ...	२७
वृद्धवसिष्ठः	
दधिकर्कषुसंमिश्रान् ...	६
नादीमुखे विवाहे च ...	६
वार्तिकम् ...	४६
विष्णुः	
मार्गे पादं वैष्णवं च १६१२०-२२ ...	३
पंचमीं सप्तमीं चैव ...	५
न देवप्रतिष्ठा ...	७१
आमेवमश्नं चैव ...	३
अश्वपिना परीक्षेत ...	४९
आरज्यस्य विष्णुपथे ...	७१
कुञ्जग्राममज्जात्यर्थ ...	४३
माराई ह्रादसं चैव ...	३
ममस्यं च माराई चैव ...	३
नादीमुखाभितृनादी ...	६
(स्मृतिचंद्रिकायां) पु १७ पै २२ ...	१३
सामेतामयनं फर्म ...	१३
विद्वराहमासकुञ्ज ...	२८
लघुर्न रूजवं जग्वा ...	२८
उपायनं पुनः कुप्यौ ...	२८
नास्वैकासनो भवेत् ...	२९
यत्स्वेनं कृत्वेनाध्यापयेत् ...	३१
समांसु चैव संपोह ...	३२
वृद्धविष्णुः	
कुञ्जप्रयं चोपयेता ...	२४
स्वाधिकारार्थमेश्वराः ...	२५
सावित्रीमम्यसेदमि ...	२५
विश्वामित्रः	
समाप्य वेदं त्रिदिवं ...	३९
विज्ञानेश्वरः ... ८, १३, २८, ३९, ५०, ८१	
वृत्तशतम्	
न जन्मपिप्प्ले ...	१९

क्रापिः	पृ.
मिवाहचंडेश्वरः	
गर्भे मासि तथा ज्येष्ठे ...	१९
अथै रत्नादोरनप्रकमे ...	२४
श्रुतिः ...	४४, ७०
विश्वनाथः ...	५४
तत्रैकं सति सर्वत्र ...	५५
भूमगिरोग्याकिंचित् ...	५५
विश्वादर्शः	
उद्गाहोपासनासूत्रं ...	७१
नवनाडीभ्यः ...	७१
वैजयापट्टनाथः	
अथ पुंसवनानव ...	१३
जन्मनोऽनेतरं ...	१५
व्यवहारचंडेश्वरः	
केतोरस्तदिनापूर्वं ...	२४
व्यासः	
अच्छिद्रमत्रं दातव्यं ...	४७
न संज्ञताभ्यां पाणिभ्यां ...	४७
व्यासः	
अधिलीश्रवणस्याती ...	१९
आर्यावर्तमतिक्रम्य ...	४
क्षीपनायनिका कालः ...	२३
प्रह्वोद्गाहसंक्रान्ति ...	१४
जपन्यशापी ...	२९
तिथिं प्रदिपदे रिक्ता ...	१९
दद्यात् प्रथमे हेम ...	१५
नक्षत्रे तु न कुर्वीत ...	१९
प्रथमे दिवसे षष्ठे ...	१५
मुक्ता समुद्रतरेऽन्यां ...	७३
मेसस्यजिन्देऽनां ...	३४
यथाखनान्धनिनेष ...	३४
यो जन्ममासे क्षुरकमै ...	१७
रात्रौ स्नानं न कुर्वीत ...	१४
वेदः कृत्स्नोऽधिगतव्यः ...	३४
वैदिकानिष्टुपमं है ...	२५
सर्वे शिलोक्षयां पुण्याः ...	४
सूक्तिकावासनित्या ...	१५

ऋषि	पृ.	ऋषि	पृ.
संखः		संखलिखितौ १६	
कार्णशेरववास्तानि ...	२५	अत उर्व तृतीये मासि ...	१७
न स्नानेन न होमेन ...	२९	नार्वेपि दिवा प्रजेत् ...	१०
नार्थीयानभियुक्तोऽपि ...	३८	श्रीघरः	
नानुवन्ता गृहा भिर्यच्छेत् ...	७५	उदग्गते भास्वति ...	२०
भूतवाध्यापको यस्तु ...	११	तिथिनक्षत्रवाराद्य ...	४२
राजपुरोहिताश्रानि ...	४६	श्रीपतिः	
राहुदघ्नेन शक्यवत् ...	१९	आयगर्भे ...	६५
शाबररवामी ५४		यद्भिन्नान्मतम् २०	
प्रवरैर्गोत्रणं ...	५४	सूतीया मातुः कन्या ...	५०
शातातपः		भुञ्जानेषु पु ...	७१
अभिषाद्य द्विजं द्यौं ...	१२	बिबहोत्सवपक्षेषु ...	७१
उदरदां सूतिकां नारी ...	१२	सत्याग्रतः	
क्षत्रवेश्मनाभिषाद्य ...	१२	स्त्री यदा कृणोमींता ...	११
धावर्तं च प्रमत्तं च ...	१२	सत्यापादसूत्रम् ...	५४
पातं पतिर्न प्राप्ते ...	१२	संग्रहः	
वर्तत कृणोमीं च ...	१२	अरत्निमाप्रमम्यर्थे ...	७४
शारीरकम्		आरम्भ्यानि किं तीर्थे ...	४३
तस्मै चतुर्थे मासि ...	१२	चतुर्भादि ...	७१
शीनकाः		कन्यारोचिषाः ...	५५
अध्याम्योर्गृह्योर्दोषं ...	७४	प्रीत्यदि घमायच्छेत् ...	२८
अनापदि तु चर्वन् ...	१९	इवं हविः शुक्लेषु ...	७४
अर्तं दमिति ...	७४	पंखादीनामनगरात् ...	४२
अज्यभामानं तत्रादि ...	७४	महानिता तु विज्ञेया ...	१६
एतेष्वेकैकलोपेऽपि ...	१९	बिबहे कोपनयने ...	२१
कुमारस्वोत्तमयमं भुजं ...	२५	छमेह भुञ्जन् नत ...	५५
कोटुमं दक्षिणा ...	७४	संवर्त्तः	
कजुर्हीने नेमाभिः ...	७४	अर्द्धं च पुं यः कन्या ...	६६
कजुर्दन्तमीरवं ...	४०	अग्ने तु ...	६५
छत्रकाश्वर्ययम्यौ ...	७४	भूयदाभमेयी च ...	६६
देवार्थनमं प्राप्ता ...	४०	आने पुत्रे पितुः स्नानं ...	१४
मित्रे अरे च काम्ये च ...	४०	दत्ता पत्न्यमग्नौति ...	६६
पक्षोरेका यदि मृता ...	७४	पुत्रजननि कुर्वीत ...	१५
पुण्याहवचनदिशि ...	४	प्रणवं प्राक् प्रयुजीत ...	१४
पुष्यराशेरिषाः ...	७४	माना शुद्धोत्साहेन ...	१४
प्रदेष्टुं हृष्टमेवैवै ...	४२	सायणीयम्	
वेदागम्यायमं माया ...	४०	नारीधर्मे विना कुर्वीत् ...	७
छन्नेन समारोप्य ...	७४		

कृतिः	पृ.	कृतिः	पृ.
सारावलिः		माधमास्त्य सप्तम्यां ... ३६	
एकमात्रप्रसूतानां ... ६८		सवणापूषमुद्रादि ... ९	
फाल्गुने ज्येष्ठमासे तु (राहित्य) ... ६९		शुक्लमासे सुतीक्ष्ण स्यात् ... ९	
शाफन्यबोधमुपन ... ६९		पृ. ७३ पं. १४ ... ५१	
सांख्यायनगृह्यम्		स्मृतिदीपिका	
सप्तमे मासि प्रथमे ... १३		आर्क्ष भूमिभरणद्वन्द्वः ... २०	
सांख्यायनापस्तंबौ		विशोऽनुक्षणं प्रोक्तं ... २०	
संस्कृत संस्कृता नारी ... १३		स्मृतिरत्नम्	
साम्प्रदायिकाः	४७	श्रुतं नैव तु पूर्वाह्णे ... ९	
सिगामट्टः	७१	स्मृतिसारः	
सुवर्णनभाष्यम्		छन्दे विनाशे वा स्नातः ... २७	
उत्तरया अयाय्य ... ७०		स्मृत्यंतरम्	
सुबोधः		एकविंशत्यह ... ७१	
शातर्कभमयी सूची ... १७		वायव्या उपदेशुष्य ... ५३	
सुमन्तुः		शुशुभ कन्यां सिन्धो ... ५३	
अभिशास्तपतित ... ७७		स्मृत्यर्थसारः २४	
आतुराणां च सन्ध्यासे ... ८४		अपानं गुह्यतमवत ... ३८	
वितुषत्यः सौम्यः ... ५३		अर्धरात्रं पुनः ... ३९	
ब्रह्मचर्यं तपो भैरव्यं ... २९		आश्विमेष्टिता ... ३४	
ब्रह्मण्यनियं ... ८०		एतेषां यन्त्रपत्त्यादि ... ५४	
सूतसंहिता		काकोलकपुष्पकुण्ड ... ३८	
आद्या समकुमारोका ... १		ननुर्ध्याः पूर्वरात्रे तु ... ३९	
केशवं वा शिवं वापि ... ८१		जम्बुद्वीपभारद्वाज ... ५४	
तत्सरा संहिता ब्राम्हो ... २		आश्विनी रजस्वला ... १०	
नमोऽनेन शिष्येनैव ... ८१		ब्रह्ममुखास्तु पितरो ... ९	
वर्णनयस्म श्रुत्या ... ८१		हरदत्तः ... २७, ४६, ४७,	
शूद्रः कर्मरतस्तेन ... ८१		हारीतः	
सुत्राणि		अचिरेणैव कालेन ... ६९	
अलक्ष्य कन्यां ... ६३		अनेन विधिना यो हि ... ४३	
नित्यानुमृशितः स्यात् ... ७०		अष्टमं चर्मतलं ... ७१	
समावर्तमान ... ४४		अण्यसुकरस्य ... ४०	
स्मृतिः		कच्चं वा यदि चार्द्धं ... २९	
प्यायांसमभिवादयोग ... ३३		एकमप्यहरे यस्तु ... ४४	
तृणीमेताः क्रिया स्त्रीणां ... ८		द्विविध एव संस्कारो ... ८	
स्मृतिचंद्रिका ... १९, ५१		प्रतिपत्तु ननुर्दत्ता ... ३९	
प्रथमतो तु पुष्पिण्याः ... ९		प्रदायेतु त्रयोदश्यां ... ३९	
(पुराणे) भद्रानय्या द्वादश्यां ... ३६			

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
लोहे मृष्मये वा पात्रे	४१	अविगवमाजन्माग्न	४०
सङ्कस्संस्कृतसंस्कारा	१३	ऋगुत्ताता तु वा नारी	११
स्पर्शिता स्यात्	६९	एतास्त्वभ्युदितान्	३९
हिरण्यकेशी		(स्मृतौ) गजगंडसारस	३८
चतुर्ध्यां स्नाता प्रयतवन्तां	१०	(व्याघ्रोक्तेः) गोमृनाशे तु काश्यप	६१
हेमाद्रिः ६, ३९		वृद्धिभाद तु कर्तव्यं	५
अग्न्युत्पाते वाकाल	३९	(स्मृतौ) सर्वकुत्सितगणे च	३७

(२) धृतिः

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
अष्टवर्षे ब्राह्मणं	२०	(छंदोग) वयस्यस्मा इक्ष्वाकः	४४
तस्मात्स्वाध्यायः	३३	ययानुरः स्यान्मनसा	८४
(वाजसनेयि) तृतीये संगच्छावद्दे	५१	वसंते ब्राह्मणमुप	२०
धर्मेण पापमपनुदति	३	शतायुर्वै पुत्रः	४३
प्रमज्जेद	८४	(तापिनी) सप्तद्वीपवती भूमिः	४८
प्राणं वा एते प्रस्फुरन्ति	१०	सोऽथ परित्राद्	८४
ब्रह्मसंशयोऽमृतत्वमेति	८५	क्र. सं. ७१९१६	५१
यदहोव विरजेत्तदहोव	...	" ७१९१८	५२

(३) न्यायाः ५, २१

वाक्यभेदः	...	...	७
उद्देश्यविशेषाविवक्षा	...	...	४५
यावद्वचनं वाचनिकं	...	...	८२